

ΤΑ ΔΙΑΚΟΣΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
Δ Ο Μ Ε Σ Κ Α Ι Θ Ε Σ Μ Ο Ι

2

Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ
ΣΤΑ ΔΙΑΚΟΣΙΑ ΧΡΟΝΙΑ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

•
1821

•
200 ΧΡΟΝΙΑ

• ελευθερι •

ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥΜΕ ΤΟ ΑΥΡΙΟ

•
2021

•
ΕΠΕΤΕΙΑΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ 1821-2021

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

ΤΑ ΔΙΑΚΟΣΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ

ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ ΗΜΕΡΙΔΩΝ

Ν.Κ. Αλιβιζάτος

ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΕΚΠΑ

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με την ευγενική υποστήριξη
της Τράπεζας Πειραιώς.

Επιμέλεια τόμων: Ελένη Μπενέκη

ISBN: 978-960-89102-9-4

© Αθήνα 2023, Τράπεζα Πειραιώς και Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η διαδρομή της ελληνικής δικαιοσύνης
στα διακόσια χρόνια
από την Ελληνική Επανάσταση

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΣ

Μιχάλης Ν. Πικραμένος

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ,
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΝΟΜΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΠΘ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΙΧΑΗΛΗΣ Ν. ΠΙΚΡΑΜΕΝΟΣ

Αντιπρόεδρος Συμβουλίου της Επικρατείας, Καθηγητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ

Εισαγωγή 11

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

ΔΗΜΗΤΡΑ ΜΠΑΛΙΤΣΑ

Αντεισαγγελέας Πρωτοδικών

Ποινικές δίκες προσώπων που αμφισβήτησαν την πολιτειακή και πολιτική εξουσία (1829-1874) 19

ΑΚΡΙΤΑΣ ΚΑΪΔΑΤΖΗΣ

Επίκ. καθηγητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ

Ο ρόλος του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου στη διαμόρφωση του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων (1872-1936) 37

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Δικηγόρος

Η ιστορική σημασία του Ποινικού Δικαίου στη διαμόρφωση του σύγχρονου συνταγματικού κράτους 51

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Γ. ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΟΣ

Καθηγητής Αστικού Δικαίου, Νομική Σχολή ΕΚΠΑ

Η δικαστική επέμβαση σε συμβατικό δεσμό λόγω μεταβολής των συνθηκών στην ελληνική νομολογία από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα 67

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

ΣΠΥΡΟΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ <i>Η Διοικητική Δικαιοσύνη</i>	81
ΒΑΣΙΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ Σύμβουλος Επικρατείας <i>Η επίλυση των διοικητικών διαφορών από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως το Σύνταγμα του 1911</i>	83
ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΑΚΟΥ Πάρεδρος στο Συμβούλιο της Επικρατείας, Διδάκτωρ Νομικής Πανεπιστημίου Χαϊδελβέργης <i>Νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας και οικονομική ανάπτυξη της χώρας</i>	95
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΥΛΟΥΜΠΙΝΗ Αντιπρόεδρος Ελεγκτικού Συνεδρίου <i>Γεγονότα-ορόσημα στην ιστορική εξέλιξη του Ελεγκτικού Συνεδρίου</i> ...	103
ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ Επίτροπος της Επικρατείας των Τακτικών Διοικητικών Δικαστηρίων, Καθηγητής Διοικητικού Δικαίου, Νομική Σχολή ΑΠΘ <i>Η διοικητική δικαιοσύνη υπό το Σύνταγμα του 1975 και υπό το φως των νεότερων εξελίξεων: Προτάσεις για έναν μελλοντικό σχεδιασμό</i> ...	117
ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ, ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	
ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ Ομότιμη καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης <i>Το ζήτημα των ενόρκων στον 20ό αιώνα</i>	129
ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΕΛΛΗΣ Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ <i>Η ανάθεση εξωδικαστικών αρμοδιοτήτων σε δικαστικούς λειτουργούς από το 1944 μέχρι σήμερα: φοβίες και στεγανά</i>	139
ΜΑΡΙΑ ΧΑΣΙΡΤΖΟΓΛΟΥ Αρεοπαγίτης <i>Δικαιοσύνη και κυρίαρχο φρόνημα</i>	151

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΚΟΣΜΙΔΗΣ

Επίτιμος Αρεοπαγίτης

Η δικαστική ανεξαρτησία, ως εγγύηση του δημοκρατικού πολιτεύματος 161

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μιχάλης Ν. Πικραμένος

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ,
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΝΟΜΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΠΘ

Στη σειρά των εκδηλώσεων του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών για τα διακόσια χρόνια από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, η ημερίδα για τη δικαιοσύνη πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο 2022 και διαιρέθηκε σε τέσσερις ενότητες. Η πρώτη ενότητα αφιερώθηκε στην πολιτική και ποινική δικαιοσύνη, η δεύτερη στη διοικητική δικαιοσύνη, η τρίτη στο ευρύτερο αντικείμενο «Δικαιοσύνη Πολιτεία και Κοινωνία» και η ημερίδα έκλεισε με ένα στρογγυλό τραπέζι στο οποίο προσεγγίστηκαν επίκαιρα ζητήματα για πτυχές του υπηρεσιακού καθεστώτος των δικαστών. Στην ημερίδα συναντήθηκαν, ως προεδρεύοντες και εισηγητές, πρόσωπα διαφορετικών προελεύσεων, διαφορετικών γενεών και των δύο φύλων. Ειδικότερα, συναντήθηκαν επίτιμοι και ενεργεία δικαστές από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, τα πολιτικά και ποινικά δικαστήρια, τον εισαγγελικό κλάδο, το Συμβούλιο της Επικρατείας, το Ελεγκτικό Συνέδριο και τα τακτικά διοικητικά δικαστήρια, καθώς επίσης καθηγητές από τις Νομικές Σχολές των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης και το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, ειδικοί επιστήμονες και δικηγόροι.

Η σύνθεση των συνεδριών της ημερίδας αποσκοπούσε στην εκπροσώπηση όλων των κλάδων της νομικής κοινότητας, ήτοι δικαστικού (από όλες τις δικαιοδοσίες), πανεπιστημιακού-επιστημονικού και δικηγορικού, ενώ υπήρξε και εκπροσώπηση από τον ευρύτερο χώρο των κοινωνικών επιστημών που καταδεικνύει τη στενή σχέση της νομικής με τις

λοιπές κοινωνικές επιστήμες. Βασική επιδίωξη της ημερίδας ήταν τα θέματα των εισηγήσεων να απλωθούν, κατά το δυνατόν περισσότερο εντός των περιορισμένων ορίων μιας ημερίδας, τόσο στον χρόνο όσο και στα αντικείμενα. Έτσι, μερικές εισηγήσεις ανέδειξαν σημαντικές στιγμές από την ιστορία της ελληνικής δικαιοσύνης, άλλες εμβάθυναν στη διαχρονική εξέλιξη των θεσμών, κάποιες εντόπισαν νομολογιακούς κύκλους που διαμορφώθηκαν με βάση τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, ορισμένες σηματοδότησαν κρίσιμες περιόδους στην ιστορική διαδρομή ανωτάτων δικαστηρίων, ενώ δεν έλειψαν εκείνες που ανέλυσαν τη συμβολή κλάδων της δικαιοσύνης στη διαμόρφωση του ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων στην πρώιμη περίοδο ανάπτυξής του, καθώς και εκείνες που διατύπωσαν προτάσεις για τον εκσυγχρονισμό δικαιοδοτικών κλάδων. Στην τρίτη ενότητα επιχειρήθηκαν προσεγγίσεις οι οποίες επικεντρώθηκαν στις κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις του δικαστικού λειτουργήματος. Συγκεκριμένα, επιχειρήθηκε κριτική παρουσίαση του προφίλ του Έλληνα δικαστή στο διάβα της ιστορίας, εξετάστηκε η συμμετοχή των δικαστών σε εξωδικαστικά καθήκοντα, μεταξύ των οποίων και αμιγώς πολιτικά, ερευνήθηκε η επίδραση στη δικαιοδοτική κρίση του κυρίαρχου στην κοινωνία και το πολιτικό σύστημα φρονήματος, από την ταραχώδη μεταπολεμική περίοδο (1944) έως τις ημέρες μας, και τέλος σκιαγραφήθηκε η συμβολή του λαϊκού στοιχείου, μέσω του θεσμού των ενόρκων, στην απονομή της δικαιοσύνης κατά τον 20ό αιώνα. Στο στρογγυλό τραπέζι συζητήθηκαν θέματα δικαστικής εκπαίδευσης και αξιολόγησης, τα οποία επελέγησαν από τους ομιλητές λόγω του εξαιρετικά σημαντικού ρόλου που διαδραματίζουν στη διαμόρφωση της συνείδησης και του επιστημονικού-επαγγελματικού επιπέδου των Ελλήνων δικαστών, ενώ η αξιολόγηση συνιστά επιπλέον τη σπουδαιότερη μορφή λογοδοσίας της δικαιοσύνης απέναντι στην κοινωνία και την Πολιτεία.

Από τις εισηγήσεις και τις συζητήσεις που έγιναν κατά τη διάρκεια της ημερίδας προκύπτει ότι η διαδρομή της ελληνικής δικαιοσύνης στα διακόσια χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση, και ιδίως από τη σύσταση του ελληνικού κράτους, συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την περιπετειώδη πορεία των πολιτικών και πολιτειακών θεσμών στην Ελλάδα. Τα συντάγματα διασφάλιζαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τη δικαστική ανεξαρτησία ήδη από τον 19ο αιώνα και είναι προφανές ότι οι βαθιές και πολύπλευρες παρεμβάσεις της πολιτικής εξουσίας στη δικαιοσύνη δεν

μπορεί να χρεωθούν στην ανεπάρκεια των συνταγμάτων. Άλλωστε η δικαστική ανεξαρτησία δέχθηκε ισχυρά πλήγματα πριν καλά-καλά στεγνώσει το μελάνι των διατάξεων του Συντάγματος 1911 που καθιέρωσε εγγυήσεις με πολύ μεγαλύτερη επάρκεια σε σχέση με τα Συντάγματα του 1844 και 1864. Η δικαιοσύνη από το 1915 έως το 1974 παρασύρθηκε στη δίνη των αλλεπάλληλων πολιτικών κρίσεων και της, κατά περιόδους, κατάλυσης του δημοκρατικού πολιτεύματος. Το κλίμα του εθνικού διχασμού που επικράτησε στην κοινωνία και το πολιτικό σύστημα από το 1915 έως το 1935, το αυταρχικό καθεστώς του Ι. Μεταξά 1936-1940, η γερμανική κατοχή 1941-1944, ο Εμφύλιος πόλεμος 1946-1949, η «καχεκτική» δημοκρατία 1952-1967, το δικτατορικό καθεστώς 1967-1974, επέδρασαν καθοριστικά στη σύνθεση του δικαστικού σώματος και στην απονομή της δικαιοσύνης, με βαριές συνέπειες για την κοινωνία και το κράτος.

Η τρίτη ελληνική δημοκρατία που εγκαθιδρύθηκε το 1974, μετά την κατάρρευση του δικτατορικού καθεστώτος και την ανάληψη της εξουσίας από την κυβέρνηση εθνικής ενότητας, έφερε μια νέα αρχή στην οργάνωση και λειτουργία της δικαιοσύνης, ιδίως μετά τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος 1975, καθώς εισήχθη συνεκτικό συνταγματικό και νομοθετικό πλαίσιο εγγυήσεων της δικαστικής ανεξαρτησίας το οποίο, σε συνδυασμό με την επικρατήσασα πολιτική και πολιτειακή ομαλότητα, οδήγησε στον τερματισμό των ωμών επεμβάσεων του παρελθόντος. Όμως, γεννήθηκαν νέοι κίνδυνοι και απειλές για τη δικαστική ανεξαρτησία που προέρχονται από υπόγειες παρεμβάσεις της πολιτικής εξουσίας και άλλων ισχυρών κέντρων στην απονομή της δικαιοσύνης (π.χ. οικονομικά συμφέροντα, οργανωμένο έγκλημα) αλλά και από επίορκους δικαστές οι οποίοι ενδίδουν στη διαφθορά. Προβλήματα γεννήθηκαν επίσης από το δικαστικό σώμα και τις συνδικαλιστικές του ενώσεις που ομνούν στο όνομα της δικαστικής ανεξαρτησίας («ζεχνώντας») τους θεσμούς λογοδοσίας της δικαιοσύνης και των δικαστών, τους οποίους φροντίζουν να ματαιώνουν στην πράξη και να δημιουργούν στη θέση τους μηχανισμούς εσωστρέφειας και κορπορατισμού.

Παρά την περιπετειώδη πορεία της χώρας κατά τη μακρά περίοδο των διακοσίων χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση και τις συνέπειές της στην απονομή της δικαιοσύνης, οι δικαστές και τα δικαστήρια κατάφεραν να οικοδομήσουν ένα δικαστικό σύστημα με αξιολογα δείγματα γραφής τόσο σε επίπεδο προσώπων, όσο και σε επίπεδο νομολογίας. Ειδικότερα, απαντώνται φωτεινά παραδείγματα δικαστών που αντιστάθηκαν στα κε-

λεύσματα της πολιτικής εξουσίας, όρθωσαν ανάστημα απέναντι σε αυταρχικά καθεστώτα και διώχθηκαν για την ακέραιη και συνεπή στάση που τήρησαν σε κρίσιμες περιόδους για τη χώρα. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει σε εκείνους τους δικαστές που διαχρονικά επιτελούν με εντιμότητα, επιμέλεια και στέρεη γνώση το καθήκον τους επιλύοντας διαφορές όλων των δικαιοδοσιών. Τα δικαστήρια σε αυτή τη μακρά περίοδο διαπλάθουν νομολογία συμβάλλοντας στην πρόοδο της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής του τόπου. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η διαμόρφωση του διάχυτου και παρεμπιπτοντος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων ήδη από τον 19ο αιώνα με αποφάσεις του Αρείου Πάγου και με την αξιοσημείωτη συμβολή του εισαγγελικού κλάδου. Επίσης, συγκροτείται η νομολογία των πολιτικών δικαστηρίων για κρίσιμα ζητήματα του αστικού δικαίου, ενώ θεμελιώνεται η νομολογία των ποινικών δικαστηρίων για τους κανόνες του ποινικού δικαίου που συνδέονται στενά με το συνταγματικό κράτος δικαίου. Παράλληλα, το Ελεγκτικό Συνέδριο από το 1833, έτος ίδρυσής του, συμμετέχει αποφασιστικά στην οικοδόμηση του ελληνικού κράτους ως θεματοφύλακας του δημοσίου χρήματος. Το Συμβούλιο της Επικρατείας, από τη σύστασή του το 1929, αναπτύσσει σημαντική συνταγματική και διοικητική νομολογία σε ποικίλους τομείς της κρατικής δράσης και της κοινωνικής οργάνωσης, μεταξύ των οποίων η οικονομική ανάπτυξη που αποτελεί και το μεγάλο στοίχημα για τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας και την καλύτερη λειτουργία του κράτους. Στον χώρο της διοικητικής δικαιοσύνης, άξια ιδιαίτερης μνείας είναι η συμβολή των διοικητικών δικαστηρίων στη διαμόρφωση νομολογίας, όπως π.χ. στον κλάδο του φορολογικού δικαίου, αρχικά από τα ειδικά διοικητικά δικαστήρια και μετά το 1975 από τα τακτικά διοικητικά δικαστήρια, τα οποία σταδιακά έχουν αναλάβει διαφορές σε πολλούς ειδικούς κλάδους του διοικητικού δικαίου.

Είναι προφανές ότι η ελληνική δικαιοσύνη προχωρεί στη μακρά διαδρομή της με φωτεινές και σκοτεινές στιγμές. Με δικαστές που τιμούν το λειτουργήμα και τη δημοκρατία και δικαστές που είναι κατώτεροι των περιστάσεων. Παράλληλα, διαμορφώνεται νομολογία που σε πολλές περιπτώσεις συμβάλλει στην πρόοδο, την κατοχύρωση δικαιωμάτων για τους πολίτες και στην εμπέδωση του κράτους δικαίου, ενώ δεν λείπουν και νομολογιακές λύσεις που οδηγούν σε οπισθοδρόμηση, καθώς αδυνατούν να ενσωματώσουν τις διεθνείς και ευρωπαϊκές εξελίξεις και να αντα-

ποκριθούν στις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας για ποιοτική επίλυση των διαφορών. Ιδιαίτερα οξύ είναι το πρόβλημα των καθυστερήσεων στην απονομή της δικαιοσύνης, το οποίο έχει πολλές αιτίες και οι μέχρι σήμερα απόπειρες της πολιτείας για τιθάσευσή του δεν έχουν φέρει ουσιαστικά αποτελέσματα.

Τις τελευταίες δεκαετίες, ο Έλληνας δικαστής είναι υποχρεωμένος να εφαρμόζει το ενωσιακό δίκαιο παρακολουθώντας τη νομολογία των Δικαστηρίων της Ένωσης και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων, όπως ερμηνεύεται από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, καθώς η χώρα μας είναι μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αντίστοιχα του Συμβουλίου της Ευρώπης. Επίσης, συμμετέχουμε σε οργανισμούς που έχουν συσταθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Συμβούλιο της Ευρώπης για τον εκσυγχρονισμό των δικαιοδοτικών θεσμών, τη βελτίωση απονομής της δικαιοσύνης και του κράτους δικαίου, οι οποίοι παρακολουθούν την πορεία του δικαστικού συστήματος, επισημαίνουν παθογένειες και δυσλειτουργίες και διατυπώνουν συστάσεις για μεταρρυθμίσεις προς όφελος της κοινωνίας και της δημοκρατίας.

Με τα δεδομένα αυτά, η ελληνική πολιτεία και ειδικά οι λειτουργοί της δικαιοσύνης (δικαστές και δικηγόροι) έχουν ιδιαίτερη ευθύνη για την αντιμετώπιση των χρόνιων προβλημάτων που αντιμετωπίζει το δικαστικό σύστημα. Το μεταρρυθμιστικό εγχείρημα απαιτεί σχέδιο με αρχές και κανόνες, με μακροπρόθεσμους, μεσοπρόθεσμους και βραχυπρόθεσμους στόχους, με διαρκή εμπλουτισμό επί τη βάση των σύγχρονων εξελίξεων και, πάνω απ' όλα, με την πολιτική βούληση να προχωρήσουν οι τομές, έστω και αν δεν υπάρχουν οι αναγκαίες συναινέσεις από όλες τις πλευρές, δεδομένου ότι πολλοί από τους συμμετέχοντες στη δημόσια πολιτική για τη δικαιοσύνη δεν έχουν καμμία διάθεση για αλλαγές που θα έθιγαν ατομικά και συντεχνιακά συμφέροντα.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

ΠΟΙΝΙΚΕΣ ΔΙΚΕΣ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΠΟΥ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΑΝ
ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ (1829-1874)

Δήμητρα Μπλίτσα

ΑΝΤΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑΣ ΠΡΩΤΟΔΙΚΩΝ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται σε τέσσερις ποινικές δίκες, οι οποίες έλαβαν χώρα μεταξύ των ετών 1829 και 1874 και οι οποίες άφησαν σημαντικό πολιτικό και νομικό αποτύπωμα στην ιστορία της χώρας. Οι δίκες αυτές είναι του Θεόκλητου Φαρμακίδη, του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, του Ιωάννη Μακρυγιάννη και του Χαρίλαου Τρικούπη. Όλες εντάσσονται στην ίδια πολιτική συγκυρία, ήτοι στα πρώτα χρόνια διοίκησης του ελληνικού κράτους. Στα χρόνια αυτά ξεκινά τόσο η συνταγματική παράδοση της σύγχρονης Ελλάδας, όσο και η οικοδόμηση της ποινικής δικαιοσύνης.¹ Ει-

¹ Επί Τουρκοκρατίας, στην περίπτωση αδικήματος μεταξύ Έλληνα και Τούρκου, η υπόθεση εκδικαζόταν ενώπιον καδή ή βοεβόδα κατά το μουσουλμανικό δίκαιο. Στην περίπτωση ελαφρών ποινικών αδικημάτων μεταξύ χριστιανών, αρμόδια ήταν τα επισκοπικά δικαστήρια, με Πρόεδρο επίσκοπο ή μητροπολίτη και μέλη κληρικούς και λαϊκούς δικαστές. Ο Πατριάρχης ήταν αρμόδιος για τα βαρύτερα αδικήματα των χριστιανών. Εφαρμογή είχαν οι δικονομικοί κανόνες που ορίζονταν από το εκκλησιαστικό δικαστήριο ή προβλέπονταν στην *Εξάβιβλο* του Αρμενόπουλου. Επιπλέον, ίσχυαν οι ρυθμίσεις που προβλέπονταν στα Βασιλικά σε συνδυασμό με τα εκάστοτε έθιμα. Επίσης, στις αυτοδιοικούμενες κοινότητες, ποινική δικαιοσύνη απένευμαν οι επίτροποι των κοινοτήτων. Α. Λιούρδη, Ουτοπικός ο Θεσμός της Ανεξαρτησίας του Δικαστή; - Οι Διαστάσεις ενός Προβλήματος Ερευνώμενου από Ιστορικής Πλευράς στο Ελληνικό Δίκαιο, *Τιμ. Τόμος Ν. Ανδρουλάκη*, Αντ. Ν. Σάκκουλας (2003), 1079-1080· Μ. Τουρτόγλου, «Περί της Ποινικής Δικαιοσύνης επί Τουρκοκρατίας και μετ' αυτήν μέχρι και του Καποδιστρίου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* (1971), 1-24.

δικότερα, τα πρώτα επαναστατικά Συντάγματα ακολούθησαν τα Συντάγματα του 1844 και του 1864, τα οποία όρισαν το πολίτευμα της χώρας και οριοθέτησαν την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων. Ήδη δε το 1823 υιοθετήθηκε η πρώτη ελληνική ποινική νομοθεσία, ήτοι το Απάνθισμα των Εγκληματικών,² ενώ το 1834 τέθηκε σε εφαρμογή ο Ποινικός Νόμος, ο οποίος παρέμεινε σε ισχύ για πάνω από εκατό έτη.³ Επιπρόσθετα, από το 1829 και έπειτα, με αρκετές στην πορεία μεταβολές στην οργάνωση και σύστασή τους, λειτούργησαν τα πρώτα ποινικά δικαστήρια.⁴

Περαιτέρω, σε αυτές τις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού κράτους επικρατούσαν σφοδρές πολιτικές αντιπαραθέσεις με παράλληλη και σημαντική ανάμειξη του Τύπου. Κοινό χαρακτηριστικό των δικών που εξετάζουμε είναι ότι όλα τα ανωτέρω πρόσωπα αντιτάχθηκαν στην καθεστηκυία

² Με ψήφισμα της Β' Εθνοσυνέλευσης αποφασίστηκε η συγκρότηση επιτροπής (με πρόεδρο τον Π. Νοταρά) για τη σύνταξη ποινικής νομοθεσίας, η οποία κρίθηκε απαραίτητη για την επιβολή της επαναστατικής εξουσίας. Μέσα σε 16 ημέρες υιοθετήθηκε το Απάνθισμα των Εγκληματικών, το οποίο τέθηκε σε εφαρμογή την 1.7.1823. Παρά τις ελλείψεις του, το Απάνθισμα ήταν ένα φιλελεύθερο ποινικό νομοθέτημα, το οποίο αποτελούσε εγγύηση προστασίας του πολίτη από την κρατική αυθαιρεσία, προστάτευε ατομικά και κοινωνικά αγαθά και αποθάρρυνε την αυτοδικία. Η δε απονομή της δικαιοσύνης κατά την επαναστατική περίοδο γινόταν συνήθως από τριμελείς δικαστικές επιτροπές. Δημητράτος Ν., *Η Ιστορική Εξέλιξη του Ουσιαστικού Ποινικού Δικαίου στη Νεώτερη Ελλάδα*, ΝοΒ 2013, 346-348· Ν. Κουράκης, «Το Απάνθισμα των Εγκληματικών: Μια Κριτική Αποτίμηση με Ευκαιρία των σχεδόν 200 Ετών από τη Θέσπισή του», *Εγκληματολογία* (2021), 8-17· Ι. Μανωλεδάκης, *Ιδεολογικοπολιτικοί Προσανατολισμοί του Ελληνικού Ποινικού Δικαίου κατά την Ιστορική του Εξέλιξη, Μνήμη Χωροφά Ν./Γάφου Η./Γαυδία Κ.*, τ. Α', Αντ. Ν. Σάκκουλας (1986), 125-139.

³ Ο Ποινικός Νόμος ήταν έργο του νομομαθούς Γ.Α. Μάουερ, το οποίο στηρίχθηκε στον βουαρικόν ποινικό κώδικα του 1813. Βλ. την κριτική προς το Απάνθισμα των Εγκληματικών και τις στοχεύσεις του συντάκτη του Νόμου στο Γ.Α. Μάουερ, *Ο Ελληνικός Λαός, Δημόσιο, Ιδιωτικό και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την Έναρξη του Αγώνα για την Ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, Τ. Βουρνάς (επιμ.), Ο. Ρομπάκη (μτφρ.), τ. Ι, Εκδόσεις Αφών Τολίδη (1976), 379, 624-629, 640-645. Τα σημαντικά μειονεκτήματα του Ποινικού Νόμου και η εγκληματοπολιτική παλαιώσή του οδήγησαν στην υιοθέτηση του Ποινικού Κώδικα (Ν. 1492/1950), με ισχύ από 1.1.1951. Ν. Ανδρουλάκης, *Ποινικό Δίκαιο - Γενικό Μέρος*, Π.Ν. Σάκκουλας (2000), 88-92· Μανωλεδάκης, ό.π., 132 επ.. Στη συνέχεια, την 1.7.2019, τέθηκε σε ισχύ ο νέος Ποινικός Κώδικας (Ν. 4619/2019).

⁴ Μ. Τουρτόγλου, «Τα Πρώτα εν Ελλάδι Ακυρωτικά Δικαστήρια», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* (1963-1964), 2.

τάξη. Η ποινική δικαιοσύνη επιστρατεύθηκε τότε από την εκτελεστική εξουσία για την εξόντωση των πολιτικών της αντιπάλων, με αποτέλεσμα οι ποινικοί δικαστές να κληθούν να διαλέξουν ανάμεσα στην προάσπιση των κυβερνητικών συμφερόντων αφ' ενός και στον σεβασμό των αρχών του κράτους δικαίου αφ' ετέρου. Έτσι, η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, ο σεβασμός στα ατομικά δικαιώματα και η τήρηση των θεμελιωδών αρχών του ποινικού δικαίου τέθηκαν υπό αμφισβήτηση.

II. Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΦΑΡΜΑΚΙΔΗ (1829-1830)

Η πρώτη δίκη που εξετάζει η παρούσα μελέτη είναι του Θ. Φαρμακίδη, επιφανούς θεολόγου και κληρικού, η οποία έλαβε χώρα κατά την καποδιστριακή περίοδο. Ως γνωστόν, η ανάληψη εξουσίας εκ μέρους του Ι. Καποδίστρια συνδυάστηκε με την οργάνωση των κεντρικών υπηρεσιών του κράτους, την ανάπτυξη της γεωργίας, την απόκτηση εθνικού νομίσματος, την ενίσχυση του αγώνα για την προσάρτηση νέων εδαφών και την προώθηση του ελληνικού ζητήματος σε διπλωματικό επίπεδο.⁵ Παρ' όλα αυτά, ήδη από τα τέλη του 1828, ο Καποδίστριας ήρθε αντιμέτωπος με σημαντική αντιπολιτευτική δράση. Ειδικότερα, η συμπεριφορά του Κυβερνήτη, ο οποίος επιχείρησε να περιορίσει την προνομιακή μεταχείριση ορισμένων προσώπων, αλλά ταυτόχρονα διέλυσε τη Βουλή και συγκέντρωσε την εξουσία στο πρόσωπό του και σε άτομα της απολύτου εμπιστοσύνης του, προκάλεσε κύματα δυσαρέσκειας.⁶ Στην ανωτέρω πολεμική πολιτική, ο Κυβερνήτης αντέδρασε με κατασταλτικά μέτρα που επιδείνωσαν την ήδη έκρυθμη κατάσταση. Την κατάργηση της ελευθεροτυπίας, με ψήφισμα της 26ης Απριλίου, ακολούθησε η λογοκρισία των επιστολών, με σκοπό την πάταξη των συνωμοτών σε βάρος του.⁷

Στους ανωτέρω πολέμιους του Κυβερνήτη της Ελλάδος εντασσόταν και ο Θ. Φαρμακίδης, ο οποίος είχε ιδεολογικές και προσωπικές διαφορές με τον τελευταίο. Αφ' ενός, ο Φαρμακίδης αποδοκίμαζε τον συγκεντρωτισμό του Καποδίστρια και τις φιλορωσικές ιδέες του, αφ' ετέρου

⁵ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. ΙΒ', Εκδοτική Αθηνών ΑΕ (1975), 478, 482-498.

⁶ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., 529, 543-548.

⁷ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., 552-553.

απογοητεύτηκε από την άρνηση του τελευταίου να τον αξιολογήσει στην εκκλησιαστική οργάνωση του νεοσύστατου κράτους. Έτσι, τον Μάιο του 1829, ο Φαρμακίδης συνέταξε μια ιδιωτική σφραγισμένη επιστολή με παραλήπτη τον Μπενιζέλο Ρούφο, με την οποία κατέκρινε τη διακυβέρνηση του Καποδίστρια. Πλην όμως, η επιστολή δεν έφτασε ποτέ στον παραλήπτη της, αλλά ανοίχτηκε και διαβάστηκε.⁸

Σημειωτέον, το Σύνταγμα του 1827, το οποίο ήταν το αρτιότερο και πληρέστερο από τα επαναστατικά Συντάγματα ως προς την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, καθιέρωνε στο ά. 26 την ελευθερία σκέψης και γνώμης υπό την εξαίρεση της προσβολής της χριστιανικής θρησκείας, της σεμνότητας και των προσωπικών ύβρεων και συκοφαντιών. Πλην όμως, η εφαρμογή του, κατόπιν πρότασης του Καποδίστρια, ανεστάλη με ψήφισμα της Βουλής, η οποία στη συνέχεια διαλύθηκε.⁹ Το δε απόρρητο των επιστολών δεν απολάμβανε συνταγματικής προστασίας. Εντούτοις, το ά. 77 του Απανθίσματος των Εγκληματικών τιμωρούσε όποιον άνοιγε γράμμα άλλου. Παράλληλα, το Σύνταγμα της Τροιζήνας προέβλεπε τη διάκριση των εξουσιών και όριζε ότι «η δικαστική εξουσία είναι ανεξάρτητη από τις άλλες δύο στις αποφάσεις της» (ά. 36, 39, 133 Σ), καθώς και ότι η άσκησή της γίνεται από δικαστήρια («εν ονόματι του έθνους»), τα οποία δικάζουν («κατά τους γραπτούς νόμους του έθνους») (ά. 134, 139 Σ). Εντούτοις, ο Κυβερνήτης επικρίθηκε για τις προσπάθειές του να αποφύγει την ίδρυση ενός ανεξάρτητου δικαστικού σώματος και να διατηρήσει το αποκλειστικό δικαίωμα διορισμού και παύσης των δικαστών.¹⁰

⁸ Β. Βαρθολομαίου, «Η Δίκη του Θεόκλητου Φαρμακίδη (1829-1830)», *Μνήμων*, τ. 4, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού (1974), 184-186.

⁹ Βλ. ΝΗ΄ Ψήφισμα Βουλής (18.1.1828).

¹⁰ Οι δύο Οργανισμοί Δικαστηρίων που υιοθετήθηκαν επί Καποδίστρια δεν περιείχαν πρόβλεψη για την ποινική κατάσταση των δικαστών, εκτός από την εκλογή τους από την κυβέρνηση ή με την ειδική διαδικασία των καταλόγων. Επίσης, ο Δικαστικός Οργανισμός του 1830 και η Ποινική Διαδικασία του 1830 (που διαδέχθηκαν τον Οργανισμό Δικαστηρίων του 1828 και την Εγκληματική Διαδικασία του 1829) επικρίθηκαν ως ψήφισμα, τα οποία απέβλεπαν στην υπαγωγή της Δικαιοσύνης στον έλεγχο της Πολιτείας. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., 603· Δ. Σερμετέης, *Οι Δικαστικοί Οργανισμοί του Κυβερνήτου*, Αρμενόπουλος, τ. Η΄ (1954), 423, 573, 576, 581. Με το ΙΘ΄ Ψήφισμα του 1828 επανήλθε δε η εφαρμογή της αρχής της επιείκειας, η οποία υπέβαλε την αυθαιρεσία των δικαστών. Σ. Ορφανουδάκης, *Χριστόδουλος Κλονάρης, Πρώτος Πρόεδρος του Αρείου Πάγου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (2015), 125-126.

Εν προκειμένω, ο Καποδίστριας ζήτησε από το Υπουργικό Συμβούλιο να καλέσει τον Φαρμακίδη, προκειμένου να διευκρινίσει αν αυτός συνέταξε την επίμαχη επιστολή. Μετά την παραδοχή του τελευταίου, το Συμβούλιο, καθ' υπόδειξη του Καποδίστρια, αποφάσισε ότι ο Φαρμακίδης ήταν («κριτέος») από το Πρωτόκλητο Δικαστήριο.¹¹ Έτσι, τον Ιούνιο του 1829 ο αστυνόμος της Αίγινας συνέταξε το κατηγορητήριο, ενώ η παραβιασμένη επιστολή, μαζί με τα πρακτικά των ανακρίσεων του Συμβουλίου, αποτέλεσαν τη βάση της ποινικής κατηγορίας. Ο δε Φαρμακίδης παραπέμφθηκε να δικαστεί ενώπιον του Πρωτόκλητου Δικαστηρίου Δυτικών Σποράδων (Σπέτσες) και η δίκη του ορίστηκε να λάβει χώρα στις 21.9.1829.¹² Στη συνέχεια, το ανωτέρω δικαστήριο με την υπ' αριθμ. 715 απόφασή του, η οποία εκδόθηκε μόλις τον πρώτο μήνα λειτουργίας των ποινικών δικαστηρίων στη χώρα, έκρινε τον κατηγορούμενο ένοχο για ύβρεις και συκοφαντίες σε βάρος του Κυβερνήτη, για το έγκλημα της καθοσιώσεως και για παρακίνηση σε ανταρσία και τον καταδίκασε σε διετή φυλάκιση.¹³

Σε δεύτερο βαθμό, η δίκη διεξήχθη ενώπιον του νεοσύστατου Ανέκκλητου Δικαστηρίου στο Άργος. Χρέη Προέδρου εκτέλεσε ο Π. Νοταράς, Δημοσίου Συνηγόρου (σε αντικατάσταση τον Χ. Κλονάρη)¹⁴ ο Γ.Α. Ράλλης, ενώ συνηγόρου υπεράσπισης ο Δ. Σούτσος.¹⁵ Με τον λόγο του τελευταίου, ο οποίος έχει χαρακτηριστεί ως ο πρώτος δικανικός λόγος στην ελεύθερη

¹¹ Ο Φαρμακίδης δήλωσε ενώπιον του Συμβουλίου: «Κύριο! Δεν σας λανθάνει δι' όλου ότι το μυστικόν των επιστολών θεωρείται ως ιερόν πανταχού, όπου υπάρχει νόμος και συνείδησις. Εγώ εννώ ότι ζω μεταξύ ενός έθνους, το οποίον έχει Σύνταγμα ουχί τυρανικόν... Είμαι άξιος ποινής, όταν αποδειχθώ ταραξίας και δημεγέρτης, αλλά όταν πέμπω επιστολάς προς άτομα, και εσφραγισμένας, δύναμαι ελευθέρως να γράφω τας ιδέας μου προς τους φίλους μου...». Βαρθολομαίου, ό.π., 172-176.

¹² Για την οργάνωση των ποινικών δικαστηρίων και την ποινική δικονομία κατά την Καποδιστριακή περίοδο, βλ. Μάουρερ, ό.π., 371-384· Τουρτόγλου (1971), ό.π., 24-28.

¹³ Πρόεδρος του Δικαστηρίου ήταν ο Ν. Γερακάρης και Πάρεδροι οι Α. Κριεζής και Α. Μαργέλλος. Βαρθολομαίου, ό.π., 178-179.

¹⁴ Πρώτος Δημόσιος Συνήγορος ορίστηκε ο Χ. Κλονάρης, επιφανής νομικός, συντάκτης της Εγκληματικής Διαδικασίας του 1829 και Υπουργός Δικαιοσύνης. Ο τελευταίος ζήτησε να εξαιρεθεί από τα καθήκοντά του, λόγω φιλίας με τον Φαρμακίδη. Βαρθολομαίου, ό.π., 180· Ορφανουδάκης, ό.π., 142-143.

¹⁵ Οι δικαστικές εργασίες ξεκίνησαν την 27.11.1829. Μέλη του δικαστηρίου ήταν οι Μ. Καίρης, Κ. Κωνσταντόπουλος, Γ. Πραϊδης και Πάρεδροι οι Ν. Ζεγγίνης και Θ. Μοθωνιός. Βαρθολομαίου, ό.π., 180, 183.

Ελλάδα,¹⁶ η υπεράσπιση κατέκρινε την κυβέρνηση για την παραβίαση της μυστικότητας των επιστολών, η οποία απολάμβανε προστασίας σε άλλες χώρες. Περαιτέρω, ο συνήγορος του κατηγορουμένου ισχυρίστηκε ότι η επίμαχη επιστολή δεν περιείχε σαφείς ύβρεις, ενώ, ακόμη και αν υποθεθεί ότι περιείχε, αυτές αποτελούσαν μέρος ιδιωτικής επιστολής, με αποτέλεσμα να μην ισχύουν οι προβλεπόμενοι στο Σύνταγμα περιορισμοί στο δικαίωμα γνώμης. Για το αδίκημα της καθοσίωσης, η υπεράσπιση αντέτεινε ότι αυτό δεν προβλέπεται στον γραπτό νόμο. Για δε την κατηγορία της πρόκλησης σε ανταρσία, ο Σούτσος επεσήμανε ότι τα γραμμένα αποτελούν απλώς σκέψεις και φρονήματα, για τα οποία κανείς δεν μπορεί να τιμωρηθεί ποινικά.¹⁷

Εν τέλει, το Ανέκκλητο Δικαστήριο, ανέτρεψε την πρωτοβάθμια κρίση. Αξιοσημείωτο είναι ότι στην υπ' αριθμ. 36 απόφασή του, το Ανέκκλητο Δικαστήριο επικαλέστηκε το ά. 26 Σ για την ελευθερία σκέψης και γνώμης και έκρινε ότι η επίμαχη επιστολή περιείχε στοχασμούς, καθώς και ότι η σύνταξη και αποστολή της δεν παραβίασε την κείμενη νομοθεσία. Αντίθετα, το Δικαστήριο έκρινε ένοχο τον κατηγορούμενο απλού πταισματος, εν όψει του ότι «είναι χρέος τιμίου και ησύχου πολίτου να προσέχει ώστε να μην εκθέτη εις γραφήν τοιαύτας ιδέας διά τον κίνδυνον... μήπως δημοσιευσθείσαι ήθελον προξενήσει σκάνδαλον και κοινήν δυσαρέσκειαν».¹⁸ Η ανωτέρω δικαστική υπόθεση θεωρείται ότι συνέβαλε στη μετέπειτα προστασία του απορρήτου των επιστολών, η οποία συμπεριλήφθηκε στο Σύνταγμα του 1844.¹⁹ Ο δε Φαρμακίδης, μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, αξιολογήθηκε στο εκκλησιαστικό έργο της Αντιβασιλείας.²⁰

III. Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ (1834)

Η δίκη του Θ. Κολοκοτρώνη έλαβε χώρα κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας που ακολούθησε. Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, η Διοι-

¹⁶ Δ. Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος*, τ. Α', Εθνικό Τυπογραφείο (1935), 431.

¹⁷ Βαρθολομαίου, *ό.π.*, 186-199.

¹⁸ Βαρθολομαίου, *ό.π.*, 182.

¹⁹ Δ. Σ. Μπαλάνος, *Θεόκλητος Φαρμακίδης (1784-1860)*, Πανεπιστήμιον Αθηνών (1933), 20.

²⁰ Μπαλάνος, *ό.π.*, 21-22.

κητική Επιτροπή της Ελλάδος με διάταγμα του 1832 κατήργησε όλα τα δικαστήρια, εκτός από τα Ειρηνοδικεία, και απέλυσε όλα τα μέλη τους.²¹ Στη συνέχεια, με την άφιξη της Αντιβασιλείας (Άρμανσμπεργκ, Μάουρερ, Ένδεκ) και με βασιλικό διάταγμα της 22ας Φεβρουαρίου 1833, συστήθηκαν τρία προσωρινά δικαστήρια στο Ναύπλιο, στο Μεσολόγγι και στη Θήβα.²² Παράλληλα, η Ε' Εθνοσυνέλευση είχε ψηφίσει το Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδας, σύμφωνα με το οποίο πολίτευμα της χώρας θα ήταν μία ιδιόμορφη βασιλευόμενη δημοκρατία. Το εν λόγω Σύνταγμα, όμως, ήταν υπό αίρεση επικύρωσης από τον νέο ηγεμόνα της Ελλάδας. Έτσι, κατά το αμέσως επόμενο διάστημα, η υιοθέτηση Συντάγματος και η πραγματική πηγή εξουσιών (ήτοι, ο βασιλιάς ή το έθνος) αποτέλεσαν αντικείμενο σημαντικών αντιπαραθέσεων.²³

Σε αυτό το πολιτικό κλίμα, οι Βαυαροί επιχειρήσαν τον άμεσο αποκλεισμό από τα δημόσια αξιώματα ανδρών του καποδιστριακού κόμματος. Ως εκ τούτου, ο Κολοκοτρώνης, ο οποίος ανήκε στη φιλωρωσική παράταξη, βρέθηκε στο στόχαστρο της Αντιβασιλείας. Ο τελευταίος, την 3.2.1833, είχε συντάξει και αποστείλει επιστολή προς τον υπουργό Εξωτερικών της Ρωσίας, εκφράζοντας την ανησυχία του για την εκκλησιαστική πολιτική της Αντιβασιλείας. Ο κόμης Νέσελροδ, στην απάντησή του, συμβούλευσε εξ ονόματος του Τσάρου τη συσπείρωση των Ελλήνων γύρω από τον θρόνο και την επιμονή στην πίστη τους. Το απαντητικό γράμμα παραδόθηκε μεν στον Κολοκοτρώνη, αλλά αντίγραφέ του κυκλοφόρησαν σε κύκλους δυσαρεστημένους με την πολιτική της Αντιβασιλείας.

Με αφορμή αυτήν την επιστολή, την 18.9.1833, ο Θ. Κολοκοτρώνης, ο

²¹ Μάουρερ, *ό.π.*, 377-378.

²² Μάουρερ, *ό.π.*, 606. Ο Ποινικός Νόμος του Μάουρερ τέθηκε σε ισχύ την 19.4.1834, ενώ η 25.1.1835 ορίστηκε ως ημέρα πλήρους εφαρμογής της Ποινικής Δικονομίας και του Οργανισμού Δικαστηρίων και Συμβολαιογράφων που είχαν δημοσιευθεί το 1834. Μέχρι τότε ίσχυε το Απάνθισμα των Εγκληματικών, το οποίο συμπληρώθηκε με βασιλικό διάταγμα της 9ης/21ης Φεβρουαρίου 1833. Επίσης, επανήλθε προσωρινά σε ισχύ η Εγκληματική Διαδικασία του 1829. Με τον Οργανισμό Δικαστηρίων προβλέφθηκαν, ως τακτικά ποινικά δικαστήρια, τα πταισματοδικεία, τα πλημμελειοδικεία και τα ακουργιοδικεία, καθώς και ο Άρειος Πάγος ως ακυρωτικό. Η. Αναγνωστόπουλος, *Οι Οπλαρχηγοί στο Ναύπλιο (1834) – Μια Δικονομική περιήγηση στη Δίκη των Θ. Κολοκοτρώνη και Δ. Πλαπούτα*, ΝοΒ (2022), 4-6· Μάουρερ, *ό.π.*, 606-609, 624, 632-639.

²³ Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, τ. Α', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα (1981), 49-50.

Δ. Πλαπούτας, ο Κ. Τζαβέλας και άλλοι στρατιωτικοί συνελήφθησαν δίχως δικαστικό ένταλμα και χωρίς την προηγούμενη ενημέρωση του Υπουργικού Συμβουλίου. Ο δε Θ. Κολοκοτρώνης παρέμεινε υπόδικος για πολλούς μήνες στις φυλακές της Ακροναυπλίας κάτω από άθλιες συνθήκες.²⁴ Στη συνέχεια, ο Κολοκοτρώνης και ο Πλαπούτας παραπέμφθηκαν σε δίκη με την κατηγορία ότι την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1833 συνωμότησαν με σκοπό τη διατάραξη της δημόσιας ασφάλειας, την παράσυρση των υπηκόων του βασιλιά σε ληστεία και εμφύλια διαμάχη και την ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης. Η κατηγορία, δηλαδή, που τους αποδόθηκε ήταν της εσχάτης προδοσίας, με βάση το Απάνθισμα των Εγκληματικών και το Βασιλικό Διάταγμα της 9ης/21ης Φεβρουαρίου 1833.²⁵

Παράλληλα, η προετοιμασία των Βαυαρών για την ποινική διαδικασία σε βάρος των οπλαρχηγών συνδυάστηκε με την επιλογή προσώπων, τα οποία εκτιμούσαν ότι θα εξυπηρετήσουν τα συμφέροντά τους.²⁶ Ειδικότερα, ανακριτικά καθήκοντα άσκησε ο Σικωτσέζος Ε. Μάσσον, ο οποίος είχε διατελέσει συνήγορος υπεράσπισης του Γ. Μαυρομιχάλη.²⁷ Παράλληλα, επελέγησαν πέντε δικαστές (Α. Πολυζωίδης, Γ. Τερτσέτης, Δ. Σούτσος, Φ. Φραγκούλης, Α. Βούλγαρης) γνωστοί για την έλλειψη συμπάθειας προς το πρόσωπο του Κολοκοτρώνη.²⁸ Ο δε Μάσσον επιστράτευσε ως μάρτυρες,

²⁴ Αναγνωστόπουλος, ό.π., 3-4.

²⁵ Η Δίκη του Αοιδίμου Θ. Κολοκοτρώνη και Δ. Πλαπούτα - Σκηνή Πολιτική του 1833 Έτους - Πρόθεσις κατά του Ελληνικού Εθνισμού, Τυπογραφίες Κ. Αντωνιάδου (1843) [εφεξής Πρακτικά], 1-4.

²⁶ Με παρέμβαση του Μαυροκορδάτου, οι κατηγορούμενοι αντιμετώπιστηκαν ως κοινοί πολίτες. Κουράκης, ό.π., 11.

²⁷ Βοηθός του ορίστηκε ο Κ. Δεληγιάννης, προσωπικός εχθρός του Πλαπούτα: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 έως 1881*, τ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών ΑΕ (1977), 48.

²⁸ Ο Πολυζωίδης, ο οποίος ήταν αρθρογράφος της εφημερίδας *Απόλλων*, προπαγάνδιζε την αποστασία από την κυβέρνηση του Καποδίστρια. Αποτέλεσε μέλος της εκπαιδευτικής επιτροπής της Αντιβασιλείας, ενώ ανέλαβε τη μετάφραση του Ποινικού Νόμου από κοινού με τον Σχινά. Ο Σούτσος ήταν γαμπρός του Σχινά. Το 1833 είχε διοριστεί Επίτροπος Επικρατείας στο Δικαστήριο του Μεσολογγίου. Ο Τερτσέτης ήταν υποστηρικτής του Όθωνα και είχε αναλάβει τη διδασκαλία των ελληνικών στις θυγατέρες του Άρμανσμπεργκ. Ο Φραγκούλης ήταν πρόσωπο φιλικά προσκείμενο στο καθεστώς, το οποίο μετατέθηκε από το δικαστήριο της Χαλκίδας στο Ναύπλιο, ενώ ο Βούλγαρης ήταν γραφέας στο Υπουργείο Εσωτερικών. Οι δυο τελευταίοι αντικατέστησαν τους Α. Πάικο και Α. Λουκόπουλο. Αναγνωστόπουλος, ό.π., 5· K. Mendelssohn-Bartholdy, *Ιστορία της*

προσωπικούς εχθρούς των κατηγορουμένων ή άτομα δίχως κύρος, των οποίων οι καταθέσεις ήταν ψευδείς. Επιπλέον, προσπάθησε να προκαταλάβει την καταδικαστική κρίση των πέντε δικαστών πριν την έναρξη της δίκης.²⁹ Παράλληλα, η Αντιβασιλεία χρησιμοποίησε την εφημερίδα *Σωτήρ*, δημοσιογραφικό όργανο του Κωλέττη, για τη δημοσίευση του κατηγορητηρίου σε βάρος του Κολοκοτρώνη προς επηρεασμό της κοινής γνώμης. Αντίστροφα, η Αντιβασιλεία φρόντισε να εξουδετερώσει τις αντίπαλες εφημερίδες με τη θέσπιση αδικημάτων περί καταχρήσεων του Τύπου. Χαρακτηριστικά, ο εκδότης της εφημερίδας «Αθηνά», ο οποίος διαμαρτυρήθηκε για τη δίωξη του Κολοκοτρώνη, παραπέμφθηκε και ο ίδιος σε δίκη με βάση τους νόμους περί Τύπου.³⁰

Εν τω μεταξύ, όμως, η ρήξη μεταξύ των μελών της Αντιβασιλείας είχε οδηγήσει στην προσέγγιση του ρωσικού και του αγγλικού κόμματος. Έτσι, ο Α. Μαυροκορδάτος, κύριος εκπρόσωπος του αγγλικού κόμματος, και ο Χ. Κλονάρης, ο οποίος διατέλεσε Υπουργός Δικαιοσύνης επί Αντιβασιλείας, τάχθηκαν στο πλευρό των κατηγορουμένων.³¹ Κατά τη διάρκεια δε της δίκης, η οποία ξεκίνησε στις 30.4.1834, τα ενοχοποιητικά στοιχεία που εισφέρθηκαν ενώπιον του δικαστηρίου του Ναυπλίου ήταν τόσο ισχνά, που ο Πρόεδρος του δικαστηρίου, Α. Πολυζωίδης, κατ' επανάληψη ζήτησε από τον Μάσσον να αναπτύξει την κατηγορία. Αυτός, όμως, πεισματικά αρνήθηκε να πράξει τούτο. Αντίθετα, οι αγορεύσεις των υπερασπιστών του Κολοκοτρώνη και του Πλαπούτα, ήτοι του Α. Βαλσαμάκη³² και του Χ. Κλονάρη αντίστοιχα, αποδόμησαν πλήρως την έωλη κατηγορία σε βάρος

Ελλάδος από της εν έτει 1453 Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων, μέχρι των καθ' ημάς Χρόνων, Μέρος Δεύτερον: Από του Κυβερνήτου μέχρι της Ενηλικιότητος του Βασιλέως Όθωνος, Βλάχος Α. (μτφρ.), Αθήναι - Κωνσταντινούπολις: Ανδρέας Κορομηλάς (1873-1876), 685.

²⁹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π., 47-48.*

³⁰ Αλιβιζάτος, ό.π., 54· *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π., 47, 49.*

³¹ Ο Κλονάρης παντρεύτηκε τη χήρα του Γ. Μαυρομιχάλη, η οποία ήταν ανιψιά του Π. Νοταρά. Το 1835 ορίστηκε πρώτος Πρόεδρος του Αρείου Πάγου. Βλ. Αργολική Αρχαιολογική Βιβλιοθήκη Ιστορίας και Πολιτισμού, Μαυρομιχάλης Γεώργιος του Πετρόμπεη· Η Πορεία του Δολοφόνου του Καποδίστρια και η Διαθήκη του, διαθέσιμο σε <https://argolikivivliothiki.gr/2010/12/04/mavromichalis/>.

³² Ο Βαλσαμάκης είχε διατελέσει Επιθεωρητής Εισαγγελιών επί Καποδίστρια. Αναγνωστόπουλος, ό.π., 5.

τους.³³ Επιπλέον, ο συνήγορος υπεράσπισης του Πλαπούτα υπερασπίστηκε με σθένος την ελευθερία σκέψης και κατέκρινε τη στοιχειοθέτηση του αδικήματος της συνωμοσίας με μόνη την ύπαρξη συμφωνίας δίχως εξωτερικευμένη πράξη («...αντί πράξεως αρπάζει τον απλούν στοχασμόν, τον ενοχοποιεί πριν ακόμη τον αφήση λάβη σώμα, ενώ δεν είναι εισέτι ειμή πράγμα νοερό»)³⁴

Εντούτοις, η επέμβαση της εκτελεστικής εξουσίας στο έργο της δικαιοσύνης συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της διάσκεψης. Πιο συγκεκριμένα, τόσο ο Μάσσον, όσο και ο υπουργός Δικαιοσύνης, Κ. Σχινάς προσπάθησαν να εξαναγκάσουν τους μειοψηφούντες δικαστές, Πολυζωΐδη και Τερτσέτη, να υπογράψουν την ενοχή και καταδίκη σε θάνατο των κατηγορουμένων.³⁵ Οι ανωτέρω δικαστές υπερασπίστηκαν με σθένος την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, παρ' όλο που αυτή δεν προβλεπόταν θεσμικά, καθώς η χώρα δεν είχε καν, κατά τον χρόνο εκείνο, Σύνταγμα. Όταν, μάλιστα, ο Σχινάς διέταξε τον Πρόεδρο του δικαστηρίου να υπογράψει την απόφαση «εν ονόματι του βασιλέως», ο τελευταίος αντέταξε πως δεν υπογράφει «εν ονόματι της δικαιοσύνης».³⁶ Αντίθετα, ο εκ των δικαστών Δ. Σούτσος, ο οποίος στη δίκη του Φαρμακίδη είχε αποδοκιμάσει την τιμώρηση του φρονήματος, υποτάχθηκε στις επιθυμίες της Αντιβασιλείας. Εν τέλει, με εντολή του Σχινά, οι δύο μειοψηφούντες δικαστές, με συνοδεία χωροφυλάκων και με τη χρήση βίας, εξαναγκάστηκαν την 26.5.1834 να εισέλθουν στη δικαστική αίθουσα και να ακούσουν την ανακοίνωση της καταδικαστικής απόφασης που αρνήθηκαν να υπογράψουν.³⁷

Η λαϊκή, όμως, κατακραυγή που προκάλεσε η απόφαση ήταν τόσο μεγάλη, που ο Όθωνας ζήτησε η απόφαση να μετατραπεί σε φυλάκιση 20 ετών. Στη συνέχεια, ο νεαρός βασιλιάς, με την ενηλικίωσή του το 1835, χορήγησε αμνηστία στους Κολοκοτρώνη και Πλαπούτα και διό-

³³ Δ. Φωτιάδης, «Η Δίκη του Κολοκοτρώνη και Πλαπούτα», *Κυψέλη* (1962), 264 επ.

³⁴ Πρακτικά, ό.π., 364.

³⁵ Οι μειοψηφούντες δικαστές επικαλέστηκαν την εφαρμογή του ά. 135 της Εγκληματικής Διαδικασίας και δη ότι έπρεπε να αναβληθεί η εκδίκαση της υπόθεσης, εν όψει του ότι κατά την εξέταση των μαρτύρων στο ακροατήριο ανέκυψε η ύπαρξη συναιτίων στις επίδικες πράξεις, οι οποίοι, μάλιστα, ήταν κρατούμενοι. Αναγνωστόπουλος, ό.π., 11.

³⁶ Τ. Κανδηλώρος, *Η Δίκη του Κολοκοτρώνη και του Δημητρίου Πλαπούτα*, Εκδόσεις Κοχυλάς (1960), 245.

³⁷ Κανδηλώρος, ό.π., 248-251.

ρισε τον πρώτο Σύμβουλο της Επικρατείας και τον δεύτερο υπασπιστή του.³⁸ Αρχικά, οι δύο μειοψηφούντες δικαστές παραπέμφθηκαν σε δίκη με την κατηγορία της άρνησης υπηρεσίας και παραβίασης της εχεμύθειας περί την ψηφοφορία του δικαστηρίου.³⁹ Μετά την αθώωσή τους, όμως, ανέλαβαν σημαντικές θέσεις. Αφ' ενός Αρεοπαγίτης ο Πολυζωίδης, αφ' ετέρου Αρχιεπιφύλακας της Βιβλιοθήκης της Βουλής ο Τερτσέτης. Εντούτοις, αξίζει να σημειωθεί ότι η ρευστότητα του πολιτικού σκηνικού ήταν τέτοια που ακόμη και τα πρόσωπα που συνέβαλαν στην άδικη καταδίκη του Κολοκοτρώνη και στην καταπάτηση της ελεύθερης συνείδησης των δικαστών, όπως ο Σχινάς και ο Σούτσος, εξελίχθηκαν. Ο πρώτος διορίστηκε Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών και ο δεύτερος Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου.⁴⁰

IV. Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ (1853)

Η τρίτη δίκη που ακολούθησε, αυτή του Ι. Μακρυγιάννη, έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της ταραγμένης βασιλείας του Όθωνα. Οι σχέσεις του Μακρυγιάννη με τον βασιλιά ήταν αρκετά περίπλοκες. Αρχικά, κατά την άφιξη του Όθωνα, ο Μακρυγιάννης εξέφρασε την υποταγή του στον νέο ηγεμόνα, ο οποίος βάφτισε το τέταρτο παιδί του και τον διόρισε ταγματάρχη.⁴¹ Στην πορεία, όμως, οι σχέσεις με το παλάτι διαταράχθηκαν. Ο Μακρυγιάννης πρωτοστάτησε στα γεγονότα της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843 για τη παραχώρηση Συντάγματος, ενώ το 1848 συμμετείχε σε μυστική εταιρεία, γεγονότα τα οποία δυσαρέστησαν τον βασιλιά.⁴²

Σημειωτέον, το Σύνταγμα του 1844, το οποίο ο Μακρυγιάννης χαρα-

³⁸ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., 49, 60.

³⁹ Αναγνωστόπουλος, ό.π., 13. Βλ. αναλυτικά Γ. Τερτσέτης, *Γεωργίου Τερτσέτου Απολογία*, Ζάκυνθος (1971).

⁴⁰ Ο Μάσσον διορίστηκε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου δέχθηκε επίθεση από φοιτητή. Το 1844 διορίστηκε αρεοπαγίτης, αλλά, κατόπιν λαϊκής κατακραυγής, αναγκάστηκε να μετοικήσει στο εξωτερικό. *Υδρα-Cambridge-Ήλιος*, *Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, Εκδόσεις 4Ε (1992), 2362.

⁴¹ Ι. Μακρυγιάννης, *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα*, Σ. Ασδραχάς (εισαγωγή, σχόλια), Εκδόσεις Μέλισσα - Α. Καραβίας (1957), 347-352.

⁴² *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., 90-94, 109, 112, 136· Μακρυγιάννης, ό.π., 443-453, 475, 525-528.

κτῆριζε ως το «Ευαγγέλιο του Θεού»,⁴³ ήταν συντηρητικό και μοναρχικό. Προέβλεπε μεν τη διάκριση των εξουσιών (ά. 15), αλλά δεν εξασφάλιζε τη λειτουργική και προσωπική ανεξαρτησία των δικαστών.⁴⁴ Ειδικότερα, το τελευταίο όριζε ότι «η δικαιοσύνη πηγάζει από του βασιλέως, ενεργείται δε διά δικαστών υπ' αυτού διοριζομένων» (ά. 86)⁴⁵ καθώς και ότι οι δικαστικές αποφάσεις εκδίδονται στο όνομα του βασιλιά. Συνεπώς, η ανώτατη εξουσία ανήκε στον βασιλιά, ο οποίος ήλεγχε πλήρως τη δικαιοσύνη. Ήτοι, η απονομή της εξαρτιόταν άμεσα από τη θέληση του μονάρχη.⁴⁶

Σε αυτό το κλίμα έντασης μεταξύ Όθωνα και Μακρυγιάννη, το 1851 καλλιεργήθηκε έντονη φημολογία περί συμμετοχής του τελευταίου σε συνωμοσίες εναντίον του βασιλιά. Έτσι, την άνοιξη του 1852, ο Μακρυγιάννης κατηγορήθηκε από το παλάτι πως το Σάββατο του Λαζάρου συναντήθηκε στην Αθήνα με τον δικηγόρο, Ν. Στεφανίδη, στον οποίο εκμυστηρεύτηκε πως το βασιλικό ζεύγος θα δολοφονηθεί την 25η Μαρτίου του ίδιου έτους.⁴⁷ Άμεσα, η φιλοβασιλική εφημερίδα *Ελπίς*, την 12.4.1852, δημοσιοποίησε τις ανωτέρω κατηγορίες. Λίγες μέρες μετά, την 17.4.1852, ο Μακρυγιάννης τέθηκε σε κατ' οίκον περιορισμό. Τον ίδιο μήνα, ο τελευταίος απέστειλε επιστολή στην εφημερίδα *Εφημερίδα του Λαού* διαμαρτυρόμενος για τα γραφόμενα εναντίον του στον Τύπο και ανήθηκε την κατηγορία σε βάρος του.⁴⁸

Εντούτοις τον Αύγουστο του ίδιου έτους, ο Μακρυγιάννης προφυλακίστηκε στο Μεντρεσέ και στη συνέχεια, λόγω της επιβαρυσμένης υγείας του, στο Στρατιωτικό Νοσοκομείο. Βάση της κατηγορίας αποτέλεσε η μαρτυρία του Στεφανίδη και άλλων τριών προσώπων, τα οποία ισχυρίστηκαν

⁴³ Ι. Μακρυγιάννης, *Οράματα και Θάματα*, Παπακώστας Α. (εισαγωγή, κείμενο, σημειώσεις), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας (1983), 51.

⁴⁴ Για τη διάκριση της δικαστικής ανεξαρτησίας σε λειτουργική και προσωπική μέχρι την τελική μορφή της στο ά. 87 του ισχύοντος Συντάγματος, βλ. Λιούρδη, ό.π., 1081 επ., Τσάτσος Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Β', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα (1993), 549 επ.

⁴⁵ Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι Εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία (1800-2010)*, Εκδόσεις Πόλις (2012), 92.

⁴⁶ Δ. Καλτσώνης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, τ. Ι, Εκδόσεις Ξιφαράς (2009), 58.

⁴⁷ Κατά την ανάκριση επιχειρήθηκε η σύνδεση του Μακρυγιάννη και με συνωμοτικές ενέργειες του Πολωνού στρατηγού Μίλβιτς, βλ. Ε.Γ. Πρωτοψάλτης (επ.), «Η Δίκη του Στρατηγού Μακρυγιάννη», *Πυρφόρος ΕΠΕ* (1963), 27-30, 36.

⁴⁸ Ε. Αλεξίου - Γ. Πικρός (επ.), *Απομνημονεύματα και Δίκη του Στρατηγού Μακρυγιάννη*, Εκδόσεις Μέριμνα (1976), 382-384.

ότι ο Ι. Σούλης τους ζήτησε να στρατολογήσουν άτομα για να ενεργήσουν επιχείρηση στην οποία θα συμμετείχε ο Μακρυγιάννης. Παρ' όλο, όμως, που η κατηγορία ως προς τον Σούλη δεν ευδοκίμησε, τον Ιανουάριο του 1853, ο Μακρυγιάννης παραπέμφθηκε ως υπαίτιος εσχάτης προδοσίας ενώπιον του Α' Διαρκούς Στρατοδικείου, λόγω της στρατιωτικής ιδιότητάς του.⁴⁹ Σημειωτέον, Πρόεδρος του ανωτέρω δικαστηρίου ορίστηκε ο Κ. Τζαβέλας, τέως υπουργός Στρατιωτικών και τέως πρωθυπουργός.⁵⁰ Η εν λόγω επιλογή του Προέδρου προκαλεί ερωτηματικά για την αμεροληψία του δικάζοντος, καθώς ο Πρόεδρος και ο κατηγορούμενος είχαν στο παρελθόν σημαντικές πολιτικές διαφωνίες και προσωπικές αντιπαραθέσεις.⁵¹ Η εμπλοκή, όμως, του Τζαβέλα προκαλεί εντύπωση για έναν επιπλέον λόγο. Όπως προαναφέρθηκε, ο Τζαβέλας, επί Αντιβασιλείας, είχε διωχθεί άδικα μαζί με τους Κολοκοτρώνη και Πλαπούτα για εσχάτη προδοσία. Λίγα χρόνια αργότερα, όμως, αυτός ανέλαβε χρέη δικαστή σε δίκη έτερου αγωνιστή της Επανάστασης, ο οποίος διώχθηκε με την ίδια κατηγορία.

Εν τέλει, η δίκη του Μακρυγιάννη έλαβε χώρα την 16η και 17η Μαρτίου 1853. Οι συνήγοροι υπεράσπισης, Μιτζάκης και Τριανταφύλλης, αφού επαίνεσαν τη συνεισφορά του Μακρυγιάννη στην πατρίδα, επεσήμαναν την ιδιάζουσα διανοητική κατάσταση του κατηγορουμένου, ο οποίος εμφάνιζε συγκεχυμένες ιδέες λόγω τραυματισμού στο κεφάλι. Επίσης, τόνισαν την αναξιопιστία των μαρτύρων κατηγορίας και υποστήριξαν τη μη στοιχειοθέτηση του αδικήματος της συνωμοσίας. Παρ' όλα αυτά, η διάσκεψη των δικαστών κράτησε μόλις πέντε λεπτά. Μετά το πέρας αυτής, ο κατηγορούμενος κηρύχθηκε ένοχος εσχάτης προδοσίας κατά πλειοψηφία και καταδικάστηκε σε θάνατο, σύμφωνα με το ά. 123 παρ. 2 του Ποινικού Νόμου.⁵² Πλην όμως, με διαταγή του Όθωνα, η ποινή του Μακρυγιάννη μετατράπηκε σε ισόβια και έπειτα σε δεκαετή κάθειρξη.

⁴⁹ Αλεξίου - Πικρός, ό.π., 443.

⁵⁰ Μέλη του δικαστηρίου ήταν οι Κ. Δεληγιάννης, Α. Βλαχόπουλος, Φ. Αγγελίδης, Ν. Αθανασίου, Σπ. Γιαννίσερλης, Γ. Βάππας, Π. Γεννατάς, ενώ Επίτροπος ήταν ο Δ. Ρίζος, βλ. Αλεξίου - Πικρός, ό.π., 444.

⁵¹ Ο Μακρυγιάννης θεωρείτο εχθρός του Κολοκοτρώνη, ενώ συμμετείχε και σε δράσεις εναντίον του Καποδίστρια. Στη συνέχεια, αντιτάχθηκε στην πολιτική των Κωλέττη και Τζαβέλα. Ο τελευταίος πρόδωσε στον Όθωνα τη συμμετοχή του Μακρυγιάννη σε μυστική εταιρεία. Μακρυγιάννης (1957), ό.π., 307-311, 502, 515-516, 527-528.

⁵² Αλεξίου - Πικρός, ό.π., 444-453.

Μάλιστα οι δικαστές, Τζαβέλας και Δεληγιάννης, ζήτησαν οι ίδιοι από τον Όθωνα να μετριάσει την ποινή του Μακρυγιάννη, εκτιμώντας πως δεν ήταν άξιος της θανατικής ποινής.⁵³ Λίγο αργότερα, ο Όθωνας, μετά από παρέμβαση του Δ. Καλλέργη, και με αφορμή τη δεκαετή επέτειο της 3ης Σεπτεμβρίου, χορήγησε χάρη στον Μακρυγιάννη, ο οποίος αποφυλακίστηκε την 2.9.1854. Εν τέλει, μετά την έξωση του Όθωνα το 1862, ο Μακρυγιάννης αποκαταστάθηκε στα στρατιωτικά του αξιώματα.⁵⁴

V. Η ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΩΣΗ ΤΟΥ ΧΑΡΙΛΑΟΥ ΤΡΙΚΟΥΠΗ (1874)

Η τελευταία ποινική διαδικασία, με την οποία καταπιάνεται η παρούσα μελέτη, είναι σε βάρος του Χ. Τρικούπη, η οποία ως αιτία είχε τη δημοσίευση του άρθρου «Τις πταίει» στην εφημερίδα *Καιροί* την 29.6.1874. Ως γνωστόν, τα πρώτα χρόνια βασιλείας του Γεωργίου του Α' συνοδεύτηκαν από πολιτική αστάθεια και βραχύβιες κυβερνήσεις, οι οποίες δεν απολάμβαναν της υποστήριξης της πλειοψηφίας της Βουλής. Έτσι, με το ανωτέρω άρθρο, ο νεαρός τότε Τρικούπης υποστήριξε ότι όλες οι κυβερνήσεις από το 1868 και έπειτα όφειλαν την ύπαρξή τους στο προνόμιο του στέμματος να διορίζει και να παύει υπουργούς κατά το δοκούν. Περαιτέρω, ο συντάκτης του άρθρου κατέκρινε την «εικονικότητα της βουλής» και υποστήριξε ότι η διακυβέρνηση της χώρας γινόταν κατά «διαστροφή του Συντάγματος».⁵⁵

Εν τω μεταξύ το Σύνταγμα του 1864 είχε επικυρώσει τη μετάβαση στη δημοκρατική αρχή, ενώ βελτίωσε την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων. Ειδικότερα, το νέο Σύνταγμα προέβλεπε ότι η δικαστική εξουσία πηγάζει από το έθνος και υπόκειται στο Σύνταγμα (ά. 21), θέτοντας έτσι φραγμό στην ανάμειξη του βασιλιά στη δικαιοσύνη.⁵⁶ Ταυτόχρονα, όμως, το βήμα έμεινε μετέωρο, καθώς το ά. 28 Σ όριζε ότι οι δικαστικές αποφάσεις εκτελούνται «εν ονόματι του βασιλέως». Επίσης, ο βασιλιάς διατήρησε την εξουσία διορισμού των δικαστών, κατά τη διαδικασία και κατά

⁵³ Πρωτοψάλτης, *ό.π.*, 37.

⁵⁴ Πρωτοψάλτης, *ό.π.*, 27.

⁵⁵ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, *ό.π.*, 292-293.

⁵⁶ Γ.Δ. Δασκαλάκης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία (1821-1835)*, Αθήνα (1952), 72.

τους όρους που ορίζει ο νόμος (ά. 87).⁵⁷ Παράλληλα, το Σύνταγμα του 1864 προστάτευε την ελευθερία του Τύπου με την εξαίρεση της προσβολής της χριστιανικής θρησκείας και του προσώπου του βασιλιά (ά. 14).⁵⁸

Εν προκειμένω, οι επίμαχες δημόσιες αναφορές του Τρικούπη θεωρήθηκαν πως προσβάλλουν το πρόσωπο του βασιλιά. Έτσι, τα φύλλα της εφημερίδας *Καιροί* κατασχέθηκαν και ασκήθηκε ποινική δίωξη κατά των εκδοτών της εφημερίδας και του Τρικούπη. Κατόπιν ανάκρισης, διατάχθηκε η προφυλάκιση του Τρικούπη την 6.7.1874, η οποία έληξε με την καταβολή εγγύησης την 10.7.1874. Παρ' όλα αυτά, μία μέρα πριν την αποφυλάκισή του, ο Τρικούπης δημοσίευσε και δεύτερο επικριτικό άρθρο στην εφημερίδα *Παρελθόν και Ενεστώς*.⁵⁹ Στη συνέχεια, ο εισαγγελικός λειτουργός που χειρίστηκε την υπόθεση, Γ. Θανόπουλος πρότεινε προς το Συμβούλιο Πλημ/κών Αθηνών την παραπομπή σε δίκη του Τρικούπη με τις κατηγορίες της απόδοσης στον βασιλιά ευθύνης και ονείδους για τις πράξεις της κυβέρνησής του, της προσπάθειας για διέγερση μίσους και περιφρόνησης κατά του προσώπου του βασιλιά και της βασιλικής εξουσίας και της εσχάτης προδοσίας (διέγερση στάσεως), σύμφωνα με τον από 23.11.1837 περί εξυβρίσεως εν γένει και περί Τύπου νόμο, τον από 27.6.1858 νόμο και το ά. 36 του Ποινικού Νόμου.⁶⁰

Το Συμβούλιο Πλημ/κών Αθηνών, όμως, τον Ιούλιο του 1874, με πλειοψηφία των δικαστών Σ. Μαυρομάτη και Θ. Φραγκόπουλου και μειοψηφούντος του ανακριτή, εξέδωσε απαλλακτικό βούλευμα. Κατά την κρίση του Συμβουλίου, ουδέποτε ο Τρικούπης απέδωσε ευθύνη στον βασιλιά. Τουναντίον, με τα γραφόμενά του αξιολόγησε τον χαρακτήρα των πολιτευομένων. Περαιτέρω, το Συμβούλιο τόνισε ότι δεν έχει αρμοδιότητα να ασχοληθεί με την ορθότητα ή μη των φρονημάτων του συγγραφέως, καθώς αυτά αφορούσαν πολιτικές του δοξασίες. Η δε υιοθέτηση της αντίθετης άποψης θα οδηγούσε στο άτοπο της δέσμευσης της ελευθερίας του φρονημάτος, την οποία εξασφάλιζε το Σύνταγμα.⁶¹ Στη συνέχεια, κατόπιν

⁵⁷ Καλτσώνης, ό.π., 71.

⁵⁸ Αλιβιζάτος (1981), ό.π., 82-83.

⁵⁹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., 293· Δ. Πουρνάρας, *Χαρίλαος Τρικούπης: Η Ζωή και το Έργο του*, Αθήνα (1939), 126-141· Γ. Τσοκόπουλος, *Χαρίλαος Τρικούπης-Βιογραφία*, Εκδοτικό Κατάστημα Γ. Δ. Φέξη (1896), 173-183.

⁶⁰ Τσοκόπουλος, ό.π., 164-171.

⁶¹ Τσοκόπουλος, ό.π., 183-202.

πολιτικής πίεσης, ασκήθηκε έφεση κατά του ανωτέρω βουλευμάτος. Πλην όμως, το Συμβούλιο Εφετών Αθηνών εξέδωσε ομοίως απαλλακτικό βούλευμα. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα όλοι οι δικαστές που υποστήριζαν την αθωότητα του Τρικούπη να μετατεθούν άμεσα στην επαρχία.⁶²

Τελικά, τον Απρίλιο του 1875, ο βασιλιάς αναγκάστηκε να αναθέσει τον σχηματισμό κυβέρνησης στον Τρικούπη και με την ανάγνωση λόγου, τον Αύγουστο του ίδιου έτους, τον οποίο είχε συγγράψει ο Τρικούπης, ο Γεώργιος ο Α΄ δέχθηκε την εφαρμογή της αρχής της δεδηλωμένης.⁶³ Με απόφαση δε του πρωθυπουργού πια Τρικούπη, οι δικαστές που τον απάλλαξαν από τις κατηγορίες σε βάρος του επανήλθαν στην Αθήνα και αντίστροφα μετατέθηκαν στην επαρχία ο Εισαγγελέας Εφετών, Ε. Λουριώτης και ο Ανακριτής, Β. Κριεζής, που είχαν αντίθετη άποψη.⁶⁴ Επομένως, παρ' ότι το Σύνταγμα του 1864 παρείχε, σε θεωρητικό επίπεδο, κάποια εχέγγυα για τη δικαστική ανεξαρτησία, είναι φανερό ότι, σε πρακτικό επίπεδο, η υπηρεσιακή εξέλιξη των δικαστών, δεν είχε ακόμη αποσυνδεθεί από την προάσπιση των συμφερόντων της εκτελεστικής εξουσίας.

VI. ΣΥΝΟΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Συμπερασματικά, είναι φανερό ότι στα πρώτα 50 χρόνια του ελληνικού κράτους, οι εκάστοτε κυβερνώντες επιχείρησαν να καταστήσουν την απονομή της ποινικής δικαιοσύνης εργαλείο τιμώρησης των πολιτικών αντιπάλων τους. Οι σχετικές διώξεις αφορούσαν κυρίως στο φρόνημα των κατηγορουμένων, ενώ η παράλληλη χειραγώγηση ή φίμωση του Τύπου ήταν συχνό φαινόμενο. Επιπλέον, οι πολιτικές έριδες ήταν τόσο έντονες που οι θέσεις των κατηγορουμένων και των κατηγορών συχνά εναλλάσσονταν, ενώ οι καταδικαστικές κρίσεις δεν ανταποκρίνονταν στο λαϊκό αίσθημα και γρήγορα ανατρέπηκαν.

Στα πρώτα αυτά χρόνια λειτουργίας της ελληνικής ποινικής δικαιοσύνης, οι δικαστές κλήθηκαν να υπερβούν πολιτικές σκοπιμότητες και προσωπικές έχθρες και να παραμείνουν ανεξάρτητοι, αντικειμενικοί και

⁶² Α. Χατζής, *Υπάρχον Δικαστές στην Αθήνα; -Η Ελευθερία του Λόγου στην Αθήνα του 1874* (29.6.2019), διαθέσιμο στο <https://www.protagon.gr/themata/yparxoun-dikastes-stin-athina-i-elftheria-tou-logou-stin-ellada-tou-1874-44341865824>.

⁶³ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., 294-295.

⁶⁴ Χατζής, ό.π.

δίκαιοι σε συνθήκες όπου είτε απουσίαζε η θεσμική κατοχύρωση της ανεξαρτησίας του δικαστή είτε αυτή, παρά την πρόβλεψή της, υπονομεύτηκε έμπρακτα από την εκτελεστική εξουσία. Παρά τις αντιξοότητες, πολλοί στάθηκαν στο ύψος των περιστάσεων. Το παράδειγμα, συνεπώς, αυτών των δικαστών, οι οποίοι διαφύλαξαν την ακεραιότητα της δικαιοσύνης σε ασταθείς καιρούς, οφείλουμε να ακολουθούμε μέχρι σήμερα. Η δικαστική ανεξαρτησία, πέρα από τη συνταγματική κατοχύρωσή της, είναι πάνω από όλα ζήτημα προσωπικής συνείδησης του δικαστικού λειτουργού. Το δίκαιο, δηλαδή, μπορεί να θεσπίζει τις προϋποθέσεις της δικαστικής ανεξαρτησίας, η μετουσίωσή της, όμως, σε πραγματικότητα εξαρτάται όχι μόνον από τον έμπρακτο σεβασμό των φορέων των άλλων πολιτειακών λειτουργιών προς τη δικαιοσύνη, αλλά κυρίως από τη βούληση των ίδιων των δικαστικών λειτουργών.⁶⁵

Κατ' επέκταση, είναι φανερό ότι η αναζήτηση της νομιμοποίησης του δικαστή επαφίεται στη δικαιοκή ευαισθησία του και συνδέεται άρρηκτα με την ορθή απονομή της δικαιοσύνης. Ο σεβασμός στα ατομικά δικαιώματα και στα δικαιώματα του κατηγορουμένου αποτελούν το βαρόμετρο της ελληνικής δημοκρατίας, αλλά και υποχρέωση των δικαστικών λειτουργών απέναντι στον ελληνικό λαό από τον οποίο πηγάζει κάθε μορφής εξουσία. Εξ άλλου, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι οι αγωνιστές του 1821, με τη ψήφιση του Συντάγματος της Τροιζήνας, τοποθέτησαν την Ελλάδα ανάμεσα στις πιο δημοκρατικές και φιλελεύθερες χώρες της Ευρώπης ως προς την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.⁶⁶ Διακόσια χρόνια μετά, οι δικαστικοί λειτουργοί οφείλουμε πάντα, με κάθε κόστος, και με κάθε απόφασή μας, να διαφυλάττουμε τις ανωτέρω αξίες ακέραιες.

---

⁶⁵ Τσάτσος, *ό.π.*, 573.

⁶⁶ Αλιβιζάτος (1981), *ό.π.*, 37.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ ΤΟΥ ΑΡΕΙΟΥ ΠΑΓΟΥ
ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ
ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ (1872-1936)

Ακρίτας Καϊδατζής

ΕΠΙΚ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΝΟΜΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΠΘ

Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων καθιερώθηκε και εδραιώθηκε στη χώρα μας νομολογιακά κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου και το πρώτο τρίτο του 20ού αιώνα.¹ Στην καθιέρωσή του πρωτοστάτησαν τα δικαστήρια της ουσίας. Ο Άρειος Πάγος υπήρξε αρχικά επιφυλακτικός, σύντομα όμως αποδέχθηκε τον θεσμό και συνέβαλε στη συλλογική προσπάθεια της ελληνικής δικαιοσύνης για τη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών του όπως τα γνωρίζουμε μέχρι σήμερα.

Στην προσπάθεια αυτή, καταλυτική υπήρξε διαχρονικά η συμβολή των εισαγγελέων του Αρείου Πάγου. Καθώς οι αγορεύσεις και, ιδίως, οι γνωμοδοτήσεις του δεν βαρύνονται με την τυπικότητα και τους καταναγκασμούς μιας δικαστικής απόφασης, ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου είχε συχνά την ευκαιρία να διατυπώσει καινοτόμους συλλογισμούς, που αρκετές φορές υιοθετήθηκαν, νωρίτερα ή αργότερα, και από τη νομολογία του ανώτατου ακυρωτικού. Στη μελέτη αυτή θα αναφερθώ περιπτωσιολογικά σε μια σειρά από αγορεύσεις και γνωμοδοτήσεις εισαγγελέων του Αρείου Πάγου από το 1872 έως το 1936, οι οποίες συνέβαλαν στη διαμόρφωση του θεσμού του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα.

Προκαταρκτικά επισημαίνω ότι το είδος του νομικού λόγου που εκφέρει ο εισαγγελέας, είτε προφορικό (οι αγορεύσεις) είτε γραπτό (οι γνωμοδοτήσεις), είναι τέτοιο που επιτρέπει μεγαλύτερη ελευθεριότητα από ό,τι

---

¹ Βλ. Ακρίτας Καϊδατζής, *Ο δικαστικός έλεγχος των νόμων στην Ελλάδα, 1844-1936*, Εκδ. Σάκκουλα 2016.

ο νομικός λόγος στον οποίο διατυπώνονται οι δικαστικές αποφάσεις. Ίσως το σημαντικότερο στοιχείο είναι ότι ο εισαγγελέας συχνά εκφέρει σκέψεις για το ευρύτερο κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο μιας υπόθεσης, που υπερβαίνουν τη στενά νομική προσέγγισή της. Αλλά και, όσον αφορά το νομικό πλαίσιο, στον λόγο των εισαγγελέων είναι συχνότερες οι αναφορές στη βιβλιογραφία, ελληνική και αλλοδαπή, όπως και στην αλλοδαπή νομολογία.

ΕΚΠΡΟΘΕΣΜΗ ΚΥΡΩΣΗ ΝΟΜΟΥ

Τον Απρίλιο του 1872 ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Κωνσταντίνος Προβελέγγιος εξέδωσε μια γνωμοδότηση² αναφορικά με το κύρος νόμου που είχε ψηφιστεί τον Μάιο του 1871, αλλά δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως τον Οκτώβριο του ίδιου έτους.³ Το άρθρο 36 του Συντάγματος του 1864 όριζε ότι «νομοσχέδιον, επιψηφισθέν υπό της Βουλής και μη κυρωθέν υπό του Βασιλέως εντός δύο μηνών από της λήξης της Συνόδου, λογίζεται ακυρωθέν». Η βασίλισσα Όλγα, που ασκούσε τότε την αντιβασιλεία λόγω απουσίας του βασιλιά Γεώργιου, είχε πράγματι υπογράψει το νομοσχέδιο εντός διμήνου, όμως υπήρχε η άποψη ότι η κύρωση του νόμου δεν ολοκληρώνεται παρά από και διά της δημοσίευσής του.⁴

Στη γνωμοδότησή του ο Προβελέγγιος, μετά από εξαντλητική αντίκρουση των αντίθετων επιχειρημάτων, καταλήγει ότι «κυρώσις μη δημοσιευθείσα εντός των δύο μηνών, θεωρείται ως μη υπάρχουσα» και επομένως «νομοσχέδιον μη δημοσιευθέν εντός των δύο μηνών δεν θεωρείται ουδέ είναι νόμος».⁵ Του συμπεράσματος αυτού προηγείται μακροσκελής και εντυπωσιακή συνταγματική επιχειρηματολογία, με πλήθος συγκριτικών αναφορών, όπου ο Προβελέγγιος, με εξαιρετική διεισδυτικότητα, συσχετίζει το ζήτημα με τον χαρακτήρα του πολιτεύματος.

Αυτή ήταν μια αρκετά τολμηρή γνώμη, διότι συνιστά έλεγχο της διαδικασίας κατάρτισης του νόμου, δεδομένου ότι το γεγονός της εκπρόθε-

² Κ. Προβελέγγιος, «Το άρθρον 36 του Συντάγματος (Γνωμοδότηση της 30.4.1872)», *Εφημερίδα των Δικαστηρίων*, φ. 32/11.8.1873, έτος Γ' (1873), 249 επ.

³ Ν. ΥΛΘ'/1871 «περί εγκρίσεως της μεταξύ της Κυβερνήσεως και της εταιρίας της Ελληνικής ατμοπλοΐας συμβάσεως».

⁴ Το ζήτημα θα πραγματευθεί εξαντλητικά αργότερα ο Ν.Ν. Σαρίπολος, *Περί προθεσμιών κυρώσεως, εκδόσεως και δημοσιεύσεως των νόμων*, Εν Αθήναις 1911, ιδίως 16 επ.

⁵ Προβελέγγιος, ό.π., 255.

σμης κύρωσης του νομοσχεδίου δεν προκύπτει από το ίδιο το δημοσιευμένο κείμενο του νόμου και επομένως δεν συνιστά εξωτερικό στοιχείο του υποστατού, αλλά εσωτερικό στοιχείο της κατάρτισής του. Η νομολογία ωστόσο δεν θα υιοθετήσει τη γνώμη αυτή, αλλά λίγα χρόνια αργότερα θα κατασταλάξει σε μια κρίση που αποδίδει ένα βασικό χαρακτηριστικό του συστήματος δικαστικού ελέγχου των νόμων στη χώρα μας: ότι τα δικαστήρια δεν διαθέτουν εξουσία ελέγχου της διαδικασίας κατάρτισης του νόμου.⁶

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΕΣΜΕΥΣΗ ΤΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ

Στην υπόθεση, που κρίθηκε με την απόφαση ΑΠ 208/1892, τέθηκε το ζήτημα της συνταγματικότητας διάταξης της νομοθεσίας περί οδοποιίας που επέτρεπε την κατάληψη απαλλοτριούμενου ακινήτου με μόνη την παρακατάθεση της προσωρινής αποζημίωσης σε δημόσιο ταμείο.⁷

Στην αγόρευσή του επί της υπόθεσης, ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, ο περίφημος Δημοσθένης Τζιβανόπουλος, προβαίνει σε μια πρωτοποριακή για την εποχή του συνηγορία υπέρ της κοινωνικής δέσμευσης της ιδιοκτησίας: «[Τ]α Συντάγματα», λέει, «καθιερώσαντα το δικαίωμα της κτήσεως, δεν ηθέλησαν να αποξενώσωσι την κοινωνίαν από πάσαν πρόοδον, δεν ηθέλησαν το δικαίωμα της κτήσεως, όσον ιερόν και αν ήναι, να γίνηται εμπόδιον εις τας κοινωνικάς προόδους και μεγάλας επιχειρήσεις, ως π.χ. όταν πρόκηται περί κατασκευής σιδηροδρόμου... Από μακρού χρόνου πάντες ησθάνοντο εν πεπολιτισμένοις έθνεσι την ανάγκην να εφαρμόσωσι ταχείαν διαδικασίαν ως προς τα δημόσια έργα και να αποφύγωσι την περίπτωσιν, καθ' ην υπερβολικαί αξιώσεις ενός και μόνου ηδύναντο να επιβραδύνωσιν ή να παραλύσωσιν έργον, του οποίου το γενικόν συμφέρον απήτει την ταχείαν εκτέλεσιν τοιούτοι νόμοι εξέδότησαν εν Γαλλία και εν Βελγίω... Μόλον ότι δε ζωηρώς επολεμήθησαν τα νομοσχέδια ως αντισυνταγματικά, μ' όλα ταύτα εξενίκησε το σύστημα της προηγούμενης κατοχής... Δεν προσβάλλεται δε η διάταξις του Συντάγματος ούτε κατά το γράμμα, ούτε κατά το πνεύμα αυτής, διότι το άρθρον 17 του Συντάγματος κατ' ουσίαν δεν υποβάλλει την εκποίησιν εις

⁶ ΑΠ 401/1878, στο Σ. Μπαλάνου/Σ. Γκίνη (επιμ.), *Νομολογία του Αρείου Πάγου από του έτους 1835 μέχρι του 1893*, Μέρος Β', Εν Αθήναις 1895, 482.

⁷ ΑΠ 208/1892, *Θέμις Γ'* (1892-93), 594. Η κρίσιμη διάταξη είναι το άρθρο μόνο του ν. ΑΧΜΒ/1888.

τον οριστικόν κανονισμόν της αποζημιώσεως... Το Σύνταγμα ηθέλησεν ὥστε το ακίνητον να μένη ως ενέχυρον εις τον ιδιοκτήτην και να μη αποβάλλη ούτος την κατοχήν, ειμή δι' αποκαταστάσεως άλλου ενεχύρου ισοδυνάμου προς εκείνο... Η ευχή δε του Συντάγματος πληρούται, όταν εις το δημόσιον Ταμείον κατατεθή ποσότης αποχρώσα προς την αποζημιώσιν του ιδιοκτήτου... Δεν δύναται δε η χρήσις του ιδιωτικού δικαιώματος να υπερέχη του γενικού της πολιτείας συμφέροντος...». ⁸

ΣΥΜΦΩΝΗ ΜΕ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Στην υπόθεση που κρίθηκε με την απόφαση ΑΠ 169/1893 τέθηκε το ζήτημα αν η παραβίαση συνταγματικής διάταξης (του άρθρου 20 του Συντάγματος του 1864 για το απόρρητο των επιστολών) συνιστά λόγο αναίρεσης ποινικής απόφασης.⁹ Ο ανααιρεσίων προέβαλλε ότι η καταδίκη του βασίστηκε σε επιστολή του που παρανόμως δημοσιοποιήθηκε. Το πρόβλημα ήταν ότι το άρθρο 458 της ποινικής δικονομίας (του Maurer) όριζε ως λόγο αναίρεσης μόνο την παράβαση τύπου της διαδικασίας που προβλέπεται επί ποινή ακυρότητας στον νόμο.

Στη μνημειώδη αγόρευση του επί της υπόθεσης, ο εισαγγελέας Τζιβανόπουλος διατύπωσε έναν συλλογισμό που στην εποχή μας θα χαρακτηρίζαμε ως σύμφωνη με το σύνταγμα ερμηνεία. Η ποινική δικονομία θεσπίστηκε το 1834, σε μιαν εποχή που δεν υπήρχε Σύνταγμα. Κατά τον Τζιβανόπουλο, «η ποινική δικονομία προγενεστέρα ούσα του Συντάγματος δεν ηδύνατο να προΐδη περί παραβιάσεως των διατάξεων αυτού και ορίση αν αποτελώσιν ή μη λόγον αναίρέσεως» και «διά τούτο οι διατάξεις αυτής [της ποινικής δικονομίας] δεν ευρίσκονται εις αρμονίαν προς το Σύνταγμα». ¹⁰ Προκειμένου λοιπόν η προγενέστερη του Συντάγματος νομοθετική διάταξη να εναρμονιστεί μ' αυτό, απαιτείται ν' αναζητήσουμε την υποθετική βούληση του νομοθέτη. «Όπως δ' ήθελεν αποφανθή ο νομοθέτης του 1834, μετασχηματιζόμενος εις δικαστήν της σήμερον και

⁸ Δ. Τζιβανόπουλος, «Εισαγγελική αγόρευση επί της ΑΠ 208/1892», *Θέμις* Γ' (1892-93), 594 (η έμφαση προστέθηκε).

⁹ ΑΠ 169/1893 ποιν., *Θέμις* Δ' (1893-1894), 388.

¹⁰ Δ. Τζιβανόπουλος, «Εισαγγελική αγόρευση επί της ΑΠ 169/1893», *Θέμις* Δ' (1893-1894), 388 επ. (390, η έμφαση προστέθηκε). Βλ. σχετικά Γ. Δρόσου, *Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας*, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα 1996, 188 επ.

ερμηνεύων τον νόμον του, ούτω πως θέλει κρίνει και ο Άρειος Πάγος», λέει ο Τζιβανόπουλος.¹¹ Για να καταλήξει: «Δεν είναι δε ορθόν να δεχθώμεν ότι ο νομοθέτης, θεωρήσας άτοπον να έχωσι νόμιμον ισχύν αποφάσεις περιέχουσαι παραβιάσεις των κειμένων νόμων, ... επέτρεψε προς ανόρθωσιν και ακύρωσιν των τοιούτων αποφάσεων προσφυγήν ενώπιον του Αρείου Πάγου, ηγηθήσε δε ν' απαγορεύση τοιαύτην, προκειμένου περί της διά δικαστικών αποφάσεων παραβιάσεως του Συντάγματος, του θεμελιώδους νόμου, εν η περιπτώσει ήθελεν ανιδρυθή τοιούτον πολίτευμα».¹²

Με τη σκέψη αυτή, ο εισαγγελέας πρότεινε να γίνει δεκτός ο προβληθείς λόγος αναίρεσης για παράβαση του συντάγματος, ερμηνεύοντας δημιουργικά, σε συμφωνία με την υποθετική βούληση του νομοθέτη, αλλά στην πραγματικότητα σε συμφωνία με το σύνταγμα τη διάταξη της ποινικής δικονομίας.

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΝΟΜΟΥ ΠΕΡΙ ΤΥΠΟΥ

Παρ' ότι η εξουσία των δικαστηρίων να ελέγχουν τη συνταγματικότητα των νόμων γινόταν επί της αρχής δεκτή, μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα η νομολογία υπήρξε ιδιαίτερα φειδωλή στο να διαπιστώσει αντισυνταγματικότητα.

Στην υπόθεση που κρίθηκε με την απόφαση ΑΠ 204/1895 τέθηκε το ζήτημα της συνταγματικότητας του άρθρου 37 του οθωνικού νόμου περί Τύπου του 1837, το οποίο προέβλεπε ως παρεπόμενη ποινή για αδικήματα του Τύπου την προσωρινή ή οριστική «παύση του επιτηδεύματος» του υπευθύνου συντάκτη.¹³ Ο αντεισαγγελέας του Αρείου Πάγου Κωνσταντίνος Μανιάκης άσκησε αναίρεση υπέρ του νόμου κατά πρωτόδικης απόφασης που επέβαλε τη συγκεκριμένη ποινή, για λόγους ενοποίησης της νομολογίας, όπως ο ίδιος διευκρίνισε, διότι αρκετά πλημμελειοδικεία είχαν θεωρήσει τη διάταξη καταργημένη από το (νεώτερο) Σύνταγμα του 1864. Η άποψη αυτή είχε διατυπωθεί στη θεωρία τόσο του συνταγματικού

¹¹ Τζιβανόπουλος, ό.π., 391 (η έμφαση προστέθηκε).

¹² Ό.π., 390 (η έμφαση προστέθηκε). Τη «συγχρονιστική ερμηνεία» του νόμου, με την οποία ο δικαστής επιδιώκει την προσαρμογή του νοήματός του στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, αναγόμενος στην τεκμαιρόμενη βούληση του νομοθέτη θα υποστηρίξει πολύ αργότερα και ο Αλ. Λιτζερόπουλος, *Η νομολογία ως παράγων διαπλάσεως του ιδιωτικού δικαίου*, Θεσσαλονίκη 1932, 78 επ.

¹³ ΑΠ 204/1895 Ολομ., *Θέμις Ζ'* (1896-97), 54.

όσο και του ποινικού δικαίου.¹⁴ Παρ' όλα αυτά, ο ίδιος ο εισαγγελέας δεν συμμεριζόταν την άποψη και στην αγόρευσή του, η οποία έγινε δεκτή από το δικαστήριο, ανέπτυξε την άποψη ότι το άρθρο 14 του Συντάγματος του 1864 απαγορεύει τα διοικητικά προληπτικά μέτρα, όχι όμως και τα δικαστικά, όπως είναι η επίμαχη παρεπόμενη ποινή.¹⁵ Αυτή είναι μια ιδιαιτέρως περιοριστική ερμηνεία της συνταγματικής διάταξης, που ορίζει ότι απαγορεύεται όχι μόνον η λογοκρισία, όπως προέβλεπε μέχρι τότε το άρθρο 10 του Συντάγματος του 1844, αλλά και «παν άλλο προληπτικόν μέτρον».

ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΕΝΟΧΙΚΩΝ ΑΞΙΩΣΕΩΝ

Με το γύρισμα του αιώνα, τα δικαστήρια αρχίζουν πλέον να ελέγχουν πιο εντατικά τη συνταγματικότητα των νόμων. Σε κάποιες περιπτώσεις, ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου εισηγείται ρηξικέλευθες απόψεις, τις οποίες πάντως ο Άρειος Πάγος διστάζει να υιοθετήσει.

Στην υπόθεση που κρίθηκε με την απόφαση ΑΠ 358/1902 τέθηκε το ζήτημα της συνταγματικότητας της νομοθετικής κατάργησης κεκτημένων ενοχικών αξιώσεων.¹⁶ Στην αγόρευσή του ο εν τω μεταξύ εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Κωνσταντίνος Μανιάκης υποστήριξε την αναπάντεχα προωθημένη άποψη –την οποία πάντως απέρριψε το δικαστήριο– ότι «τα κεκτημένα δικαιώματα ισοδυναμούσι με περιουσίαν και κατά το ημέτερον σύνταγμα ουδείς στερείται της περιουσίας του άνευ αποδεδειγμένης ανάγκης και άνευ προηγουμένης αποζημιώσεως».¹⁷

ΝΑΥΤΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΞΕΙΣ

Με την απόφαση ΑΠ 61/1914 κρίθηκε μια πολύκροτη υπόθεση, που είχε απασχολήσει έντονα την κοινή γνώμη.¹⁸ Ο Λεωνίδας Εμπειρίκος, της

¹⁴ Βλ. Θ. Φλογαίτης, *Εγχειρίδιον Συνταγματικού Δικαίου*, 2η έκδ., Εν Αθήνας 1895, 376-377, 381· Κ. Κωστής, *Ερμηνεία του εν Ελλάδι ισχύοντος ποινικού νόμου*, τόμ. Β', Εν Αθήναις 1877, 529-530.

¹⁵ Κ. Μανιάκης, «Περί του άρθρου 37 του περί εξυβρίσεως και τύπου νόμου και του άρθρου 14 του Συντάγματος», *Θέμις Ζ'* (1896-1897), 50-51, όπου παρατίθεται και η εισαγγελική αγόρευση επί της ΑΠ 204/1895.

¹⁶ ΑΠ 358/1902, *Εφημερίς Ελληνικής & Γαλλικής Νομολογίας* ΚΒ' (1902-1903), 360.

¹⁷ Κ. Μανιάκης, «Νόμοι αντισυνταγματικοί, ήτοι νεώτεροι νόμοι παραβλάπτοντες κεκτημένα δυνάμει προγενεστέρων νόμων δικαιώματα δημοσίων υπαλλήλων», *Εφημερίς Ελληνικής & Γαλλικής Νομολογίας* ΚΒ' (1902-03), 360 επ. (362).

¹⁸ ΑΠ 61/1914, *Θέμις ΚΕ'* (1914-1915), 193.

γνωστής εφοπλιστικής οικογένειας της Άνδρου, διεκδικούσε πλήρη αποζημίωση για τις ζημιές που υπέστησαν ατμόπλοιά του που είχαν επιταχθεί το 1913 για τις ανάγκες των Βαλκανικών πολέμων, παρ' ότι ο νόμος προέβλεπε όχι πλήρη, αλλά απλώς εύλογη αποζημίωση.¹⁹ Το πρωτοδικείο έκανε κατά πλειοψηφία δεκτούς τους ισχυρισμούς του ενάγοντα και έκρινε αντισυνταγματική, ως αντίθετη στο άρθρο 17 του Συντάγματος, τη νομοθετική διάταξη.²⁰

Μετά την αναίρεση που άσκησε το Δημόσιο, σε μια μνημειώδη αγόρευσή του, που έγινε δεκτή από το δικαστήριο, ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Ματθαίος Χατζάκος θα αντικρούσει την κρίση αυτή, με κεντρικό επιχείρημα ότι «ο νομικός χαρακτήρ της επιτάξεως και της εκ ταύτης προσβολής της ιδιοκτησίας ουδόλως ταυτίζεται προς τον νομικό χαρακτήρα της ένεκα δημοσίας ωφελείας αφαιρέσεως της ιδιοκτησίας ή των εγχειμένων ταύτη εξουσιών της χρήσεως και καρπώσεως. . . [Ε]ξ εναντίας την χάριν της ενόπλου δυνάμεως επίταξιν επιβάλλει ασυγκρίτως ανώτερος και σπουδαιότερος λόγος, η ανάγκη της υπάρξεως και σωτηρίας του Κράτους. . . Ο εισφέρων δεν πρόκειται να υπηρετήση την κοινήν ωφέλειαν, αλλά την κοινήν σωτηρίαν».²¹

Με τη σκέψη αυτή ο Χατζάκος απορρίπτει την άποψη που είχε διατυπωθεί, ότι σε συνθήκες πολέμου υποχωρεί η εξουσία των δικαστηρίων να ελέγχουν τη συνταγματικότητα των νόμων, διευκρινίζοντας ότι «δεν επιχειρούμεν συμβιβασμόν μεταξύ της συνταγματικής αρχής και των αξιώσεων της λογικής, δεν κάμπτομεν μερικώς το άρθρον 17, . . . διότι οι συνταγματικοί ορισμοί δεν υπόκεινται σε συμβιβασμούς, ουδέ κάμπτονται εν όλω ή εν μέρει, αλλ' υπείκομεν εις την αλλοίαν νομικήν φύσιν της σχέσεως, ήτις ανθίσταται προς την συνταύτισιν αυτής μετά της διά δημοσίαν ωφέλειαν απαλλοτριώσεως και θέτει εαυτήν εκτός του κύκλου της εφαρμογής του άρθρου 17. . .».²²

¹⁹ Ν. ΔΡΟΒ'/1913 «περί ιδρύσεως Διοικητικών Δικαστηρίων των ναυτικών επιτάξεων».

²⁰ ΠρωτΑθ 785/1913, στο Π. Τσιτσελλής, *Ενώπιον του Αρείου Πάγου. Η δίκη περί αντισυνταγματικότητας των κατά τον νόμον ΔΡΟΒ' (1913) διοικητικών δικαστηρίων των ναυτικών επιτάξεων*, Εν Αθήναις 1914, 85 επ. Όμοια και η ΠρωτΑθ 800/1913, *Θέμις ΚΔ'* (1913-1914), 554.

²¹ Μ. Χατζάκος, «Εισαγγελική αγόρευση επί της ΑΠ 61/1914», *Θέμις ΚΕ'* (1914-15), 1 επ. (5).

²² Ό.π., 6 (η έμφαση προστέθηκε).

Παρ' όλα αυτά, δεν παραλείπει να ασκήσει κριτική στην απόφαση του πρωτοδικείου. Όπως λέει: «Η απόφασις του πρωτοδικείου φέρει εν εαυτή το πάθος, όπερ ελέγχει τη σαθρότητά της. Τα δικαστήρια δεν κωλύονται βεβαίως να εξετάσωσι το αντισυνταγματικόν του νόμου... Αλλά τούτο υποθέτει ότι η αντίφασις του νόμου προς το Σύνταγμα προκύπτει αδιστάκτως εκ της παραβολής αμφοτέρων. Όταν η δικαστική αρχή διά περιτέγων ερμηνειών και συλλογισμών καταγίνεται να ανεύρη σύγκρουσιν του Συντάγματος προς τον νόμον, εν ώ αντίθετα λογικά επιχειρήματα δεν ελλείπουσι, τότε υπερτιμά την κρίσιν αυτής και κλονίζει το κύρος της νομοθετικής εξουσίας χωρίς να έχη υπό τους πόδας της ασφαλές έδαφος».²³

ΑΝΕΛΕΓΚΤΟ ΥΠΟΓΡΑΦΗΣ ΒΑΣΙΛΙΑ

Ο Ματθαίος Χατζάκος ήταν μεταξύ των πολλών δικαστικών λειτουργών που απολύθηκαν το 1917 από τη βενιζελική κυβέρνηση μετά τον εθνικό διχασμό. Με τη μεταπολίτευση του 1920 επανήλθε στη θέση του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου. Τέθηκε τότε το ζήτημα του κύρους ορισμένων νόμων από την τελευταία περίοδο της βενιζελικής διακυβέρνησης, τους οποίους δεν είχε υπογράψει ο βασιλιάς Αλέξανδρος, αλλά παρ' όλα αυτά δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως με αναγραφή του ονόματός του.

Με τη γνωμοδότηση 1038/1921 ο Χατζάκος υποστήριξε την άποψη ότι «του Νόμου ... δημοσιευθέντος εν τη Εφημερίδι της Κυβερνήσεως ... με την υπογραφήν του ασκούντος τότε την βασιλικήν εξουσίαν αιμνήστου Αλεξάνδρου και φέροντος όλα τα εξωτερικά γνωρίσματα νόμου, τα δικαστήρια οφείλωσι να δεχθώσι αυτόν, ως εξωτερικώς εμφανίζεται, και δεν δύνανται να εξετάσωσι την προσβαλλομένην έλλειψιν της βασιλικής υπογραφής, εφ' όσον δι' επισήμου πράξεως της Πολιτείας δεν αναγνωρίζεται η τοιαύτη έλλειψις και η κατά συνέπειαν αυτής ανυπαρξία του νόμου».²⁴ Ενέμεινε δηλαδή στην πάγια θέση ότι τα δικαστήρια οφείλουν να εφαρμόζουν ως νόμο ό,τι «εμφαίνεται» ως νόμος από μόνη τη δημοσίευσή του στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Εφ' όσον εκεί αναγράφεται το όνομα του βασιλιά, τότε τα δικαστήρια οφείλουν να τον δεχθούν ως «πλήρη» νόμο, υποστατό

²³ Ό.π., 7 (η έμφαση προστέθηκε).

²⁴ Γνωμ.Εισ.ΑΠ 1038/12-5-1921 (Μ. Χατζάκος), Θέμις ΛΒ' (1921-1922), 352 (η έμφαση προστέθηκε).

και έγκυρο, παρ' όλο που η πράξη της κύρωσής του δεν φέρει βασιλική υπογραφή, κάτι όμως το οποίο τα δικαστήρια δεν μπορούν να ελέγξουν.

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ «ΚΑΤΟΧΥΡΩΤΙΚΟΥ»

Εν όψει της θέσης σε ισχύ του Συντάγματος του 1927 τέθηκε το ζήτημα της συνταγματικότητας του περιβόητου («κατοχυρωτικού»), ενός νομοθετικού διατάγματος που είχε εκδοθεί για την προστασία του πολιτεύματος το 1924 και υπήγαγε στην αρμοδιότητα στρατοδικείων ορισμένα εγκλήματα γνώμης.²⁵ Σημειωτέον ότι το νομοθέτημα αυτό είχε επικυρωθεί συνταγματικά, με τη μεταβατική διάταξη του άρθρου 117 του Συντάγματος του 1925, που επέτρεψε την προσωρινή εκδίκαση τέτοιων αδικημάτων από στρατοδικεία επί μια επταετία.

Με μια τολμηρή συνταγματική ερμηνεία, ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Νικόλαος Βάφας θα γνωμοδοτήσει ότι η κρίσιμη διάταξη του κατοχυρωτικού είναι αντισυνταγματική.²⁶ Το, πρωτότυπο και επινοητικό, σκεπτικό του ήταν ότι, εφ' όσον το άρθρο 94 του Συντάγματος του 1925 απαγόρευε την ίδρυση δικαστικών επιτροπών και έκτακτων δικαστηρίων, η μεταβατική διάταξη του άρθρου 117 μπορούσε να ενεργοποιηθεί μόνο με μεταγενέστερο του Συντάγματος νόμο και δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι επικυρώνει προγενέστερη αντισυνταγματική νομοθεσία.

ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΗ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗΣ

Αρκετά πρωτότυπη είναι και μια άλλη γνωμοδότηση που έδωσε ο ίδιος εισαγγελέας το επόμενο έτος επί ενός νομοσχεδίου που τέθηκε υπόψη του από την κυβέρνηση, το οποίο προέβλεπε κάποιες περιπτώσεις όπου η προσωρινή αποζημίωση απαλλοτρίωσης θα μπορεί να προσδιορίζεται, αντί για τον κατά τόπον αρμόδιο πρωτοδίκη, από ειρηνοδίκη που ορίζει ο Υπουργός Εσωτερικών. Στη γνωμοδότηση 60/1928, ο εισαγγελέας Βάφας υποστήριξε ότι, «εφ' όσον μεν ορίζεται ότι την δικαιοδοσίαν του

²⁵ Ως «κατοχυρωτικό» έμεινε γνωστό το ν.δ. της 23.4.1924 «περί κατοχυρώσεως του Δημοκρατικού Πολιτεύματος», όπως ακολούθως συμπληρώθηκε. Βλ. σχετικά Αλ. Σβώλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, Αθήναι 1934, 77 επ.: Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο 1983, 350 επ.

²⁶ Γνωμ.Εισ.ΑΠ 17/4.5.1927 (Ν. Βάφας), *Δικαιοσύνη* Ε' (1927), 193.

προέδρου [πρωτοδικών] ασκεί εις ωρισμένας περιπτώσεις ειρηνοδίκης, δεν αντίκειται εις το Σύνταγμα, διότι και ο ειρηνοδίκης είναι δικαστής· καθορισμός όμως δικαστού όστις θ' αποφασίση μη γενόμενος απ' ευθείας υπό του νόμου αλλά υπό προσώπου και μάλιστα ξένου προς την δικαστικήν εξουσίαν, αντίκειται, νομίζω, εις το πνεύμα του Συντάγματος και αποτελεί έμμεσον παράβασιν αυτού»,²⁷

ΕΚΤΑΣΗ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΕΛΕΓΧΟΥ

Τον επόμενο χρόνο, ο ίδιος εισαγγελέας θα εκδώσει μιαν ευρύτερης σημασίας γνωμοδότηση. Με την ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 5 του Συντάγματος του 1927 αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά στο θετικό συνταγματικό δίκαιο η εξουσία των δικαστηρίων να ελέγχουν τη συνταγματικότητα των νόμων. Τέθηκε το ζήτημα ποια δικαστήρια εννοεί η ερμηνευτική δήλωση και, το σημαντικότερο, ποιες συνέπειες έχει για τους λοιπούς εφαρμοστές του νόμου.

Με τη γνωμοδότηση 23/1929 ο εισαγγελέας Βάφας θα διατυπώσει την άποψη ότι «το άρθρον 5 και η επ' αυτού ερμηνευτική δήλωσις... αφορώσιν εις τα δικαστήρια περί ων το κεφάλαιον Ζ' του Συντάγματος, το φέρον επιγραφήν 'δικαστική εξουσία', ήτοι τα κατά την κοινήν έννοιαν οριζόμενα δικαστήρια, ουχί δε εις το Ελεγκτικόν Συνέδριον και δικαστικός επιτροπάς, ... αλλά και ταύτα, μολονότι δεν φαίνεται αφορώσα εις αυτά η ως άνω διάταξις και δήλωσις, επίσης υποχρεούνται να μη εφαρμόζωσι νόμον ούτινος το περιεχόμενον αντίκειται εις το Σύνταγμα, καθόσον νόμος τοιούτος είναι αυτοδικαίως άκυρος και συνεπώς λογίζεται μη υπάρχων. Ο καλούμενος, δικαστήριον ή αρχή, όπως εφαρμογή νόμο τινά, ου το περιεχόμενον αντίκειται εις το Σύνταγμα, ευρίσκεται προ δύο διατάξεων, αίτινες δεν δύνανται, αντιφατικά ούσαι, να ισχύωσιν αμφοτεροι, των οποίων επομένως η μία καταργεί την άλλην. Εν τοιαύτη περιπτώσει η καταργουμένη και μη υπάρχουσα είναι η του νόμου, διότι το άρθρον 125 του Συντάγματος ορίζει ότι μόνον αι μη θεμελιώδεις διατάξεις αυτού δύνανται ν' αναθεωρηθώσι μετά πενταετίας και μόνον καθ' ον τρόπον εν αυτώ ορίζεται και ούτω να καταργηθώσι».²⁸

²⁷ Γνωμ.Εισ.ΑΠ 60/28.11.1928 (Ν. Βάφας), *Θέμις Μ'* (1929), 357-358.

²⁸ Γνωμ.Εισ.ΑΠ 23/27.3.1929 (Ν. Βάφας), *Θέμις Μ'* (1929), 646 (η έμφραση προστέθηκε).

Έχει τεράστιο ενδιαφέρον ότι ο εισαγγελέας θεωρεί αυτονόητο πως κάθε εφαρμοστής του νόμου, είτε δικαστήριο είτε (διοικητική) αρχή, έχει υποχρέωση να ελέγξει τη συνταγματικότητα του νόμου που καλείται να εφαρμόσει. Εξίσου ή και περισσότερο ενδιαφέρον έχει ότι την κρίση αυτή την εκφέρει ο εισαγγελέας ανεξαρτήτως της ερμηνευτικής δήλωσης επί του άρθρου 5, για την οποία εξ αρχής ξεκαθαρίζει ότι αναφέρεται αποκλειστικά και μόνο στα δικαστήρια.

ΙΔΡΥΣΗ ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΗΡΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ

Στην υπόθεση που κρίθηκε με την απόφαση ΑΠ 1/1931 τέθηκε το ζήτημα της συνταγματικότητας της ίδρυσης, με το ν. 3632/1928, χρηματιστηριακού δικαστηρίου.²⁹ Στην αγόρευσή του, η οποία έγινε δεκτή από το δικαστήριο, ο αντεισαγγελέας του Αρείου Πάγου Λουκάς Γιδόπουλος θα ζητήσει την αναίρεση της πρωτόδικης απόφασης που είχε διαπιστώσει αντισυνταγματικότητα, με τη βαρυσήμαντη σκέψη ότι «δεν έπρεπε η δικαστική εξουσία, οικειοποιουμένη την εκδίκασιν πασών των διαφορών, να παρεμβάλλη πρόσκομμα εις την νομοθετικήν εξουσίαν διά την διά λόγους γενικωτέρας ωφελείας ανάθεσιν τινών εξ αυτών εις ανθρώπους ειδικωτέρους να κρίνωσιν αυτάς, εφ' όσον κατά τα λοιπά λαμβάνεται πρόνοια διά την ανεξάρτητον λειτουργίαν των ούτω συνιστωμένων ειδικών δικαστηρίων... Δεν δυνάμεθα, θέλω να είπω, να αποχωρισθώμεν των αντιλήψεων, αίτινες κρατούσιν εις άπαντα τον πεπολιτισμένον κόσμον και να δυσχεράνωμεν την κοινωνικήν και οικονομικήν κίνησιν του τόπου δι' εκδοχών, αίτινες θέτουσι φραγμούς εις αυτήν».³⁰

ΑΜΝΗΣΤΕΙΑ

Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει μια γνωμοδότηση που εξέδωσε το 1932 ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Κωνσταντίνος Γεωργιάδης. Με τον ν. 5410/1932 προβλέφθηκε ότι όσοι ελάμβαναν, χωρίς να τη δικαιούνται,

²⁹ ΑΠ 1/1931, *Θέμις* ΜΒ' (1931), 145=*Δικαιοσύνη* Θ' (1931), 156. Η κρίσιμη διάταξη είναι το άρθρο 28 του ν. 3623/1928 «περί Χρηματιστηρίων Αξιών».

³⁰ Λ. Γιδόπουλος, «Εισαγγελική αγόρευση επί της ΑΠ 1/1931», *Θέμις* ΜΒ' (1931), 145-146 (η έμφαση προστέθηκε).

πολεμική σύνταξη «απαλλάσσονται πάσης ποινικής διώξεως», εάν με αίτησή τους παραιτηθούν ρητώς από αυτήν.³¹ Ο εισαγγελέας θεώρησε ότι με τη σχετική διάταξη «προδήλως χορηγείται μερική αμνηστία εις ωρισμένα πρόσωπα», για να καταλήξει στην εξής λακωνική κρίση: «Προκειμένου άρα ενταύθα κοινού αδικήματος, διά το οποίον ούτε διά νόμου δύναται να χορηγηθή αμνηστία κατά την διάταξιν του άρθρου 84 § 2 του Συντάγματος, έπεται αναγκαιώς ότι η διάταξις του άρθρου 17 του προμνησθέντος νόμου, δι' ης δίδεται μερική αμνηστία, ως αντικειμένη προδήλως εις το σαφές γράμμα του Συντάγματος, δεν δύναται να τύχη ουδεμιάς εφαρμογής».³²

ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

Κατά τον Μεσοπόλεμο, τα δικαστήρια υπήρξαν ιδιαίτερος επιφυλακτικά στη διαπίστωση παραβίασης της συνταγματικής αρχής της ισότητας. Σε μία από τις πρώτες εφαρμογές της αρχής της ισότητας, ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Κωνσταντίνος Γεωργιάδης θα γνωμοδοτήσει το 1934 ότι νομοθετική διάταξη που απαλλάσσει τους άνδρες της Χωροφυλακής από την ποινική ευθύνη για ορισμένες κατηγορίες πταισμάτων, υπάγοντάς τους μόνο σε πειθαρχική ευθύνη, «δεν έχει υποχρεωτική ισχύν νόμου, ως αντικειμένη εις την διάταξιν του άρθρου 6 του Συντάγματος», η οποία «περιλαμβάνει προδήλως εν τη εννοία αυτής και την ισότητα ποινής εν ισότητι αδικοπραγίας».³³

Το ζήτημα θα επανέλθει τον επόμενο χρόνο, όταν αντίστοιχη διάταξη θα επαναληφθεί και στον νέο οργανισμό της Χωροφυλακής.³⁴ Με τη γνωμοδότηση 3/1936 (την οποία λίγο αργότερα θα υιοθετήσει και το δικαστήριο με την ποινική απόφαση 31/1936)³⁵ ο αντεισαγγελέας του Αρείου

³¹ Άρθρο 17 του ν.δ. της 27.1.1932, όπως κυρώθηκε με το ν. 5410/1932 «περί κυρώσεως και συμπληρώσεως του Ν.Δ. της 27 Ιανουαρίου 1932 [κ.λπ.]».

³² Γνωμ.Εισ.ΑΠ 25/1932 (Κ. Γεωργιάδης), *Δικαιοσύνη* Γ' (1932), 265-266. Το άρθρο 84 παρ. 2 του Συντάγματος του 1927 ορίζει: «Αμνηστία επί κοινών εγκλημάτων ουδέ διά νόμου απονέμεται».

³³ Γνωμ.Εισ.ΑΠ 15/7.6.1934 (Κ. Γεωργιάδης), *Θέμις* ΜΕ' (1934), 539. Η κρίσιμη διάταξη ήταν το άρθρο 82 παρ. 3 του ν. 4578/1930 «περί οργανισμού της Χωροφυλακής».

³⁴ Άρθρο 107 παρ. 2 του α.ν. της 7.6.1935 «περί Οργανισμού της Χωροφυλακής».

³⁵ ΑΠ 31/1936, *Θέμις* ΜΖ' (1936), 500.

Πάγου Άγγελος Μπουρόπουλος θα επιμείνει στην αντίθεση της διάταξης στην αρχή της ισότητας, προσθέτοντας και την πολύ ενδιαφέρουσα διευκρίνιση ότι η σχετική συνταγματική διάταξη (άρθρο 6 του Συντάγματος του 1927 και ήδη, μετά την επαναφορά του, άρθρο 3 του Συντάγματος του 1911) (αδεν περιέχει απλώς οδηγίαν εις τον νομοθέτην, ... ουδ' απλήν επιταγήν προς την Διοίκησιν, αλλά τίθησιν κανόνα δικαίου), που υπόκειται «εις τον έλεγχον των δικαστηρίων».³⁶

ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΖΕΣΘΑΙ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ

Μετά την πολιτειακή εκτροπή του 1935 και, ιδίως, τη δικτατορία Μεταξά το 1936, ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων θα υποχωρήσει δραματικά για αρκετά χρόνια. Ως μια από τις τελευταίες αναλαμπές του πρέπει να θεωρηθεί η γνωμοδότηση 19/1936 του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Λουκά Γιδόπουλου, σύμφωνα με την οποία («νόμος απαγορεύων γενικώς τον συνεταιρισμόν δημοσίων υπαλλήλων») θα ήταν αντισυνταγματικός, διότι («το ατομικόν δικαίωμα των ελλήνων πολιτών ισχύει και διά τους έλληνας πολίτας δημοσίου υπαλλήλους. Μόνον περιορισμοί δύνανται να τεθώσιν ως προς την άσκησιν του δικαιώματος τούτου των δημοσίων υπαλλήλων, ιδίως όσον αφορά τους επιδιωκομένους σκοπούς ή τον τρόπον της επιδιώξεως αυτών, συμφώνως προς το αυτό άρθρον του Συντάγματος, το οποίον τίθησιν ως όρον την τήρησιν των νόμων του Κράτους».³⁷

ΣΥΝΘΕΣΗ

Ο Άρειος Πάγος υπήρξε το πεδίο όπου αναπτύχθηκε μια από τις πιο γόνιμες συμβολές στην καθιέρωση και εδραίωση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων. Είτε με τις γνωμοδοτήσεις είτε, ιδίως, με τις αγορεύσεις τους οι εισαγγελείς του, απαλλαγμένοι από την τυπικότητα και τους καταναγκασμούς του δικανικού λόγου των αποφάσεων, μας δίνουν μια πολύτιμη («εκ των έσω») εικόνα για τη λειτουργία και την εξέλιξη του δικαστικού ελέγχου.³⁸ Θρυλικές φυσιογνωμίες όπως ο Δημοσθένης

³⁶ Γνωμ.Εισ.ΑΠ 3/30.1.1936 (Άγγ. Μπουρόπουλος), *Θέμις* ΜΖ' (1936), 143 = *Δικαστική Η'* (1936), 124.

³⁷ Γνωμ. Εισ.ΑΠ 19/29.5.1936 (Λ. Γιδόπουλος), *Θέμις* ΜΖ' (1936), 558.

³⁸ Ιστορικής σημασίας μπορούμε να θεωρήσουμε πως υπήρξαν οι αγορεύσεις Τζιβανό-

Τσιβανόπουλος ή ο Ματθαίος Χατζάκος, αλλά και μεταγενέστεροι όπως ο Νικόλαος Βάφας, ο Λουκάς Γιδόπουλος και άλλοι, μας έχουν αφήσει έξοχα δείγματα αυτού του ιδιαίτερου είδους δικανικού λόγου που είναι η εισαγγελική αγόρευση. Η ελληνική δικαιοσύνη ευτύχησε σ' όλη αυτή την περίοδο να δει κορυφαίους νομικούς να στελεχώνουν την εισαγγελία του Αρείου Πάγου.

Η ιδιαίτερη συμβολή των εισαγγελέων έγκειται στο ότι αναλαμβάνουν τον ρόλο της «αφ' υψηλού» εξέτασης της υπόθεσης, δηλαδή πέρα από το στενό νομικό πλαίσιο της και εντός του ευρύτερου κοινωνικο-πολιτικού περιβάλλοντός της. Δύο νομολογιακά ορόσημα, το ένα από την περίοδο του Α' Παγκοσμίου πολέμου και το άλλο από τον Μεσοπόλεμο, επιβεβαιώνουν αυτό με πολύ χαρακτηριστικό τρόπο. Το πρώτο είναι η υπόθεση των ναυτικών επιτάξεων του 1914, όπου ο Άρειος Πάγος, μετά από μια συγκλονιστική αγόρευση του εισαγγελέα Χατζάκου («η αντίφασις του νόμου προς το Σύνταγμα [πρέπει να] προκύπτει αδιστάκτως και όχι διά περιτέχνων ερμηνειών και συλλογισμών»), συντάχθηκε με την «κοινή αντίληψη», ότι δηλαδή οι ανάγκες του πολέμου δικαιολογούν έναν κάποιο περιορισμό περιουσιακών δικαιωμάτων.³⁹ Το δεύτερο είναι η υπόθεση των χρηματιστηριακών δικαστηρίων του 1931, όπου ο Άρειος Πάγος, επίσης μετά από μιαν εκπληκτική αγόρευση του εισαγγελέα Γιδόπουλου («δεν δυνάμεθα να δυσχεράναμεν την οικονομική και κοινωνική κίνησιν του τόπου»), έδειξε ότι δεν αμφισβητεί επί της αρχής τον διογκούμενο την εποχή εκείνη κρατικό παρεμβατισμό.⁴⁰

πουλου στην υπόθεση του απορρήτου των επιστολών το 1893, Χατζάκου στην υπόθεση των ναυτικών επιτάξεων το 1914 και Γιδόπουλου στην υπόθεση του χρηματιστηριακού δικαστηρίου το 1931. Βλ. παραπάνω.

³⁹ Μ. Χατζάκος, «Εισαγγελική αγόρευση επί της ΑΠ 61/1914», *Θέμις* ΚΕ' (1914-1915), 1 επ., βλ. και παραπάνω.

⁴⁰ Λ. Γιδόπουλος, «Εισαγγελική αγόρευση επί της ΑΠ 1/1931», *Θέμις* ΜΒ' (1931), 145-146, βλ. και παραπάνω.

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΟΙΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Χριστόφορος Αργυρόπουλος

ΔΙΚΗΓΟΡΟΣ

«Η πρώτη συστηματική εκδήλωση»

Τα Συντάγματα του 1821 εξέφρασαν την ανυποχώρητη βούληση των εξεγερμένων Ελλήνων για εθνική και πολιτική απελευθέρωση. Οι ποινικές διατάξεις, που περιλαμβάνονται στα επαναστατικά Συντάγματα συνιστούν την «πρώτη» συστηματική εκδήλωση του Ποινικού Δικαίου του Διαφωτισμού». Η ιστορία της σχέσης εγκλήματος και ποινής έχει στιγματιστεί από πράξεις ιδιαίτερης σκληρότητας που κατέστησαν το δίκαιο των ποινικών κυρώσεων «πολύ επικίνδυνο για την ελευθερία». Το σύγχρονο Συνταγματικό Κράτος Δικαίου έχει επηρεαστεί βαθιά από την ιστορική εμπειρία, τη νεώτερη ποινική επιστήμη, τις αρχές των σύγχρονων ποινικών νομοθεσιών και την εφαρμογή τους, ως σημαντικό μέρος των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Σύμφωνα με τους ισχύοντες θεσμούς ο κατηγορούμενος αποτελεί πλέον υποκείμενο διευρυνόμενων δικαιωμάτων υπεράσπισης και η άσκηση του *jus puniendi* είναι μέσο προστασίας της ελευθερίας, τόσο από την αυθαιρεσία του εγκλήματος, όσο και από την κατάχρηση της ποινικής εξουσίας. Η άλωση του τόπου βασανισμών της Βαστίλλης αποτελεί τη συμβολική αρχή της κατάργησης των άδικων πρακτικών του παρελθόντος. Απαιτείται, όμως, επαγρύπνηση διότι και η εποχή μας βαρύνεται με σοβαρές παραβιάσεις των δικαιωμάτων και απειλές κατά του ανθρωπισμού και των δημοκρατικών εγγυήσεων της ποινικής διαδικασίας.

I. «ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΕΤΟΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ»

«Από τοιαύτας αρχάς των φυσικών δικαίων
ορμώμενοι εκινήσαμεν τον πόλεμον»

Κήρυγμα της Α' Εθνοσυνέλευσης της 15.1.1822.¹

1. Πριν συμπληρωθεί το «πρώτον έτος» του Αγώνα του 1821 οι εξεγερμένοι Έλληνες διακήρυξαν την ανεξαρτησία και την ψήφιση του Συντάγματος του νέου κράτους. Η αδιαπραγμάτευτη βούλησή τους ήταν η άμεση εθνική και πολιτική απελευθέρωση. Η κήρυξη της Επανάστασης σήμαινε γι' αυτούς ότι έπαψαν να είναι υπήκοοι της οθωμανικής αυτοκρατορίας, εναντίον της οποίας «εκίνησαν τον πόλεμον», ως πολίτες μιας νέας αυτόνομης Πολιτείας, που σεβόταν τα «φυσικά δίκαια», τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτη. Η σύγκληση της Α' Εθνοσυνέλευσης και το αποτέλεσμά της είναι σημαντικά, αλλά ιδιαίτερη αξία είχε καθ' εαυτήν η διαδικασία συγκρότησης «ενός νέου πολιτικού σώματος, μιας νέας δημοκρατίας». ² Τα Συντάγματα του Αγώνα καταρτίστηκαν με ανοιχτό

¹ «Η Εθνοσυνέλευσις της Επιδαύρου εθεωρήθη γενικώς ως η νόμιμος εκπροσώπησις όλου του λαού» που κήρυξε την «πολιτικήν αυτού ύπαρξιν και ανεξαρτησίαν» (Αλέξανδρος Σβάβλος, *Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος*, 1972, 20-21). Η Διακήρυξη αυτή είναι ιστορικής σημασίας και χαρακτηρίζεται ως το «ωραιότερο επίσημο κείμενο της επαναστατικής περιόδου», που «θα έπρεπε να διδάσκεται σε όλα τα σχολεία της χώρας, όπως ακριβώς η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας στις ΗΠΑ και η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1789 στη Γαλλία» (Νίκος Αλιβιζάτος, NoB 69 (2021), 1601 επ.). «Η διακήρυξις αυτή αποτελεί ούτως ειπείν την ληξιαρχικήν πράξιν της αναγεννήσεως του ελληνικού κράτους» (Γεώργιος Καρέλλας, *Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος*, 1975, 73), αλλά είναι μάλλον η «πράξις γενέσεως» του πρώτου ελληνικού κράτους, αφού ουδέποτε προηγουμένως υπήρξε ενιαίο («ελληνικό κράτος»). Η ενότητα του ελληνισμού υπήρξε πάντοτε πνευματική, προέκυψε από την «ελληνική παιδεία» που τον διαφοροποίησε ιστορικά από τους πολιτισμούς, με τους οποίους ήλθε σε επαφή. Η επιλογή της Επιδαύρου ως έδρας της Α' Εθνοσυνέλευσης διέθετε ισχυρό συμβολισμό: η δημόσια λατρεία του Ασκληπιού στο επίσημο ιερό της πόλης-κράτους της Επιδαύρου έγινε πανελλήνια στις αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου, όταν οι Έλληνες άρχισαν να αισθάνονται την πολιτική απομόνωση και την υποχώρηση του ομαδικού πνεύματος στις πόλεις-κράτη. Το κύρος και η ακτινοβολία της Επιδαύρου υπήρξε ενοποιητικό στοιχείο της ελληνικής αρχαιότητας, όπως και της «εθνικής παλιγγενεσίας».

² «Η συνταγματική μεταμόρφωση της κυριαρχίας από αδέσμευτη και απεριόριστη εξουσία σε συντεταγμένη συντελέστηκε με μια πράξη (uno actu): ο κυρίαρχος λαός αναγορεύει σε κύριο του εαυτού του το δημιούργημά του, το Σύνταγμα και δέχεται να

δημοκρατικό τρόπο.³ Στην πρώτη και στις επόμενες δύο Εθνοσυνελεύσεις, όπως συμβαίνει σε κάθε συντακτική συνέλευση, έγινε «η συζήτηση, η διαβούλευση, οι διαμάχες, η ανταλλαγή απόψεων, εκεί αναδείχθηκε η πραγματική δημόσια ελευθερία».⁴

2. Τα Συντάγματα της Επανάστασης του 1821 («υπήρξαν εντόνως δημοκρατικά και φιλελεύθερα»), αποτελούν «την πολιτική έκφραση του μαχόμενου Έθνους».⁵ Απηχούν το «φλογερό πνεύμα» της Γαλλικής Επανάστασης, αλλά και την «πρακτική αντίληψη» των Πατέρων της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας:⁶ ελευθερία είναι όχι μόνον η ικανότητα να βελτιώνεται

ασκεί στο εξής την κυριαρχία του σύμφωνα με τους κανόνες που αυτό ορίζει» (Αντώνης Μανιτάκης, *Τι το κύριον της Πολιτείας εστί*, 2008, 19-20).

³ Το «κεκτημένο» αυτό καθόρισε τη συνταγματική μας παράδοση: Νίκος Αλιβιζάτος, *Τα Συντάγματα του Αγώνα*, στο συλλογικό έργο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-1871*, τόμος 3, μέρος Α', 171 επ., ιδίως 180· Σπύρος Βλαχόπουλος, «Τα Συντάγματα του Αγώνα», στο συλλογικό τόμο *Η Επανάσταση του 1821*, τόμος Β', 9 επ., ιδίως 13· Νίκος Παρασκευόπουλος, *Τα θεμέλια του Ποινικού Δικαίου*, 2020, 19.

⁴ Γιούργκεν Χάμπερμας, *Το πραγματικό και το ισχύον*, μετάφραση Θεόδωρου Λουπασάκη, 1996, 246: «Η οργάνωση του κράτους δικαίου σκοπό έχει να υπηρετεί αποκλειστικά την πολιτικά αυτόνομη αυτοοργάνωση μιας κοινότητας που συγκροτήθηκε με το σύστημα των δικαιωμάτων, ως μια ομοσπονδία ελεύθερων και ίσων δικαιοκινών εταιριών».

⁵ Αριστόβουλος Μάνεσης, ό.π., 167, σημ. 4. Με την αναστολή του Συντάγματος της Τροιζήνης «αρχίζει κατ' ουσίαν η απολυταρχία εις την Ελλάδα» η οποία «διήρκεσε μέχρι του Συντάγματος του 1844» (Αλέξανδρος Σβώλος, *Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1952*, 1972, 30). Ο Αριστόβουλος Μάνεσης θεωρεί ως «μεταβατική» την περίοδο 1828-1832 και εξηγεί την μη εφαρμογή των Συνταγμάτων με την επίκληση της ιστορικής συγκυρίας: «(...) δεν κατέστη δυνατόν να επιζηήσουν εις μιαν μικράν και πενομένην χώραν, όπου τα πάντα έκειντο σε ερείπια, εις το πλαίσιον δε ενός λαού εξαθλιωμένου και επαναστατημένου, που διεζήγγε έναν σκληρό και άνισο αγώνα κατά του ξένου δυνάστου, εντός μιας Ευρώπης εις την οποίαν επεκράτει το αντιδραστικόν πνεύμα της «Περάς Συμμαχίας» των μοναρχών...» (*Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, 1980, σελ. 175). Βεβαίως συντέλεσε και ο «εσωτερικός αγώνας» μεταξύ των εξεγερεμένων.

⁶ «Οι ίδιες ηθικές και πολιτικές συνθήκες που γέννησαν τη Γαλλική Επανάσταση γέννησαν και την επανάσταση στην Ελλάδα. Παντού, όπου έμεναν πολιτισμένοι άνθρωποι, η αγγλική ελευθερία και η αμερικανική ανεξαρτησία είχαν αγγίξει τις ευαίσθητες χορδές τους και τις δονούσαν» (Γζώρτζ Φίνλεϊ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, στη μεταγλωττισμένη στη δημοτική από τις Σ. Σφυρόρα/Δ.Λιόντου, μετάφραση του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, τ. Α', 2021, 146). Ορισμένες διατάξεις των Συνταγμάτων και των Διακηρύξεων της Αμερικανικής και Γαλλικής επανάστασης «μεταφέρθηκαν σχεδόν αυτούσιες στη Χώρα μας», (Νίκος Αλιβιζάτος, «Τα Συντάγματα του Αγώνα», στο συλλογικό τόμο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 3, μέρος Α', 2019, 171 επ., ιδίως

κάποιοι ατομικά χωρίς περιορισμούς, αλλά και να αυτοκυβερνάται.⁷ Η Επανάσταση συνιστούσε την «πράξη απελευθέρωσης». Τα Συντάγματα θεμελιώσαν την «τάξη της δημόσιας ελευθερίας».⁸

3. Η σχέση του Συντάγματος με τους κοινούς νόμους είναι αμφίδρομη.⁹ Το Σύνταγμα εγγυάται τη δικαιοσύνη του νόμου, δηλαδή τη συναρμογή του με τα θεμελιώδη δικαιώματα και με τις θεμελιώδεις αρχές του διά μέσου του δικαστικού ελέγχου της αντισυνταγματικότητας του νόμου.¹⁰ Από την άλλη κατεύθυνση οι όροι των κοινών νόμων που χρησιμοποιεί το Σύνταγμα βασίζονται στην ιστορία, στη δογματική και τη μεθοδολογία

---

180). Τα πρότυπα αυτά αποτελούν τον καμβά στον οποίο τα Συντάγματα του Αγώνα «προσπάθησαν να στήσουν το πολιτικό και διοικητικό οικοδόμημα της νέας Ελλάδας», (Μαρία Ευθυμίου, «Κεντρικές πτυχές της Επανάστασης του 1821», στον συλλογικό τόμο *Η Επανάσταση του 1821*, τ. Α', 2021, 33 επ., ιδίως 72-73). Ο Αδαμάντιος Κοραής με επιστολή του στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο τον συμβούλευε να πείσει τους Έλληνες να υιοθετήσουν το Αμερικανικό Σύνταγμα (Α. Τόυνμπυ, *Οι Έλληνες και οι κληρονομίες τους*, μετάφραση Νίκου Γιανναδάκη, 360).

⁷ Ρ. Μπερυστάν, *Γιατί πρέπει να διαβάσουμε Χάνα Άρεντ*, μετάφραση Β. Σουλαδάκη, 2019, 122-123.

⁸ Πέρα από τη νομική ενοποιητική λειτουργία του, το Σύνταγμα «επιτελεί παράλληλα και μια πολύ σημαντική και εξ ίσου αποτελεσματική συμβολική και ιδεολογική λειτουργία» (Αντώνης Μανιτάκης, *Ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του Πολιτεύματος*, 1995, 212-216). Τα επαναστατικά Συντάγματα ενίσχυσαν την πεποίθηση του μαχόμενου λαού ότι η εθνική ανεξαρτησία ήταν συνυφασμένη με την αναγνώριση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη. Καθιέρωναν θεσμούς διαβούλευσης ισότιμων πολιτών που απολήγει σε συναίνεση διά μέσου του κανόνα της αιρετής, περιορισμένης και εναλλασσόμενης πλειοψηφίας και της κοινής αποδοχής («ίσης ελευθερίας και δικαιοσύνης») για όλους.

⁹ Γεώργιος Κασμάτης, *Η επίδραση του Συντάγματος του 1975 επί του ιδιωτικού και του δημοσίου δικαίου*, 1976, 113-116 και 147-152: Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι «ένα Σύνταγμα δεν συντάσσεται έξω από τη νομική και κοινωνική πραγματικότητα του λαού για τον οποίον προορίζεται (...) η συνταγματικότητα του Ποινικού Δικαίου σημαίνει ουσιαστικά την κοινωνική αναγκαιότητα του ποινικού κανόνα δικαίου και ειδικότερα της ποινής και οντολογικά την υπόσταση του εγκλήματος». Τυπικό παράδειγμα αποτελούν οι διατάξεις των άρθρων 4 παρ. 4, 5 παρ. 2 εδ. γ' και 120 παρ. 3 και 4 του ισχύοντος Συντάγματος, που συντάχθηκε αμέσως μετά τη Μεταπολίτευση και απηχούσε τις οδυνηρές εμπειρίες που είχε σωρεύσει η πρόσφατη κατάλυση του πολιτεύματος.

¹⁰ Στέφανο Ροτοντά, *Δικαιώματα και Δημοκρατία, Ιστορία της Φιλοσοφίας*, επιμέλεια Ουμπέρτο Έικο/Ριχάντο Φέντιγκα, μετάφραση Β. Πατίκα, 328-341: («δρυτικό στοιχείο του συνταγματικού κράτους δικαίου είναι η θεσμοθέτηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων»).

του οικείου κλάδου δικαίου.¹¹ Οι ποινικές διατάξεις των Συνταγμάτων του Αγώνα κατοχυρώνουν και διασφαλίζουν την προσωπική ελευθερία από την αυθαιρεσία της εξουσίας. Αυτό είναι το διακριτικό όλων των ατομικών δικαιωμάτων και πρωταρχική εκδήλωσή της υπήρξε η περιστολή της ανέλεγκτης χρήσης του δικαιώματος του τιμωρείν (*jus puniendi*).¹² «Ο ποινικός κολασμός προσβάλλει τόσο καίρια την ελευθερία και την προσωπικότητα του κολαζομένου, ώστε στα πρώτα ατομικά δικαιώματα και τις θεμελιώδεις αρχές που κατοχύρωσαν Συντάγματα και άλλα συνταγματικά κείμενα ανήκουν και εκείνα που αναφέρονται σ' αυτόν». Η μεσαιωνική *Magna Charta Libertatum* όρισε ότι «ουδείς ελεύθερος άνθρωπος θα συλλαμβάνεται ή θα φυλακίζεται ή θ' αποστερείται την περιουσία του ή θα τίθεται εκτός νόμου (...) παρά μόνον δυνάμει νομίμου κρίσεως των ομοτίμων του κατά τον νόμον της χώρας».¹³ Η ιστορική αυτή διάταξη επηρέασε τη Διακήρυξη τόσο της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας του 1776,

¹¹ Γεώργιος Κασσιμάτης, *ό.π.* (σημ. 10), 115. Η διαδραστική αυτή συνάφεια, η εξελισσόμενη ποινική επιστήμη, η αρνητική πείρα από την κατάχρηση της ποινικής εξουσίας συντέλεσαν, ώστε «ο συντακτικός νομοθέτης συνθέτοντας τις συνταγματικές διατάξεις, (να) συνδέει τις καθαρά συνταγματικές έννοιες με έννοιες του κοινού δικαίου, όπως π.χ. «δικαστικό ένταλμα», «έγκλημα») (...) ή και με έννοιες εξωνομικές». Ανδρέας Γαζής, *Σύνταγμα και Αστικό Δίκαιο*, στο συλλογικό τόμο «Η επίδρασις του Συντάγματος του 1975», *ό.π.*, 17). *Η ερμηνεία μιας διάταξης του κοινού δικαίου πρέπει βεβαίως να είναι σύμφωνη με τις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος* (Φ. Σπυρόπουλος, *Η ερμηνεία του Συντάγματος*, 169-172 και 181).

¹² Π.Δ. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, τ. Α', 1991, 258, παρ. 416. «Βασικό χαρακτηριστικό των θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι ότι κατοχυρώνουν την ελευθερία του προσώπου έναντι της κρατικής εξουσίας» (Φίλιππος Σπυρόπουλος, *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, 2011, 6). «Η προσωπική ελευθερία είναι μια φυσική (έμφυτη) ιδιότητα του ανθρώπου να κινείται αυτοβούλως στον εξωτερικό χώρο που τον περιβάλλει, να αυτοπροσδιορίζεται και να διαθέτει ελεύθερα τον εαυτό του (Ιωάννης Μανωλεδάκης, *Το έννομο αγαθό*, 1998, παρ. 413, 259-260).

¹³ Ο περιώνυμος («Μεγάλος Χάρτης των Ελευθεριών») του 1215, ήταν η πρώτη, ατελής αλλά σημαίνουσα, αναφορά στη «νομιμότητα» κατά την άσκηση της ποινικής εξουσίας και περιείχε τις πρώτες στοιχειώδεις (εγγυήσεις) προσωπικής ελευθερίας και ασφάλειας στον χώρο της ποινικής εξουσίας. Τα άλλα ατομικά δικαιώματα που κατοχύρωσε η Χάρτα αφορούσαν εκδηλώσεις της ελευθερίας στην οικονομική μορφή της, το εμπόριο και τις συναλλαγές, τη μεταφορά προϊόντων από τα λιμάνια, την ιδιοκτησία σαν βάση παραγωγικής δραστηριότητας και τις εγγυήσεις που καθιστούν τους υπηκόους από «φόρου υποτελείς» σε νομικά υπόχρεους να συμβάλουν ανάλογα με τη φοροδοτική ικανότητα καθενός στα δημόσια βάρη.

όσο και των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της Γαλλικής Επανάστασης του 1789.¹⁴ Η επίδρασή της διαπιστώνεται και στα ελληνικά επαναστατικά Συντάγματα, στο πρώτο Σύνταγμα του ελληνικού κράτους, μετά τη διεθνή αναγνώρισή του, αλλά και στα επόμενα έως σήμερα.¹⁵ Όπως έχει επισημανθεί, «το Ποινικό Δίκαιο του Διαφωτισμού σημειώνει την πρώτη συστηματική αυτού εκδήλωσιν εντός των πλαισίων της Ελληνικής Επαναστατικής Νομοθεσίας».¹⁶ Οι ποινικές διατάξεις των Συνταγμάτων του Αγώνα και ιδίως του «τελειότερου» από αυτά, της Τροιζήνος, είναι η αξιοσημείωτη συνεισφορά του 1821 στη συνταγματική μας παράδοση, παράλληλα με την πρωτοπόρο για την Ευρώπη φυσιογνωμία της.¹⁷ Το Ποινικό Δίκαιο άφησε ευκρινές αποτύπωμα στην ιστορία του συνταγματισμού και των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

¹⁴ Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης, *Ποινικό Δίκαιο*, τ. Α', 1979, 20-22· Νικόλαος Πανταζόπουλος, *Εισαγωγή εις την Επιστήμην του Δικαίου*, 1976, 83-88.

¹⁵ Η διατύπωση αυτή διατηρείται στη διάταξη του άρθρου 5 παρ. 3 του ισχύοντος Συντάγματος, σύμφωνα με την οποία «κανένας δεν καταδιώκεται, ούτε συλλαμβάνεται, ούτε φυλακίζεται, ούτε με οποιονδήποτε τρόπο περιορίζεται, παρά μόνο και όπως ορίζει ο νόμος». Κατά την εύλογη πρόνοια του άρθρου 110 παρ. 4 η διάταξη αυτή δεν υπόκειται σε αναθεώρηση, όπως και εκείνη του άρθρου 2 παρ. 1. Ανάλογη διατύπωση υιοθέτησε η Οικουμενική Διακήρυξη του ΟΗΕ, πιο αναλυτικά η ΕΣΔΑ και το Διεθνές Σύμφωνο για το Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα του ΟΗΕ, ενώ ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθιερώνει το δικαίωμα στην ελευθερία και την ασφάλεια.

¹⁶ Ιωάννης Γεωργάκης, «Η ορθολογική θεμελίωσις του Ποινικού Δικαίου από τον Διαφωτισμό και η Νομοθεσία της Ελληνικής Επανάστασης», στον τόμο *Ποινικόν Δίκαιον και Φιλοσοφία*, 1959, 25 επ., ιδίως 43-44. Ο οξυδερκής αυτός θεωρητικός του Ποινικού Δικαίου προσθέτει ότι το «Απάνθισμα των εγκληματικών», ο πρώτος Ποινικός Νόμος της επαναστατημένης Ελλάδας, υπό την πίεση της δραματικής ανάγκης (που κατανοείται, χωρίς να δικαιολογείται), για την «κατίσχυσιν της τάξεως και καταστολήν της αναρχίας» (...) «εις το πείσμα των θεωριών του Beccaria, το Απάνθισμα και την ποινήν του θανάτου διατηρεί και την στέρησιν των πολιτικών δικαιωμάτων και την μαστίγωσιν».

¹⁷ «Υπήρξε η πρώτη επανάσταση που κινητοποίησε μια κοινωνία και παρήγαγε ένα έθνος-κράτος, κάτι που απέβη ο κανόνας διεθνώς»: Μαρκ Μαζάουερ, *Η Ελληνική Επανάσταση, μετάφραση Κώστα Κουρεμένου*, 2021, «Με την αναγνώριση της ελληνικής ανεξαρτησίας του 1830, μια νέα δυναμική εκδηλώθηκε στην ευρωπαϊκή γεωπολιτική: η δυναμική του έθνους-κράτους (...) Η Ελλάδα ήταν ο σκαπανέας»: Ρόντερικ Μπίτον, *Ελλάδα-Η βιογραφία ενός σύγχρονου έθνους, μετάφραση Μενέλαου Αστερίου*, 2020, 161.

II. «Η ΑΔΕΛΦΙΚΗ ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ»¹⁸

«Αίμα πολύ έχει χυθεί και σ' άλλες εποχές
προτού εξημερώσουνε την κοινωνία νόμοι δίκαιοι».

Σαΐξπηρ, *Μακμπέθ*, πράξη III, σκηνή 4, (μτφρ. Ερρίκου Μπελιέ)

1. Το Ποινικό Δίκαιο έχει βεβαρυμένο μητρώο. Όχι μόνον εξ αιτίας του εγκλήματος, αλλά και λόγω της ποινής. Το έγκλημα είναι μια βαριά και αδικαιολόγητη προσβολή της ελευθερίας, των δικαιωμάτων και της προσωπικής ασφάλειας των άλλων, πραγματώνεται συχνά με απεχθείς τρόπους και προκαλεί εύλογη ανησυχία και κοινωνική αντίδραση. Το έγκλημα είναι μια περίπτωση «συνταγματικά ανεπίτρεπτης πραγμάτωσης της ελευθερίας» και «δεν εμπίπτει καν στο πεδίο προστασίας του θεμελιώδους δικαιώματος, οπότε, έτσι κι' αλλιώς, η εξουσία δεν εμποδίζεται να παρέμβει κατασταλτικά».¹⁹ Όμως η παρέμβαση αυτή φέρει τα ανεξίτηλα ίχνη της βαρβαρότητας. Η ποινή υπήρξε η γήινη «κόλαση» και το εν ζωή «καθατήριο» από το έγκλημα που θεωρήθηκε μεταφυσικά σαν «αμαρτία» και «ασέβεια».²⁰ Παρά τις μεγάλες μεταβολές της ποινικής εξουσίας τα

¹⁸ Ronald Dworkin, *Η αυτοκρατορία του νόμου*, 2010, μετάφραση Θάνου Σαμαρτζή, 447-448. Ο κλασικός επίλογός του ολοκληρώνεται με τις ακόλουθες σκέψεις: «(Τι είναι ο νόμος; Ο νόμος δεν εξαντλείται σε ένα κατάλογο κανόνων ή αρχών (...) την αυτοκρατορία του νόμου δεν την ορίζει η εδαφική επικράτεια, η εξουσία ή η διαδικασία, αλλά μια συγκεκριμένη στάση. Πρόκειται για μια ερμηνευτική, αναστοχαστική στάση (...). Πρόκειται, τέλος, για μια αδελφική στάση. Αποτελεί έκφραση του πώς είμαστε ενωμένοι εντός μιας κοινότητας, τη στιγμή που τα σχέδια, τα συμφέροντα, οι πεποιθήσεις μας διαφέρουν. Ένα είναι βέβαιο: το ποιος είναι για εμάς ο νόμος θα εξαρτηθεί από του τι είδους άνθρωποι θέλουμε να είμαστε και τι είδους κοινότητα επιθυμούμε να έχουμε».

¹⁹ Δημήτρης Τσάτσος, *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, 1988, 282.

²⁰ Η θεοδικία επέβαλε την τερατώδη τιμωρία του Προμηθέα. Σύμφωνα με την παράδοση του Τζιαμπατίστα Βίκο στην καθοριστική «Νέα Επιστημονική Γνώση», 1744, μετάφραση Γιώργου Κεντρωτή, 2015, 822 «το όνομα *viudicatie*-*διεχδικήσεις* μας έμεινε για να μας θυμίζει την πραγματική βία που εχρησιμοποιείτο τα αρχαία χρόνια». Όμως δεν χρειάζεται η επιστροφή στη μυθική αρχαιότητα ή στο απώτερο παρελθόν. Έναν αιώνα μετά τη δημοσίευση του ανθρωπιστικού έργου του Βίκο ο ευανάγνωστος συγγραφέας Κάρολος Ντίκενς, σαν φιλοπερίεργος περιηγητής, παρακολούθησε στη Ρώμη το δημόσιο απαγχονισμό ενός δράστη (αλιστείας μετά φόνου), τον οποίο αποτύπωσε στο βιβλίο του «Εικόνες από την Ιταλία», 1846: «(...) γονάτισε κάτω από τη λεπίδα ... ακριβώς από κάτω υπήρχε ένα δερμάτινο σακί. Μέσα σ' αυτό κύλησε την επόμενη στιγμή, το κεφάλι του. Κρατώντας το κομμένο κεφάλι από τα μαλλιά, ο δήμιος έκανε το

ανελεύθερα καθεστώτα εξακολουθούν να την ασκούν καταχρηστικά σαν μέσο επιβολής και καταπίεσης. Η ικανοποίηση της συγκυριακής έξαψης της κοινής γνώμης καλλιεργεί τον υπερβολικό τιμωρητισμό.²¹ Όσο ισχύει η αντίληψη της ποινής «ως κακού που επάγεται την υλική δεινοπάθεια και την ηθική αποδοκιμασία του εγκληματία»,²² το Ποινικό Δίκαιο παραμένει ένα «πολύ επικίνδυνο δίκαιο για την ελευθερία του ανθρώπου».²³

γύρο της εξέδρας επιδεικνύοντάς το στο πλήθος (...). Κανένας δεν έδωσε σημασία ούτε αισθάνθηκε το παραμικρό. Δεν υπήρξε καμμία έκφραση αγρίας, οίκτου, αγανάκτησης ή λύπης (...) ήταν μια σκέτη κτηνωδία» (*Δύο εικόνες της Ρώμης*, μετάφραση Γιάννη Παλαβού, 2020, 61-66). Η αρχαιότερη λειτουργία των ποινικών κυρώσεων που προκαλούσαν φυσικό πόνο και η θανάτωση του εγκληματία δεν αποτελούσαν παραφωνία, αλλά εντάσσονταν ομαλά στην κατάσταση των τότε πολιτισμικών δεδομένων. Είναι αδύνατο να λησμονηθούν, όμως, η ανεξέλεγκτη βία της ιδιωτικής εκδίκησης, η σταύρωση, το κάψιμο στην πυρά, ο ανασκολοπισμός, ο δημόσιος λιθοβολισμός έως θανάτου, ο διαμελισμός του σώματος, ο ακρωτηριασμός, η τύφλωση, ο αποκεφαλισμός και ο απαγχονισμός καθώς και τα απάνθρωπα βασανιστήρια, σαν ανακριτική μέθοδος, αλλά και σαν συνοδός συνθήκη της δημόσιας εκτέλεσης της θανατικής ποινής.

²¹ «Συχνά ένας νομοθέτης που θέλει να διορθώσει ένα κακό σκέπτεται μόνο αυτή τη διόρθωση τα μάτια του είναι ανοιχτά σ' αυτό το αντικείμενο και κλειστά στις δυσάρεστες παρενέργειες. Άπαξ και το κακό διορθωθεί βλέπουμε πλέον μόνο τη σκληρότητα του νομοθέτη. παραμένει όμως ένα ελάττωμα μέσα στο κράτος, το οποίο προκλήθηκε από τη σκληρότητα. Τα πνεύματα έχουν διαφθαρεί, έχουν εθισθεί στο δεσποτισμό» (Μοντεσκιέ, *Το πνεύμα των νόμων*, μετάφραση Κ. Παπαγιώργη/Π. Κονδύλη, τ. Α', 1994, 210). Η κατάχρηση της ποινικής εξουσίας στα χέρια ανελεύθερων θεσμών επαναφέρει και στην «πολιτισμένη» εποχή μας το όνειδος των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης μεταχείρισης των κρατουμένων στους δυσώνυμους τόπους μαρτυρίου αντιφρονούντων ή όσων κρίνονται σαν «επικίνδυνοι» για την «εθνική ή δημόσια ασφάλεια».

²² Ηλίας Δασκαλάκης, *Μεταχείριση εγκληματία*, 1985, 23-24. Η «ετικέτα του εγκληματία», λόγω της κοινωνικής αντίδρασης και του φόβου του εγκλήματος καθιστά τον εγκληματία κοινωνικά απόβλητο: «εκπίπτει των διάφορων κοινωνικών του ρόλων και αντιμετωπίζεται από την κοινωνία αποκλειστικά κάτω από το πρίσμα της ιδιότητάς του ως εγκληματία» (Ηλίας Δασκαλάκης, *ό.π.*, 11, 15-16). Η ανταπόδοση «κακού» έναντι «κακού» κατέστησε το Ποινικό Δίκαιο «ηθικά προβληματικό», αλλά η αδήριτη αναγκαιότητά του επέβαλε τη διατήρηση της ποινής. Η κρατούσα αντίληψη θεωρεί πλέον ότι το δίκαιο της τιμωρίας νομιμοποιείται ως επιτακτική κοινωνική ανάγκη, υπό την προϋπόθεση ότι η λειτουργία του τελεί υπό δικαιοκρατικές εγγυήσεις. Σ' αυτήν απηχείται η αρχαιοελληνική ανθρωπιστική εκδοχή, ότι «εξ ανάγκης ο νομοθέτης αν νομοθετοί, βουλόμενος αυτήν μηδέποτε χρείαν γίγνεσθαι» (Πλάτωνος, *Νόμοι* 880 D.E.).

²³ Η διατύπωση ανήκει στον σπουδαίο θεωρητικό, αλλά και δεσμώτη του καθεστώτος βίας, Γεώργιο-Αλέξανδρο Μαργάκη, *Ποινικό Δίκαιο*, τ. Α', 1979, κεφ. 6, 33-43.

2. Η νεότερη ιστορική φάση του Ποινικού Δικαίου οφείλεται στην «ένδοξη περίοδο» της ουμανιστικής ποινικής σκέψης, αυτής που διέπλασε η διδασκαλία του Μοντεσκιέ, του Βολταίρου, του Μπεκαρία, του Ανσέλμου Φοϋερμπάχ και άλλων στοχαστών του Διαφωτισμού και των νεότερων χρόνων. Η εξισορρόπηση ελευθερίας και ασφάλειας απέναντι στο έγκλημα βασίζεται στις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές της αξιοπρέπειας του ανθρώπου και της αναλογικότητας, καθώς και στο πνεύμα ανεκτικότητας, ως έκφραση ανθρωπισμού.²⁴

3. Το σύγχρονο Ποινικό Δίκαιο θεωρείται πλέον ως «δικαιϊκό πρότυπο» απονομής δικαιοσύνης, που διαθέτει συνταγματική τυποποίηση.²⁵

²⁴ Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια απαγορεύει τόσο την απάνθρωπη και προσβλητική της αξίας του ανθρώπου μεταχείριση του υποδίκου ή καταδίκου, τον υποβιβασμό του σε μέσο, προς τον σκοπό εκφοβισμού αποτροπής των άλλων κοινωνιών. «Η υπερβολική και χωρίς μέτρο προσήλωση στην ιδέα της γενικής προλήψεως των εγκλημάτων δύσκολα μπορεί να γίνει ανεκτή από τη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 του Συντάγματος» (Ν. Ανδρουλάκης, *Σύνταγμα και Ποινική Δικαιοσύνη*, ό.π., 61 επ., ιδίως 65, σημ. 9). Η αρχή της αναλογικότητας επιβάλλει την επιλογή του ηπιότερου από τα αναγκαία και κατάλληλα μέσα αντεγκληματικής πολιτικής, ώστε να μην εκπέσει η ποινή από ένομη κύρωση σε καταπιεστική και εκφοβιστική μέθοδο. «Δίκαιη» ποινή είναι μόνο η «ανάλογη». Μια αξιόποινη πράξη πρέπει να συνεπάγεται ποινή, σε νομοθετικό και δικαστικό επίπεδο, ανάλογη με το είδος και την ένταση της εγκληματικής προσβολής (Νέστωρ Κουράκης, *Θεωρία της ποινής*, 2008, 37-39). Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων ορίζει εμφατικά ότι «η αυστηρότητα της ποινής δεν πρέπει να είναι δυσανάλογη προς το αδίκημα» (άρθρο 49 παρ. 3). Η αντίληψη της ανεκτικότητας, τέλος, έχει ιδιαίτερη σημασία για τους ουσιαστικούς ποινικούς κανόνες που πρέπει να εκφράζουν λελογισμένη ανεκτικότητα προς τον πλησίον («έστω και αδικούντα»), καθώς και «το συναίσθημα στοιχειώδους φιλανθρωπίας» και την «φιλάνθρωπον της ανθρώπινης ψυχής διάθεση, της οποίας η καλλιέργεια έγκειται εν τω αληθεί συμφέροντι της εννόμου τάξεως» (Νικόλαος Χωραφάς, *Ποινικόν Δίκαιον*, 1978, 202). «Σήμερα Ηγεμόνας είναι ο νομοθέτης, ο οποίος ερμηνεύει τη γενική βούληση (...) ο δικαστής επομένως οφείλει να υπακούει στη νομοθετική εξουσία, ιδίως εάν αυτή θεσπίζει νόμους εύλογους, φαινομενικά ουδέτερους και καθολικής ισχύος» (Ντένις Λαχόρντ, *Τα όρια της ανοχής*, 2016, μετάφραση Μαρίας Παπαηλιάδη, 2021, 239). Η ανθρωπιστική μεταχείριση του εγκληματούντος, όσο και του παθόντος έγκειται στην τιμωρία εκείνου που ενεργεί αξιόποινα, επομένως βλαπτικά για τους άλλους, ανάλογα, όμως, με τη βαρύτητα της προσβολής που επέφερε το έγκλημα. Οι νεότεροι θεσμοί αποκαταστατικής δικαιοσύνης και συνδιαλλαγής εμπνέονται από πρακτικές και ανθρωπιστικές αντιλήψεις.

²⁵ Ιωάννης Μανωλεδάκης, στον τιμητικό τόμο που του αφιερώθηκε, με τίτλο «Δημοκρατία - Ελευθερία - Ασφάλεια», 2005, τ. Α', 59-63· ο ίδιος, *Ποινικό Δίκαιο, Γενική*

Έχει κατασταλτική αλλά και εγγυητική λειτουργία. Χαρακτηρίζεται σαν «σεισμογράφος της έννομης τάξης» και «εφαρμοσμένο συνταγματικό δίκαιο».²⁶ Αντιδιαστέλλεται, ως δίκαιο, από τις παρωχημένες διαδικασίες άμετρης προσφυγής στην ανταπόδοση κακών.²⁷ Η σπουδαιότερη πολιτική φιλόσοφος του 20ού αιώνα Χάνα Άρεντ θεωρεί την παραβίαση των κανόνων κοινής συμβίωσης σαν «άρνηση εισόδου στην ανθρώπινη κοινότητα». Ο κορυφαίος θεωρητικός του δικαίου, ο Νικόλαος Ανδρουλάκης, διατύπωσε με νομική ακρίβεια και ανθρωπιστική ευαισθησία τη σχέση έννομης τάξης και εγκληματία: «Η έννομη τάξη (τιμά) τον εγκληματία ως «λογικό όν» και όχι άγριο θηρίο, το οποίο επιδιώκει να αχρηστέψει, να δαμάσει ή να εκγυμνάσει, αλλά ως φορέα ανθρώπινης συνείδησης, της οποίας επιχειρείται, (διά της τιμωρίας) η διέγερση».²⁸

θεωρία, 2004, 32-49, παρ. 49-73. «Η συνταγματική τυποποίηση εκφράζεται σε ένα «δέον», το οποίο διαπλάθει μια νέα κοινωνική πραγματικότητα». Από κοινωνιολογική άποψη, πέρα από την κανονικότητά του, το Ποινικό Δίκαιο είναι μέσο κοινωνικού ελέγχου, αλλά και πολιτική διαδικασία (Έφη Λαμπροπούλου, *Κοινωνιολογία του Ποινικού Δικαίου*, 1999, 29-60).

²⁶ Νικόλαος Ανδρουλάκης, *Θεμελιώδεις έννοιες της ποινικής δίκης*, 2007, πλ. αριθ. 53, 36-37. Παρ' ότι ο χαρακτηρισμός του Roxin αφορά το δικονομικό μέρος, βέβαιο είναι ότι ισχύει και για ουσιαστικό Ποινικό Δίκαιο, λόγω κυρίως της δικαιοκρατικής αρχής, αλλά και εξ αιτίας των δυσχερειών της διάκρισης μεταξύ ΠΚ και ΚΠΔ (ό.π., παρ. 11-14, 8-11). Οι ποινικές διατάξεις του Συντάγματος αφορούν ενιαίως το Ποινικό Δίκαιο και η εφαρμογή των δύο Ποινικών Κωδίκων υφίσταται «τον αντίκτυπο των κοινωνικών και πολιτικών ανωμαλιών και αναταράξεων». Η έννοια της «δικαιότητας» διέπει το τυποποιημένο ποινικό φαινόμενο στο σύνολό του, από τη νομοθετική πρόβλεψη του εγκλήματος και της ποινής έως την έκτιση της τελευταίας (Ι. Μανωλεδάκης, *Γενική θεωρία του Ποινικού Δικαίου*, 2004, 13-49). Στο σύγχρονο Κράτος Δικαίου ο ποινικός κολασμός συνιστά τον αναγκαίο και θεμιτό περιορισμό της ελευθερίας και ένα σημαντικό θεσμό προστασίας των δικαιωμάτων όλων των πολιτών τόσο από τον κίνδυνο της ιδιωτικής αυθαιρεσίας που εκδηλώνει η αξιόποινη πράξη, όσο και από την ενδεχόμενη κατάχρηση της δημόσιας εξουσίας.

²⁷ Νίκος Παρασκευόπουλος, ό.π., 17, σημ. 3. Στην «άρνηση» που εκδηλώνει το έγκλημα αντιτάσσεται («ή άρνηση») της έννομης τάξης κατά την εγελιανή διαλεκτική. Η άρνηση αυτή συνιστά την έννομη αποδοκιμασία του εγκλήματος.

²⁸ Χάνα Άρεντ, *Περί βίας - Παραρτήματα*, μετάφραση Α. Δαμιανίδου - Δ. Ψυχογιού, 2000, υποσημείωση 62, 261-263: «Μπορεί να θέλει κάποιος να αλλάξει τους κανόνες, όπως συμβαίνει με τους επαναστάτες ή να εξαιρέσει τον εαυτό του από αυτούς, όπως οι κακοποιοί, αλλά αυτό δεν συνιστά απλή ανυπακοή, αλλά άρνηση εισόδου στην ανθρώπι-

III. «Η ΗΜΕΡΑ ΠΟΥ ΑΛΛΑΞΕ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ»

«Πού πήγε η μέρα η δίκωπη που είχε τα πάντα αλλάξει;»

Γιώργος Σεφέρης, *Ερωτικός λόγος*²⁹

Αντί «επιμέτρου», επιβάλλεται μια αναγκαία παρέμβαση για να επισημανθεί ένα ιστορικό γεγονός, που σχετίζεται με το αντικείμενο της εισήγησης, δηλαδή την «τριμερή συνάφεια», αλληλεπίδραση και ώσμωση, μεταξύ της συνταγματικής τάξης ελευθερίας, της διεθνοσυμβατικής και ήδη ενωσιακής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και της εξασφαλιστικής λειτουργίας του Ποινικού Δικαίου.³⁰ Πρόκειται για την άλωση της Βαστίλλης την 14η Ιουλίου 1789, που τιμάται ως η συμβολι-

---

νη κοινότητα». Νικόλαος Ανδρουλάκης, *Ποινικό Δίκαιο*, Γενικό Μέρος, I, 2006, 79-83, με παραπομπές στον Κ. Μαρξ, τον Έγελο και τον Πλάτωνα.

²⁹ Το ποιητικό ερώτημα παρατίθεται εδώ σαν μελαγχολικό σχόλιο για τις παλινοδίες και τις σκοτεινές περιόδους που διήνυσε η ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης, η οποία ενέπνευσε και την Ελληνική, ως την ιστορική δικαίωση του απελευθερωτικού πνεύματος. Η συσχέτιση της Γαλλικής με την Ελληνική Επανάσταση, παρά τον «πολιτικό» χαρακτήρα της πρώτης και την «εθνικοαπελευθερωτική» φύση της δεύτερης, είναι δικαιολογημένη από το γεγονός ότι και οι δύο εμφορούνται από «μία κοινή ιδέα και αξία, την ελευθερία και τις αρχές του Διαφωτισμού» (Ε. Μουτσόπουλος, *Ελευθερία: Ιδέα και Αξία-Από τη Γαλλική Επανάσταση στην Ελληνική*, Αφιέρωμα της «Νέας Εστίας» του 1987). Είναι χαρακτηριστική η αναγνώριση του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη στα Απομνημονεύματά του, ότι «η Γαλλική Επανάσταση και ο Ναπολέων μάς άνοιξαν τα μάτια». Το κοινό αυτό πνεύμα διέπει την καταγωγή και εξέλιξή τους. Η «πνευματική συγγένεια» των δύο εξεγέρσεων προδιέγραψε την τεθλασμένη εξέλιξή τους, αλλά και την τελική απόληξή τους, τη δημοκρατία.

³⁰ Στο σύγχρονο Κράτος Δικαίου ο νόμος επιδιώκει να διασφαλίσει τη δίκαιη και ασφαλή συμβίωση για καθένα και για όλα τα μέλη μιας ανοιχτής και προοδευουσας κοινωνίας βάσει των αντικειμενικοποιημένων στο Σύνταγμα αρχών και αξιών (Φίλιππος Δωρής, *Εισαγωγή στο Αστικό Δίκαιο*, τ. Α', 1991, 33-39, 50 και 112-113). Ο ποινικός νόμος, πρόσθετα, βαρύνεται με το καθήκον της εξανθρώπισης του καταναγκασμού. Αυτήν την «αδελφική προσέγγισή» του, την οποία προώθησε το κλασικό τρίπτυχο της Γαλλικής Επανάστασης, αναδίδει η διπλή λειτουργία του Ποινικού Δικαίου. Ο κατηγορούμενος στην ποινική δίκη, για ό,τι και αν του αποδίδεται πως έπραξε, είναι ευάλωτος, αφού αντιπαρατίθεται στην κρατική εξουσία, που διαθέτει το μονοπώλιο της έννομης βίας. Το στοιχειώδες δικαίωμα αυθυπεράσπισης επέβαλε, από τους μεσαιωνικούς χρόνους, την εξασφάλιση των αναγκαίων εγγυήσεων τόσο κατά της αυθαιρεσίας της δίωξής του, όσο και κατά του βασανισμού και της απάνθρωπης μεταχείρισης των υποδικών και καταδικών.

κή εκκίνηση της Γαλλικής Επανάστασης.³¹ Ο «βραχύς αιώνας» από την Επανάσταση έως την καθιέρωση του δημοκρατικού πολιτεύματος στη Γαλλία άρχισε με την κατάληψη και ισοπέδωση από τους εξεγερμένους πολίτες ενός διαβόητου δεσποτηρίου και τόπου βασανιστηρίων, το οποίο αποτελούσε το «έμβλημα της απολυταρχίας» και της καταπίεσης του «Παλαιού Καθεστώτος». Το γεγονός αυτό ενισχύει την αντίληψη ότι στα πρώτα ατομικά δικαιώματα που αναγνωρίστηκαν αποτυπώνεται εμφαντικά η οδυνηρή εμπειρία του αυθαίρετου και απάνθρωπου ποινικού κολασμού και η αντίδραση που εξανάγκασε στην παραχώρηση των πρώτων εγγυήσεων της προσωπικής ελευθερίας και ασφάλειας κατά την άσκησή του. Η άλωση της Βαστίλλης, πέρα από την ιστορική σημασία της ως πρώτης δυναμικής αντιπαράθεσης των πολιτών στην ως τότε απόλυτη και ανεξέλεγκτη εξουσία, είναι η έμπρακτη καταδίκη ενός «ολέθριου (σωφρονιστικού) συστήματος»³² το πρώτο βήμα προς τον νεώτερο πολιτικό και νομικό πολιτισμό.³³

³¹ Οι ιστορικές περιόδοι «συλλαμβάνονται» και «εγκυμονούνται» από μακρού και συνεχίζουν να επηρεάζουν τη ζωή των ανθρώπων και μετά το τυπικό τέλος τους, γι' αυτό η αρχή και το πέρας τους ορίζονται κατά συνθήκη. Η 25η Μαρτίου 1821 αναγνωρίζεται ως αρχή του Αγώνα, διότι, ακριβώς, παραπέμπει στον χαρακτήρα της ως «Ευαγγελισμού της ελευθερίας». Ως ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας θεωρείται η ημέρα που γιορτάζεται ο «Τίμιος Σταυρός», το σύμβολό της. Και η Αναγέννηση χρονολογείται από την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου, επομένως ο απόπλους του Κολόμβου την 3.8.1492 ήταν η ταιριαστή «αρχή ενός ταξιδιού προς το άγνωστο», παρ' ότι η ιστορική αυτή περίοδος καθορίστηκε από τις μεγάλες επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις, την Αναγέννηση και την εποχιακή οικονομική άνοδο. Η άλωση της Βαστίλλης ενέγραψε δύο ομόκεντρους κύκλους με ξεχωριστό και ισχυρό συμβολισμό. Ο ευρύτερος ήταν η κατεδάφιση του δεσποτηρίου, που συνόψιζε την πολιτική καταπίεση και την τυραννία, ο στενότερος ήταν η απόληξη της βαρβαρότητας που κυριαρχούσε πίσω από τα τείχη του κάτεργου και ευρύτερα στον χώρο του ποινικού κολασμού.

³² Ο Βολταίρος «στιγματίισε το ολέθριο δικαστικό σύστημα της Γαλλίας» και επέκρινε την ακραία σκληρότητα των ποινών, τη δήμευση της περιουσίας των καταδικασμένων και την έλλειψη φειδούς κατά την επιβολή της θανατικής ποινής. Βλ. Ζ. Μαμαλάκη, *Βολταίρος και Ρουσσώ*, ό.π., σσμ. 21, 50 επ., ιδίως 52. Ανεξάρτητα από τους λόγους που προκάλεσαν την επίθεση στη Βαστίλλη, είναι βέβαιο, ότι όσοι βάδισαν εναντίον της «πίστευαν ότι επρόκειτο να καταλάβουν ένα τόπο βασανιστηρίων».

³³ Ο Πασγάλης Κιτρομιλίδης στο *Η Γαλλική Επανάσταση και η ευρωπαϊκή πολιτική σκέψη*, 190 επ., ιδίως 194, αξιολογεί την επίθεση στη Βαστίλλη, ως «πραγματικά κοσμοϊστορική καμπή» και αναφέρει αποκαλυπτικά ότι ο μόνος που παρέμεινε ανυπο-

Βεβαίως «η ελευθερία δεν είναι πράγμα του παρόντος, αλλά του μέλλοντος, είναι αέναος αγώνας».³⁴ Εγκαταλείψαμε επίσημα την αυθαιρέσια της ωμής βίας. Η «αντίληψη δικαιοσύνης» ενισχύει τις προοπτικές της δημοκρατίας.³⁵ Το δίπολο εγκλήματος και τιμωρίας διαθέτει μια νέα επι-

---

ψίαστος (ή, με ποιητική ελευθερία, «ανίδεος και χορτάτος») ήταν ο βασιλιάς, που σημείωσε στο ημερολόγιό του για την 14η Ιουλίου 1789 μία μόνο λέξη: «rien» (τίποτε). Σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, αυτό το «τίποτε» θεωρήθηκε «η μεγαλύτερη επανάσταση, της οποίας την ανάμνηση θα διατηρήσει η ιστορία». (Α. Μαργαρίτης, ό.π., 184-185, ο οποίος αποδίδει τεκμηριωμένα τη φράση αυτή στον Άγγλο πρεσβευτή στο Παρίσι. Το «πρώτο βήμα» ακολούθησε η περίοδος της Τρομοκρατίας, μια ακόμα απάνθρωπη περίπτωση κατάχρησης της ποινικής εξουσίας, που αποδεικνύει την οδυνηρή διαπίστωση, ότι «μέχρι στιγμής όλες οι ανθρώπινες προσπάθειες δεν κατάφεραν να σπάσουν το φαύλο κύκλο: καταπίεση - εξέγερση - καταπίεση (...) η εξέγερση ηττάται στο πιο κρίσιμο σημείο της, στο σημείο που αφορά τη μοίρα της ανθρώπινης ελευθερίας» (Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, *Η έσχατη στράτευση, στον ομώνυμο τόμο δοκιμίων*, 2018, 109-110).

³⁴ Φίλιππος Σπυρόπουλος, *Θεμελιώδη δικαιώματα*, 2011, 34. Η «αέναη» διεκδίκηση της ελευθερίας οφείλεται στην εμπειρία της παράβασης των εγγυήσεών της. Το Κράτος Δικαίου δεν είναι το «βασιλείο της ελευθερίας» και το Ποινικό Δίκαιο εξακολουθεί να είναι η «βολική λύση» που επιλέγει όποιος επιμένει να θεωρεί το έγκλημα όχι σαν πράξη που «αξίζει» να τιμωρηθεί αλλά σαν «αυτό που αποκαλεί απόδοση δικαιοσύνης, το οποίο στην πραγματικότητα είναι υποταγή στην ισχύ που δεν έχει κανένα όριο» (Κουρτ Τουχλόσκυ, «Σωφρονιστική αποικία», σχόλιο στο ομώνυμο κείμενο του Φραντς Κάφκα, ελληνική μετάφραση Β. Τσάλης, 2017, 126).

³⁵ Ο αλησμόνητος Σταύρος Τσακυράκης για να καταστήσει σαφή την ουσιαστική ανάγκη να εφαρμόζονται πραγματικά τα Δικαιώματα, υποστήριζε με τον «αιρετικό», αλλά βαθύτατα ανθρωπιστικό λόγο του, ότι τα Δικαιώματα απορρέουν όχι από τη διακήρυξή τους στα νομικά κείμενα, αλλά από την «αντίληψη δικαιοσύνης», το «αίσθημα δικαίου», το οποίο «ακριβώς επειδή είναι αίσθημα και όχι ουρανοκατέβατη γνώμη, καλλιεργείται με την αλληλεπίδρασή μας με τους άλλους ανθρώπους και τους κοινωνικούς θεσμούς» (*Δικαιοσύνη, Η ουσία της πολιτικής*, 2019, 269 και 282-283). Βεβαίως η αντίληψη δικαιοσύνης δεν εμπόδισε τα εγκλήματα πολέμου και τις γενοκτονίες της σύγχρονης εποχής. Χρειάζεται ο «αέναος αγώνας» του ανθρωπιστικού ορθολογισμού υπέρ της ελευθερίας. Οι σχετικά πρόσφατοι κανόνες «εξαιρετικής» νομοθεσίας, διεθνοσυμβατικής καταγωγής, κατά της «διαφθοράς» και της τρομοκρατίας, μια μορφή «δίκαιου έκτακτης ανάγκης», που τείνει να γίνει «κανονικό», ανατρέπουν την ισορροπία αντεγκληματικής πολιτικής και εγγυήσεων της προσωπικής ελευθερίας και τη δογματική αρμονία της προστατευτικής και εγγυητικής λειτουργίας του Ποινικού Δικαίου, με την εφαρμογή μονοσήμαντων κατασταλτικών μέτρων. (Βλ., αντί άλλων πολλών, Ιωάννη Γιαννίδη, «Η νέα νομιμοποίηση του Ποινικού Δικαίου και το τέλος της κλασικής δογματικής», *Ποινικά Χρονικά*, ΝΖ (2007.769 επ.). Βεβαίως η εξαλλαγή του εγκλήματος και ο τεχνολο-

κίνδυνη μορφή, με τα μέσα που παρέχει η τεχνολογική πρόοδος. Η ανάλογη προς τη βαρύτητα του εγκλήματος ποινή είναι το σταθερό σημείο για την αποτελεσματική και δικαιοκρατική άρνησή του.

Το σύγχρονο Ποινικό Δίκαιο επιχειρεί να καταστεί το «σημείο χωρίς επιστροφή» στην ανθρώπινη ιστορία. Να απεξαρτηθεί η διπλή λειτουργία του τόσο από τις ενδεχόμενες καταχρήσεις της εξουσίας, όσο και από την «παθιασμένη αντίδραση της συλλογικής συνείδησης».³⁶ Η εθνική νομοθεσία και η διεθνής δικαιοταξία, στο πλαίσιο του ΟΗΕ, του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως και η νομολογία των διεθνών και εθνικών δικαστηρίων, αποτελούν ικανές εστίες άμυνας στον κίνδυνο διολίσθησης στο σκοτεινό παρελθόν.³⁷ Διασφαλίζουν και διευρύ-

---

γικός εκσυγχρονισμός του απαιτεί την αναγκαία αναπροσαρμογή των αντεγκληματικών μεθόδων. Πρόκειται σαφώς για ζήτημα καθορισμού ορίων και εύλογης στάθμισης μεταξύ κανονιστικότητας του δικαίου και σκοπιμοτήτων της πολιτικής εξουσίας. «Η θεμελιώδης αρετή της ποινικής δικαιοσύνης συνθέτει την πρόσφορη άμυνα της δικαιοσύνης οργανωμένης κοινωνίας στη βία, το δόλο και την ύβρη που εκδηλώνει η αξιόποινη πράξη, χωρίς όμως να καταφεύγει στη βία, το δόλο και την ύβρη της εξουσίας». (Χριστόφορος Αργυρόπουλος, «Ο θεσμικός ρόλος του συνηγρού στην ποινική δίκη», Εισήγηση στο 1ο Διεθνές Συνέδριο της Ένωσης Ελλήνων Ποινολόγων, Αθήνα 28-29.3.1997, *Ποινικά Χρονικά ΜΖ* (1997), 929 επ., ιδίως 932). Η αποτελεσματική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και των εγγυήσεών τους δεν περιορίζεται ασφαλώς στην απονομή της ποινικής δικαιοσύνης, είναι το κρίσιμο οικουμενικό διακύβευμα για όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας.

³⁶ Νικόλαος Ανδρουλάκης, *Ποινικό Δίκαιο*, Γενικό Μέρος, Ι, 2006, 59, σημ. 31 και 17-18, όπου και παραπομπές. Ο ακραίος τιμωρητισμός αντιστρατεύεται τη σύγχρονη αντίληψη για μια πρόσφορη αντεγκληματική πολιτική, που βασίζεται στη γενική και την ειδική πρόληψη του εγκλήματος. Πρόκειται για «πρόληψη με δικαιοσύνη» και για «δικαιοσύνη με πρόληψη». Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από μια *δίκαιη ποινή*, που σέβεται την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και αντιμετωπίζει ισότιμα όλους τους πολίτες: Νικόλαος Μπιτζιλέκης, *Έννοια και σκοπός των ποινικών κυρώσεων*, στο συλλογικό έργο του ίδιου, της Μαρία Καϊάφα - Γκμπάντι και της Ε. Συμεωνίδου - Καστανίδου, *Δίκαιο των ποινικών κυρώσεων*, 2016, 45-46). Ο ίδιος, *Η ηθική νομιμοποίηση του Ποινικού Δικαίου*, στον Τιμητικό Τόμο για τον Νικόλαο Ανδρουλάκη, 2003, 419 επ.: «Το ποινικό δίκαιο δεν μπορεί να λειτουργήσει, αν δεν αναγνωρίσει την ελευθερία του ανθρώπου, όχι μόνο ως δικαίωμα, αλλά και ως υποχρέωση, οφείλει να αναγνωρίσει στον καθένα το βάρος της ελευθερίας και της ευθύνης του (...) η αναφορά στην κοινωνική ηθική ως νομιμοποιητική βάση του Ποινικού Δικαίου δεν σημαίνει την ηθική του κρίνοντος», ούτε «την ιδεολογική καταπίεση του κρατούντος ηθικού προτύπου (του κυρίαρχου μοντέλου ζωής)».

³⁷ Ένα χαρακτηριστικό σημείο είναι η ποινή στέρησης των πολιτικών δικαιωμάτων. Η

νον την έννομη προστασία του δικαιώματος υπεράσπισης.³⁸ Το Ποινικό Δίκαιο, όμως, χρειάζεται πάντοτε την «περίσκεψη» του νομοθέτη και τη «συνείδηση» του δεσμευμένου στο νόμο ποινικού δικαστή».³⁹ «H

κατάργηση της ποινής του πολιτικού θανάτου και της γενικής δήμευσης εκφράζει ρητά τη βούληση του συνταγματικού νομοθέτη να μην καθίσταται απόβλητος ο κατάδικος από το καθολικό «καθεστώς δικαίου» που διέπει τους κοινωνούς. Η επιβίωση της *capitis deminutio* του απώτατου παρελθόντος, σαν παρεπόμενη ποινή της στέρησης των πολιτικών δικαιωμάτων, δεν διαθέτει δικαιοπολιτική νομοποίηση, όσον αφορά το δικαίωμα του εκλέγειν. Η ανελεύθερη αυτή ποινή πρακτικά σημαίνει «στέρηση της ιδιότητας του πολίτη». Όμως «η διάπραξις οιοδήποτε εγκλήματος δεν είναι δυνατό να αφαιρέσει από το δράστη την ιδιότητα και τα δικαιώματα του πολίτου, δηλαδή του μέλους του κυριάρχου λαού», (Αριστόβουλος Μάνεσης, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, II, 1961-1965, 233, 105 επ., 113 επ.). Το εξαιρετικό δίκαιο της αποστερήσεως των πολιτικών δικαιωμάτων είναι εξαιρετικό και βασίζεται στο αμάχητο τεκμήριο της «ηθικής αναξιοτιτητας» η οποία προκύπτει από την τέλεση ορισμένων αξιόποινων πράξεων. Η νεώτερη αντίληψη για την ποινική μεταχείριση του δράστη ενός εγκλήματος επιδιώκει την ισότιμη ένταξή του στο κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι και βασίζεται σε αποδειξίμα νομικά κριτήρια και όχι σε αόριστες νομικές ή εξωνομικές έννοιες (βλ. και ΑΠ 1759/2019, ΠοινΧρ 2020, 186). Το Σύνταγμα ορίζει τούτο μόνον, ότι «η ποινική καταδίκη για ορισμένα εγκλήματα» μπορεί να αποτελεί εξαιρετικό λόγο περιορισμού του εκλογικού δικαιώματος (άρθρα 51 παρ. 3 και 55 παρ. 1) (Κ. Παπανικολάου, στο συλλογικό έργο ΣΥΝΤΑΓΜΑ- Ερμηνεία κατ' άρθρο, 2017, υπό το άρθρο 55, πλ. αριθ. 8, 1021-1022). Αν η ιδιότητα του αιρετού εκπροσώπου στη Βουλή (όπως και στους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης ή του διορισμού σε δημόσια θέση ή της κτήσης ορισμένου αξιώματος ή επίσημης αναγνώρισης τιμής) κρίνονται ασυμβίβαστα με την καταδίκη του δράστη για ορισμένα εγκλήματα, αυτό, σαν ανακλαστική συνέπεια, θα αξιολογηθεί από την οικεία νομοθεσία και θα σταθμιστεί με τον καθολικό χαρακτήρα της ψήφου.

³⁸ Ηλίας Αναγνωστόπουλος, *Δικαιώματα των κατηγορουμένων στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, 2017, 19-20, όπου επισημαίνει την αξία της συμβολής του ΔΕΕ, ως «φύλακα των αξιών της φιλελεύθερης-δημοκρατικής τάξης της ΕΕ», στην ερμηνεία και εφαρμογή των διατάξεων του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Συστηματική προσέγγιση του κρίσιμου αυτού ζητήματος έγινε με το 8ο Συνέδριο της Ένωσης Ελλήνων Ποινικολόγων του 2019 με θέμα «Η Ποινική Δικονομία της Ευρωπαϊκής Ένωσης», τα πρακτικά του οποίου εκδόθηκαν το επόμενο έτος.

³⁹ Νικόλαος Χωραφάς, ό.π., 5: «επιβάλλει εις τον νομοθέτην μείζονα περίσκεψιν και μέριμναν προς εξασφάλισιν ορθού χειρισμού της ποινικής εξουσίας». Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης, *Ο συνήγορος*, 2004, 60-62: «αναθέτει στο δικαστή τον πολύ βαρύ για το φορέα του ρόλο της βασιανίζουσας συνείδησης». Η αρχή *pro libertate* νομομοποιεί την αντίληψη του «συνειδητά δεσμευμένου στο νόμο ποινικού δικαστή» (Ι. Γιαννίδης, *Η αιτιολόγηση των δικαστικών αποφάσεων των ποινικών δικαστηρίων*, τ. Α', 1989, 62-67). Λίνος-Αλέξανδρος Σιλιγιάνος, *Εισαγωγή στο συλλογικό τόμο για την «Ερμηνεία*

ελευθερία του πολίτη εξαρτάται κυρίως από την ποιότητα της ποινικής νομοθεσίας», όπως υποστήριζε σχεδόν πριν τρεις αιώνες ο Montesquieu.⁴⁰ Η κοινωνική συμπεριφορά καθορίζεται από τους «απλούς νόμους της ηθικής και της δικαιοσύνης».⁴¹ Ο κόσμος μας «απέχει πολύ από του να είναι τέλειος», αλλά η διαπίστωση αυτή δεν είναι ηθικά επαρκής λόγος για να παραδοθούμε στην «κυρφή γοητεία» και τους φανερούς κινδύνους του παραλογισμού.⁴² Το «ανθρώπειο» δίκαιο αρκείται στο μέτρο του ανθρωπίνως δύνασθαι: «στον περιορισμό του κακού υπολογίζει ο ανθρωπισμός, όχι στην εξαφάνισή του».⁴³

κατ' άρθρο της ΕΣΔΑ, 2006 και αναπτύξεις υπό το άρθρο 6 παρ. 1, για τη νομολογία του ΕυρΔΔΑ.

⁴⁰ Ο.π., 337, σημ. 21.

⁴¹ Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Κάρολος Μαρξ αποδέχεται ως πρότυπο τους «απλούς νόμους της ηθικής και της δικαιοσύνης που θα όφειλαν και διέπουν τις σχέσεις μεταξύ των ατόμων και οφείλουν να επιβληθούν ως ύψιστος νόμος στις σχέσεις των εθνών». Ο πιο επιδραστικός υπέρμαχος της Επανάστασης και πολέμιος των Δικαιωμάτων του («εγωϊστή») Ανθρώπου, στην ώριμη περίοδο της πνευματικής και πολιτικής δραστηριότητάς του, επικαλέστηκε ανθρωπιστικές και ηθικοπολιτικές αρχές, ως τους κανόνες της επιβεβλημένης κοινωνικής συμπεριφοράς. Η «αταξική κοινωνία» που «αυτοθεσμιζεται» και «αυτοδιευθύνεται», παραμένει απροσδιόριστη και απραγματοποίητη ουτοπία. Ο κοινά αποδεκτός και σύμφωνος με το Σύνταγμα νόμος οριοθετεί και εγγυάται τόσο την ατομική ελευθερία, ως αυτοκαθορισμό και ως ενεργό και ισότιμη συμμετοχή των πολιτών στη διαχείριση των κοινών, με κριτήριο το δημόσιο συμφέρον.

⁴² Ε.Ρ. Ντοντς, *Ο φόβος της ελευθερίας*, στο ομώνυμο συλλογικό έργο, 1971, 232 επ., ιδίως 24. Η «πίστη» δεν διαθέτει λογική ή εμπειρική απόδειξη: «Αθάνατον δε ουδ' εξ ενός λόγου λελογισμένον, αλλά πλάττομεν ούτε ιδόντες, ούτε ικανώς νοήσαντες θεόν» (αθάνατος μάλιστα δεν αποδεικνύεται από κάποιο ορθό συλλογισμό, αλλά εμείς πλάθουμε τον θεό, χωρίς να τον έχουμε δει και χωρίς να έχουμε εννοήσει την ουσία του, Πλάτωνος, *Φαίδρος*, 246 c-d). Στο όνομα μιας μυθικής τελειότητας, δεν μπορούμε να θυσιάσουμε την προστασία της ελευθερίας μας και τη συνεχή βελτίωση των φιλελεύθερων θεσμών που διαθέτουν δημοκρατική νομιμοποίηση.

⁴³ Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Διάλογος και Διαλεκτική του Ανθρωπισμού, Εισαγωγή στο έργο «Ο φόβος της ελευθερίας»*, ό.π. 27, σημ. 42. Ο σπουδαίος αυτός στοχαστής είχε την επιμέλεια έκδοσης του συλλογικού εκείνου έργου, στα άξενα χρόνια της δικτατορίας, ως γενναία και έλλογη διαμαρτυρία στην ασυνάρτητη επίσημη «ιδεολογία», αλλά και στην απάνθρωπη μεταχείριση των πολιτικών κρατουμένων εκείνης της εποχής. Είς μνήμην και προς τιμήν του πολύτιμου και πολυσχιδούς έργου του και του παραδείγματος της ζωής του απέναντι στην τυραννία, αφιερώνεται η συνοπτική αυτή πραγματεία.

Η ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΕΠΕΜΒΑΣΗ ΣΕ ΣΥΜΒΑΤΙΚΟ ΔΕΣΜΟ
ΛΟΓΩ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ
ΑΠΟ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

Αντώνιος Γ. Καραμπατζός

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΑΣΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ, ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΕΚΠΑ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Από τα τέλη του 19ου αιώνα κατέστη σαφές στην πατρίδα μας ότι σε περιπτώσεις μεταβολής των συνθηκών που διαταράσσουν σοβαρά την οικονομική ισορροπία μιας σύμβασης τίθεται το θεμελιώδες ζήτημα της σύγκρουσης μεταξύ της αρχής της πιστής τήρησης των συμφωνιών (*pacta sunt servanda*) και της αρχής της επιείκειας ή της εξισωτικής συμβατικής δικαιοσύνης, η οποία σε τέτοιες περιπτώσεις επιτάσσει την αναπροσαρμογή του περιεχομένου μιας σύμβασης ή τη λύση αυτής. Το ζήτημα ανεφύη κυρίως με αφορμή περιστατικά που συντάραξαν συνολικά την πατρίδα μας, όπως, επί παραδείγματι, ο ατυχής Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, η πτώχευση του 1898 (μεταξύ άλλων πολλών πτωχεύσεων στη μακρόχρονη διαδρομή του ελληνικού κράτους), ο Α΄ και ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος, οι βαθιές οικονομικές κρίσεις (όπως αυτή του 2010 ή η πανδημική των 2020-2021), κ.ο.κ.¹ Πρόκειται, γενικότερα, για περιστατικά που οδηγούν σε κλονισμό ή ανατροπή του, αποκαλούμενου στη γερμανική θεωρία, «μεγάλου δικαιοπρακτικού θεμελίου» (*große Geschäftsgrundlage*): ο όρος αναφέρεται σε γεγονότα τόσο συνταρακτικά (λ.χ. παγκόσμιες οικονομικές κρίσεις, πολέμους, φυσικές καταστροφές, κ.λπ.) που επηρεάζουν

¹ Για τους κύκλους που έχει διαγράψει η ελληνική οικονομία από το 1821 μέχρι τις ημέρες μας βλ. αναλυτικά Γιώργος Αλογοσκούφης, *Ιστορικοί κύκλοι της ελληνικής οικονομίας – Από το 1821 έως σήμερα (2021)*: επίσης Γιώργος Δερτιλής, *Ελληνική οικονομία (1830-1910) και βιομηχανική επανάσταση (1984, ανατ. 1985)*.

τις νομικές και πραγματικές σχέσεις στο σύνολο της επικράτειας μιας χώρας, αλλ' ενδεχομένως και πέραν αυτής, κλονίζοντας τα θεμέλια επί των οποίων στηρίχθηκε η κατάρτιση πλήθους συμβάσεων.²

Οι οικονομικοί κύκλοι που βίωσε η χώρα μας, καθ' όλη τη μακρά πορεία από τη σύσταση του ελληνικού κράτους μέχρι σήμερα, είχαν σημαντικό αντίκτυπο στις αποφάσεις της ελληνικής νομολογίας σε σχέση με το ζήτημα της αναπροσαρμογής (ή μη) συμβατικών υποχρεώσεων εξ αιτίας μιας σοβαρής μεταβολής των συνθηκών. Οι διακυμάνσεις δε αυτές της ελληνικής οικονομίας έκαναν το εκκρεμές τότε να κινηθεί προς την πλευρά του κανόνα *pacta sunt servanda*, τότε προς την πλευρά της επιείκειας και της ευχερέστερης αναπροσαρμογής του περιεχομένου της σύμβασης.

II. Ο ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1897) ΚΑΙ Ο Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Το ζήτημα της επίδρασης μιας σοβαρής μεταβολής των συνθηκών επί ανειλημμένων συμβατικών υποχρεώσεων απασχόλησε εντονότερα την ελληνική επιστήμη και νομολογία μετά τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και κυρίως κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου με την υποτίμηση του νομίσματος.³ Μέχρι τότε, φαίνεται ότι η νομολογία έμενε πιστή στον κανόνα *pacta sunt servanda*, καθώς, άλλωστε, το μέχρι τότε ισχύον δίκαιο –κατά βάσιν, δηλαδή, οι διατάξεις του Πανδέκτη και των Βασιλικών– δεν αναγνώριζε τη θεωρία της *clausula rebus sic stantibus* (σύμφωνα με την οποία η σύμβαση δεσμεύει τα μέρη μόνον εφ' όσον οι περιρρέουσες συνθήκες παραμένουν ως είχαν κατά την κατάρτιση της σύμβασης· διαφορετικά, σε περίπτωση μεταβολής τους, η δέσμευση παύει να υφίσταται).⁴ Έτσι, ο υπόχρεος σε μία παροχή ελευθερωνόταν μόνον

² Βλ. Καραμπατζός, Απρόβλεπτη μεταβολή των συνθηκών στην αμφοτεροβαρή σύμβαση (2006), αρ. 123 ιδίως σημ. 283 και *ΧρΙΑ* 2013, 94, όπου και περαιτέρω παραπομπές· επίσης προσφάτως *MünchKommBGB/Finkenauer*8, § 313 αρ. 17· BGH (απόφ. της 12.1.22) JZ 2022, 303 [306-307, ιδίως σκ. 45].

³ Βλ. Ζέπος, ΕνοχΔίκ – Α΄ ΓενΜέρ2, 551 και Zepos, "Frustration of Contract in Comparative Law and in the New Greek Civil Code of 1946 (Article 388)", *11 Modern Law Review* (1948), 40.

⁴ Σχετ. Καραμπατζός, Απρόβλεπτη μεταβολή των συνθηκών..., αρ. 31 επ., 76, 196, 198-199, 288, 450.

όταν συνέτρεχε στο πρόσωπό του ανυπαίτια αδυναμία παροχής. Από την άλλη πλευρά, οι περισσότεροι συγγραφείς της περιόδου, προσπαθώντας να δώσουν μια λύση στο πρόβλημα, τάσσονταν υπέρ μιας διεύρυνσης της έννοιας της αδυναμίας παροχής, ώστε να καλύπτει αυτή και περιπτώσεις υπέρμετρης δυσχέρειας εκτέλεσης της σύμβασης. Η νομολογία, ωστόσο, παρέμενε προσκολλημένη στην πιστή τήρηση της σύμβασης. Πάντως, ανά διαστήματα (βλ. την περίοδο 1900-1914) εκδίδονταν ειδικά νομοθετήματα που αφορούσαν κυρίως σε συμβάσεις δημοσίου δικαίου των οποίων ανετράπη το θεμέλιο λόγω μεταβολής των συνθηκών.

III. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ (1923-1940) ΚΑΙ Η ΕΜΜΟΝΗ ΣΤΗ ΝΟΜΙΝΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΗ⁵

Και κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, η στάση της νομολογίας του ΑΠ παρέμεινε φανερά αυστηρή: η αρχή της ασφάλειας και σταθερότητας των συναλλαγών, σε μια εξαιρετικά δύσκολη για τη χώρα περίοδο, έπρεπε να έχει το προβάδισμα έναντι της αρχής της επιείκειας.⁶ Θεμελιώδους σημασίας είναι κατ' αρχάς η απόφαση ΑΠ 9/1926:⁷ ο ΑΠ απέρριψε εδώ αίτημα για αναπροσαρμογή χρηματικής παροχής –εν προκειμένω διαφυγόντος μισθώματος– λόγω υποτίμησης του νομίσματος, εμμένοντας στη νομιναλιστική αρχή, ήτοι στην ανάγκη διαφύλαξης της ονομαστικής αξίας του νομίσματος⁸. Θεώρησε δε ότι ενδεχόμενη αναπροσαρμογή θα έπληττε ευθέως τη δημόσια πίστη στην ισχύ του νομίσματος και, επομένως, την ασφάλεια των συναλλαγών.

Σε παρόμοιες παραδοχές στηρίχθηκε και η άρνηση του ΑΠ να διευρύνει την έννοια της αδυναμίας παροχής, έτσι ώστε να καταλαμβάνει αυτή

⁵ Σχετ. και πάλι Καραμπατζός, Απρόβλεπτη μεταβολή των συνθηκών..., αρ. 447 επ.

⁶ Βλ., μεταξύ άλλων, Λιτζερόπουλος, Η νομολογία ως παράγων διαπλάσεως του ιδιωτικού δικαίου (1932, ανατ. 2000), 248 και σημ. 1 (όπου παραπομπή σε πλήθος σχετικών αρεοπαγικών αποφάσεων). Τριανταφυλλόπουλος, ΕνοχΔίκ – ΓενΜέρ3, § 4, 129.

⁷ Θέμ 1925, 658.

⁸ Υπενθυμίζεται ότι σύμφωνα με τη νομιναλιστική αρχή (παλαιότερα: «δραχμή ίσον δραχμή»), η νομισματική μονάδα λαμβάνεται με την ονομαστική της αξία, ανεξαρτήτως των τυχόν μεταβολών της τρέχουσας ή κτητικής αξίας του νομίσματος (βλ. σχετ. και ΕφΑθ 3260/1982 Αρμ 1983, 477 [477]). Εγγύτερα για την εν λόγω αρχή βλ. Καλλιμόπουλος, Το δίκαιο του χρήματος, 92 επ., 118 επ.: Σταθόπουλος, ΓενΕνοχΔίκ5, § 11 αρ. 16 επ.· Χριστοδούλου, Χρηματική ενοχή (1999), 153 επ.

και μερικές περιπτώσεις σημαντικής δυσχέρειας εκπλήρωσης. Η στάση αυτή εμφανίζεται χαρακτηριστικά στην απόφαση ΑΠ 172/1925:⁹ μία εταιρεία είχε αναλάβει την υποχρέωση να παραδώσει στον Δήμο Καλαμών δύο αυτοκίνητα καταβρέγματος, ορισμένου τύπου και «μέχρις αξίας 40.000 δραχμών». έπειτα όμως, εξ αιτίας του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, η τιμή προμήθειας των αυτοκινήτων αυξήθηκε σημαντικά, με συνέπεια η εταιρεία να αρνηθεί να παραδώσει τα αυτοκίνητα, θεωρώντας ότι δεν υποχρεούτο να καταβάλει ποσόν ανώτερο των 40.000 δρχ. Ο ΑΠ, ωστόσο, απέκρουσε τόσο μία διευρυμένη έννοια της αδυναμίας παροχής όσο και τη θεωρία της *clausula rebus sic stantibus*, προτάσσοντας την ανάγκη διαφύλαξης της ασφάλειας και του κύρους των συναλλαγών.

Τα δικαστήρια της ουσίας, εν τούτοις, δεν είχαν την ίδια προσέγγιση με τον ΑΠ.¹⁰ Έτσι, διαφορετική εμφανώς είναι η στάση που συναντάμε στην απόφαση του Εφετείου Αθηνών 731/1924,¹¹ όπου το δικαστήριο αναγνωρίζει τη δυσχέρεια εκπλήρωσεως ως (δυνητικό) λόγο απαλλαγής του οφειλέτη, («εξισώνοντάς») την με την «πραγματική» αδυναμία: ειδικότερα, σύμφωνα με το δικαστήριο, λόγω απαλλαγής του οφειλέτη αποτελεί και «το επαχθές της εκπλήρωσεως της υποχρεώσεώς του, όταν τούτο προήλθεν εξ απροόπτου αλλοιώσεως των οικονομολογικών συνθηκών, υφ' ας συνήφθη η σύμβασις, αλλοιώσεως οφειλομένης εις εξαιρετικά γεγονότα και το επαχθές είναι τοιούτον, ώστε η εκτέλεσις της συμβάσεως παρίσταται αντικειμένη εις την καλήν πίστιν, την διέπουσαν τας συναλλαγάς. Υπό τοιούτους όρους και προϋποθέσεις εμφανιζόμενον το επαχθές της εκπλήρωσεως εξισούται προς την πραγματικήν αδυναμίαν».

Συνοψίζοντας: Στην Ελλάδα, πριν από τη θέση του ΑΚ σε ισχύ (1946) και την εισαγωγή του άρ. 388 ΑΚ, το ζήτημα της απρόβλεπτης μεταβολής των συνθηκών αντιμετωπιζόταν με βάση το ρωμαϊκό δίκαιο, όπως αυτό είχε αποτυπωθεί κυρίως στη διδασκαλία των Πανδектиστών τον 19ο αιώνα. Στη νομολογία ιδίως του ΑΠ δεν γινόταν δεκτή μια διεύρυνση της έννοιας της αδυναμίας παροχής, ούτε κάμψη του κανόνα *pacta sunt*

⁹ Θέμ 1925, 708.

¹⁰ Βλ. και Σακκέτας, Ερμ.ΑΚ 388 αρ. 8· Ζέπο, ΕνοχΔίκ – Α΄ Γεν.Μέρ2, 557· Λιτζερόπουλος, Η νομολογία ως παράγων διαπλάσεως... 89-90, 237 επ.· Λέκκας, ΝοΒ 1966, 481· Κυριακόπουλος, ΕΕΝ 1953, 432-433.

¹¹ Θέμ 1925, 426.

servanda ή της νομιναλιστικής αρχής, παρά τις αποκλίνουσες τοποθετήσεις μερικών δικαστηρίων της ουσίας, όπως και τις αντίθετες απόψεις που διατυπώνονταν στη θεωρία κυρίως περί ανάγκης διεύρυνσης της έννοιας της αδυναμίας παροχής.¹²

IV. Η ΕΠΟΜΕΝΗ ΤΟΥ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ: Η ΚΑΜΨΗ,

ΑΛΛΑ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΝΟΜΙΝΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΑΡΧΗΣ

Μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, η ελληνική νομολογία μεταβάλλει βαθμηδόν τη στάση της έναντι της νομιναλιστικής αρχής, δεχόμενη την κατ' εξαίρεσιν κάμψη της προς αποφυγή προφανώς άδικων και ανεπιεικών αποτελεσμάτων, με νομική βάση πλέον τις (νεότευκτες τότε) διατάξεις των άρ. 288 και 388 ΑΚ.¹³ Ο βασικός λόγος που επέβαλε αρχικώς τη νομολογική αυτή μεταστροφή ήταν η, εξ αιτίας της Κατοχής (1941-1944), πλήρης σχεδόν εκμηδένιση της αγοραστικής αξίας της δραχμής λόγω του επικρατούντος τότε υπερπληθωρισμού· η εκμηδένιση αυτή προφανώς πόρρω απείχε από μια απλή, νομικώς μη διαφέρουσα, υποτίμηση του εθνικού νομίσματος.¹⁴

Στην αρχή, η μεταστροφή σημειώθηκε κυρίως εν όψει αμφοτεροβαρών συμβάσεων που είχαν συναφθεί προ του Πολέμου, αλλά η εκτέλεσή τους συνέπεσε τελικώς με εκείνον. Απόφαση-ορόσημο αποτελεί εδώ η ΑΠ 433/1953:¹⁵ η νομιναλιστική αρχή (όπως αυτή καθιερωνόταν στο άρ. 1 § 2 του ν. 5422/1932) δεν μπορεί να ισχύει επί απρόβλεπτης βαθιάς διαταρα-

¹² Βλ. και Ζέπος, *ΕνοχΔίκ - Α'*, ΓενΜέρ2, 558: «Το μέχρι του ΑΚ ισχύσαν δίκαιον δεν ηδυνήθη [...] να υπερβή τα στενόκαρδα πλαίσια της αρχαίας πανδεκτιστικής διδασκαλίας της περί αδυναμίας. Τούτο δε καίτοι πολλαχόθεν [...] ηκούοντο φωνές περί της ανάγκης διευρύνσεως της στενής παραδεδεγμένης αντιλήψεως».

¹³ Βλ. και όσα αναφέρει χαρακτηριστικά ο αντεισαγγελέας του ΑΠ, Κ. Κόλλιας στην αγόρευσή του στην απόφαση ΑΠ 216/1958, *ΝοΒ* 1958, 355 [357].

¹⁴ Βλ. τον αντεισαγγελέα του ΑΠ, Χρ. Οικονόμου στην ΑΠ 223/1947, *Θέμ* 1947, 340· επίσης ΕφΘρ 75/1947 *Θέμ* 1948, 386 [389]· *Σακκέτας*, *ΕρμΑΚ* 388 αρ. 7 (*in fine*), 10· Κυριακόπουλος, *ΕΕΝ* 1953, 433· επίσης Αλογοσκούφης, *Ιστορικοί κύκλοι της ελληνικής οικονομίας...*, 31: «Ο υπερπληθωρισμός αυτός οδήγησε σε πλήρη κατάρρευση του νομισματικού συστήματος...». Αντιθέτως, οι νομισματικές υποτιμήσεις που σημειώθηκαν μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο (1920 και 1931) φαίνεται ότι κρατήθηκαν εντός λογικών σχετικών ορίων· βλ. Λιτζερόπουλος, *Η νομολογία ως παράγων διαπλάσεως...*, 252.

¹⁵ *ΝοΒ* 1953, 747 (με σημ. *Σακκέτα*).

χής της οικονομίας της χώρας, συνεπεία της οποίας η κτητική αξία της οφειλόμενης χρηματικής παροχής εκμηδενίζεται ή μειώνεται υπέρμετρα· ειδικότερα δε, η απαίτηση εδώ του αγοραστή για εκπλήρωση της παροχής υπό τους αρχικούς όρους της σύμβασης προσέκρουε στη γενική ρήτρα του άρ. 288 ΑΚ.¹⁶ Όσον αφορά δε στις (αμφοτεροβαρείς) συμβάσεις που συνήφθησαν μετά την εισαγωγή του ΑΚ, η νομολογία θεώρησε αρχικώς ότι η ειδική διάταξη του άρ. 388 ΑΚ μπορεί κατ' αρχήν να τύχει εφαρμογής σ' αυτές, εφ' όσον η κρινόμενη υποτίμηση του νομίσματος είναι σημαντική και εξ αιτίας της καθίσταται η παροχή ενός συμβαλλομένου, σε σύγκριση με την αντιπαροχή, υπέρμετρα επαχθής.¹⁷

Μετέπειτα, ωστόσο, ιδίως όσο απομακρυνόμαστε από τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο όπως και από τη νομισματική υποτίμηση του 1953, φαίνεται ότι εκδηλώνεται στη νομολογία μία τάση για επαναπροσέγγιση του νομιναλιστικού κανόνα.¹⁸ Ειδικότερα, μέχρι την εισαγωγή του ευρώ στην Ελλάδα (σε φυσική μορφή από 1.1.2002) –που επέφερε νομισματική σταθερότητα–, ο ΑΠ έθετε εν προκειμένω ψηλά τον πήχυ, επιδιώκοντας να περιφρουρήσει τη νομιναλιστική αρχή: η υποτίμηση της δραχμής έπρεπε να είναι τόσο σημαντική, ώστε να υπερβαίνει κατά πολύ τις συνήθεις νομισματικές διακυμάνσεις και να ανατρέπει τους (οικονομικούς) υπολογισμούς των μερών κατά τέτοιον τρόπο ώστε η εκτέλεση της σύμβασης να αντίκειται στο δίκαιο, την ηθική και τη διέπουσα τις συναλλαγές καλή πίστη.¹⁹ Όταν δε η υποτίμηση της δραχμής σε σχέση με ξένα νομίσματα

¹⁶ Η κάμψη της νομιναλιστικής αρχής επί τη βάση του άρ. 288 ΑΚ είχε κάνει ήδη νωρίτερα την εμφάνισή της στη νηλγ. των δικαστηρίων της ουσίας· βλ. σχετ. ΕφΛαρ 481/1952 Αρμ 1953, 306· ΕφΘρ 75/1947 Θέμ 1948, 386. Βλ. και μετέπειτα από την αρεοπαγιτική νηλγ.: ΑΠ 216/1958 ΝοΒ 1958, 355, όπου επί ενοχής προς απόδοση προπολεμικώς συσταθείσης προικός (λόγω λύσης του γάμου) έγινε δεκτή η αναπροσαρμογή της οφειλής ένεκα απώλειας της κτητικής δυνάμεως της δραχμής, επί τη βάση του άρ. 288 ΑΚ· ΑΠ 531/1965 ΝοΒ 1966, 486· ΑΠ 545/1966 ΝοΒ 1967, 439· στην ίδια γραμμή επίσης και η ΑΠ 672/1963 ΝοΒ 1964, 398, με σημ. Λίποβατς.

¹⁷ Βλ. ΑΠ 766/1954 ΝοΒ 1955, 361· ΕφΘεσ 534/1955 ΕΕΝ 1956, 192· ΕφΑθ 2290/1957 ΕΕΝ 1958, 779.

¹⁸ Βλ. ήδη ΑΠ 62/1957 ΕΕΝ 1957, 547 και ΑΠ 509/1962 ΝοΒ 1963, 159.

¹⁹ Βλ. ενδεικτ. ΑΠ 382/1997 ΝοΒ 1998, 513, όπου ορθώς κρίθηκε ότι είναι πασιδήλο για την ελληνική οικονομία ότι από το έτος 1981 μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1990, αλλά και για μια εικοσαετία από την πρώτη πετρελαϊκή κρίση του 1973, οι διακυμάνσεις στη σταθερότητα του νομίσματος ήταν συνεχείς και όχι ασυνήθεις,

δεν υπερέβαινε το συνηθισμένο μέτρο κατά τους κανόνες της λογικής και της κοινής πείρας, για να εφαρμοσθεί το άρ. 388 ΑΚ έπρεπε να συντρέχουν, πέραν της υποτίμησης αυτής καθ' εαυτήν, και άλλα-πρόσθετα περιστατικά: κατά κύριο λόγο, έπρεπε η σταθερότητα της δραχμής απέναντι στα ξένα νομίσματα να είχε αναχθεί σε θεμέλιο της συμβάσεως και, επιπλέον, έπρεπε λόγω της οικονομικής κατάστασης των συμβαλλομένων οι συνέπειες για τον έναν εξ αυτών να υπήρξαν δυσβάσταχτες και να υπερέβαιναν τον κίνδυνο που κατά τις συνηθισμένες περιστάσεις αναλαμβάνει ένας συμβαλλόμενος.²⁰

V. Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ
ΤΟΥ ΕΙΔΙΚΟΥ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΤΟΥ ΑΡ. 388 ΑΚ
ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΡΗΤΡΑ ΤΟΥ ΑΡ. 288 ΑΚ.²¹

Πάντως, και πάλι, ιδίως από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και μετά, η νομολογία εμφανίζεται εν γένει περισσότερο πρόθυμη να τείνει ευήκοους στα κελεύσματα των αρχών της επιείκειας και της καλής πίστεως, υιοθετώντας έτσι μία σαφώς ευνοϊκή στάση απέναντι στον συμβατικό οφειλέτη. Η φιλική αυτή προς τον οφειλέτη στάση εμφανίζεται προεχόντως στον σταδιακό παραμερισμό –και έτσι περιγραφή– των αυστηρών προϋποθέσεων του ειδικού πραγματικού του άρ. 388 ΑΚ διά της εφαρμογής της γενικής ρήτρας του άρ. 288 ΑΚ, όταν η μεταβολή των συνθηκών είναι προβλέψιμη ή η μη πρόβλεψη αυτής οφείλεται σε υπαιτιότητα του αιτούμενου την επιεική δικαστική κρίση ή, περαιτέρω, όταν δεν συντρέχει το υπέρμετρο της επάχθειας (όπως αντιθέτως επιτάσσει το άρ. 388 ΑΚ).

Τα θεμέλια για την εγκαθίδρυση του άρ. 288 ΑΚ ως του κατ' εξοχήν αρμόδιου για την αντιμετώπιση του πραγματικού της δυσχέρειας εκπλήρωσης κανόνα δικαίου ετέθησαν στην απόφαση της Ολομέλειας του ΑΠ 927/1982.²² Σύμφωνα με τη θέση του Ακυρωτικού, η αρχή που διατυπώνεται στην εν λόγω διάταξη λειτουργεί όχι μόνον ως συμπληρωματική των δικαιιοπρακτικών βουλήσεων ρήτρα, αλλά και ως διορθωτική αυτών.²³

δεν υπερέβαιναν δε κατά πολύ τις προβλεπόμενες· επίσης ΑΠ 1171/2004 ΤΝΠ Νόμος.

²⁰ Βλ. ενδεικτ. ΑΠ 1138/1990 ΕλλΔνη 1991, 808· ΑΠ 676/1994 ΕΕΝ 1995, 442· ΜΠρ-Θεσ 28039/2001 Αρμ 2002, 1771.

²¹ Διεξοδικά σχετ. Καραμπατζός, *Απόβλεπτη μεταβολή των συνθηκών...*, αρ. 469 επ.

²² *ΝοΒ* 1983, 214 = *ΕλλΔνη* 1983, 45 (με σύμφωνο σχόλιο Κρουσταλάκη).

²³ Αναλυτικά για τη διορθωτική και τη συμπληρωτική λειτουργία της διάταξης Στα-

Το τελευταίο συμβαίνει σε εκείνες ιδίως τις περιπτώσεις όπου, ένεκα συνδρομής ειδικών συνθηκών (όπως λ.χ. οι νομισματικές υποτιμήσεις), μεταβλήθηκαν οι αρχικώς καθορισθέντες όροι εκπλήρωσης, οπότε η γενική ρήτρα του άρ. 288 ΑΚ παρέχει στον δικαστή τη δυνατότητα να τροποποιήσει, κατ' απόκλιση των αρχικώς συμφωνηθέντων, την εκπληρωτέα παροχή, περιστέλλοντας ή επεκτείνοντας το μέγεθός της, ώστε αυτή να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της συναλλακτικής καλής πίστεως κατά τον χρόνο εκπλήρωσής της.

Η ιδιαίτερη ελαστικότητα με την οποία η νομολογία άρχισε, από τη δεκαετία του 1980 και μετά, να επεμβαίνει διαπλαστικά στο περιεχόμενο συμβατικών σχέσεων, με κύριο όχημα τη γενική ρήτρα του άρ. 288 ΑΚ, δικαίως επικρίθηκε από σημαντικό μέρος της θεωρίας. Νομολογιακές παραδοχές, επί παραδείγματι, ότι η αύξηση του τέλους χαρτοσήμου από 2,4% σε 3,6% καθιστά αναγκαία την αναπροσαρμογή εργολαβικής αμοιβής ή, συναφώς, ότι ακόμη και η απώλεια μέρους του προσδοκώμενου από έναν συμβαλλόμενο κέρδους μπορεί να δικαιολογήσει αίτημα αύξησης της αμοιβής του κατ' άρ. 288 ΑΚ ή, περαιτέρω, η ευκολία αναπροσαρμογής του μισθώματος εμπορικής μισθώσεως λόγω ανόδου του πληθωρισμού μαρτυρούν ότι σε αρκετές περιπτώσεις η νομολογία μας υιοθέτησε μια κοινωνιστική αντίληψη προστασίας του οφειλέτη που δύσκολα απαντά σε άλλες χώρες, ακόμη και του ηπειρωτικο-ευρωπαϊκού χώρου (βλ. Γερμανία).²⁴

VI. ΤΟ ΕΙΔΙΚΟ ΠΕΔΙΟ ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΙΚΩΝ ΜΙΣΘΩΣΕΩΝ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΕΚΜΙΣΘΩΤΗ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΜΙΣΘΩΤΗ ΜΕ ΤΗΝ ΕΙΣΟΔΟ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ 2010

Η προσπάθεια της νομολογίας να προσφέρει ευμενή μεταχείριση στο πληττόμενο από μία μεταβολή των συνθηκών μέρος, κυρίως διά της οδού της γενικής ρήτρας του άρ. 288 ΑΚ, αποτυπώνεται ιδιαίτερα έντονα στο πεδίο των *εμπορικών μισθώσεων*. Εν προκειμένω, μέχρι τη δεκαετία του

θόπουλος, ΓενΕνοχΔίκ5, § 5 αρ. 25 επ., 68 επ. και ο ίδιος, εν: ΑΚ Γεωργιάδη/Σταθόπουλου, άρθρ. 288 αρ. 14 επ.

²⁴ Εν εκτάσει σχετ. Καραμπατζός, *Απρόβλεπτη μεταβολή των συνθηκών...*, αρ. 478 επ. και ο ίδιος, *Κρατική επέμβαση σε συμβατικό δεσμό και Αστικό Δίκαιο* (2020), αρ. 311 επ.

1990, η αναπροσαρμογή λάμβανε τη μορφή της αύξησης του καταβαλλόμενου μισθώματος υπέρ του δανειστή-εκμισθωτή, κυρίως λόγω του καλπάζοντος, κατά τις δεκαετίες 1980 και 1990, πληθωρισμού. Με την είσοδό μας, όμως, στην οικονομική κρίση του 2010 εκδηλώθηκε η αντίστροφη νομολογιακή τάση για μείωση του μισθώματος υπέρ του οφειλέτη-μισθωτή, αναφορικά δε, κυρίως, με συμβάσεις μισθώσεως που είχαν συναφθεί προ της μνημονιακής περιόδου. Ειδικότερα, από τότε που η χώρα μας εισήλθε στην εποχή των Μνημονίων (2010) και μετά επήλθε μία δραματική μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος των πολιτών, η οποία κατέστησε αναγκαία την αναθεώρηση συμβατικών παροχών που είχαν συμφωνηθεί υπό διαφορετικά οικονομικά δεδομένα. Στο πλαίσιο κυρίως μισθωτικών συμβάσεων τα δικαστήρια ουσίας εξέδωσαν σειρά αποφάσεων που επέβαλλαν τη μείωση του καταβαλλόμενου μισθώματος, από 9,5% μέχρι και 45%, δυνάμει κυρίως του άρ. 288 ΑΚ και κατ' εξαίρεσιν του άρ. 388 ΑΚ.²⁵

VII. Η ΠΑΝΔΗΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ: ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΩΝ ΕΚΤΑΚΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ, ΤΗΣ ΑΝΩΤΕΡΑΣ ΒΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΗΣ ΑΝΑΓΚΗΣ²⁶

Η πανδημία του κορωνοϊού (COVID-19) και τα δραστικά περιοριστικά μέτρα που ελήφθησαν για την αναχαίτισή της, ιδίως κατά τα έτη 2020-2021, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, είχαν σοβαρό αντίκτυπο στις συμβατικές σχέσεις και το διεθνές εμπόριο, βύθισαν δε την εγχώρια και διεθνή οικονομία σε βαθιά ύφεση.

Στο πλαίσιο αυτό η νομική έννοια που απασχόλησε πρωτίστως θεωρία και πράξη ήταν εκείνη της ανωτέρας βίας. Κατά βάσιν, κατά την παραδοσιακή της πρόσληψη, η έννοια της ανωτέρας βίας καλύπτει γεγονότα μη αναμενόμενα, τα οποία δεν ήταν δυνατόν να προληφθούν ή να αποτραπούν, ούτε με μέτρα άκρας επιμελείας και συνέσεως ενός συναλλασσομένου.²⁷ Ανάλογα δε με την κατάσταση, η ανωτέρα βία μπορεί, μεταξύ άλλων,

²⁵ Σχετ. Καραμπατζός, ΧρΙΔ 2013, 92 επ., όπου και περαιτέρω εκτενείς παραπομπές σε νηλγ. και θεωρία.

²⁶ Σχετ. διεξοδικά Καραμπατζός, ΧρΙΔ 2020, 378 επ. και ο ίδιος, Κρατική επέμβαση σε συμβατικό δεσμό..., αρ. 461 επ.

²⁷ Βλ. ενδεικτ. Σταθόπουλος, ΓενΕνοχΔίχ5, § 6 αρ. 97 επ.: Απ. Γεωργιάδης, ΓενΕνοχΔίχ2, § 23 αρ. 30 επ., § 25 αρ. 23· ΑΠ 513/2016 ΝοΒ 2017, 49, με παρατ. Ιωακχειμίδα.

να επιφέρει αναστολή εκτέλεσης μιας σύμβασης, προσωρινή ή οριστική απαλλαγή ενός οφειλέτη από τις υποχρεώσεις του, κ.ά.²⁸

Στην πραγματικότητα, με την πανδημία και τα επιβληθέντα μέτρα αντιμετώπισής της βιώσαμε διεθνώς συνθήκες κλονισμού ή διαταραχής του «μεγάλου δικαιοπρακτικού θεμελίου».²⁹ Και σε τέτοιες συνθήκες, όπως έχει ήδη συμβεί κατά το παρελθόν, μπορεί να παρίσταται επιβεβλημένη και δικαιολογημένη ακόμη και η έκτακτη και ταχεία νομοθετική επέμβαση στις συμβατικές σχέσεις, στο μέτρο που οι διατάξεις της κοινής νομοθεσίας, όπως εκείνες των άρ. 388 και 288 ΑΚ, δεν δύνανται, τουλάχιστον αρχικώς, να ανταποκριθούν στις έκτακτες συνθήκες και ανάγκες. Ειδικότερα, σε τέτοιες έκτακτες συνθήκες ο νομοθέτης δύναται, κατ'εξαιρέσειν, να επεμβαίνει άμεσα και δραστικά σε ορισμένες συμβατικές σχέσεις, επιβάλλοντας κυρίως μια προσωρινή αναπροσαρμογή ή αναστολή συγκεκριμένων συμβατικών υποχρεώσεων. Στη χώρα μας σημειώθηκαν πολλαπλές τέτοιες επεμβάσεις, κατά κύριο λόγο μέσω ΠΝΠ –οι περισσότερες εκ των οποίων κυρώθηκαν στη συνέχεια από τη Βουλή.³⁰ Ένα χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η (προσωρινή) αναγκαστική μείωση του μισθώματος κατά 40%, τόσο σε εμπορικές μισθώσεις όσο και σε μισθώσεις κατοικίας.

Σημειωτέον, πάντως, γενικότερα ότι τέτοιες επεμβάσεις μπορεί μεν να είναι κατ'αρχήν θεμιτές, κυρίως λόγω των έκτακτων περιστάσεων που καλούνται να ρυθμίσουν. Δεν θα πρέπει, εν τούτοις, να παραβλέπουμε ότι συγχρόνως ενδέχεται να έχουν και αλυσιδωτές αρνητικές επιπτώσεις στις συναλλαγές, με μετακύλιση της ζημίας από τον έναν συναλλασσόμενο στον άλλον. Διότι όταν ο νομοθέτης μειώνει κατά 40% το μίσθωμα στην εμπορική μίσθωση προς προστασία του μισθωτή, την ίδια στιγμή μπορεί να βλάπτει σοβαρά τα συμφέροντα ενός εκμισθωτή που είναι συγχρόνως λ.χ. δανειολήπτης και μέσω του μισθώματος εξυπηρετούσε μέχρι πρότινος τις δανειακές του υποχρεώσεις, με απότοκη συνέπεια να κινδυνεύει

²⁸ Εγγύτερα σχετ. –και *ad hoc*– Τσολακίδης, *ΧρΙΔ* 2020, 391 επ.; Κουϊμτζή-Φιλαρέτου, *ΧρΙΔ* 2021, 251 επ.

²⁹ Βλ. BGH (απόφ. της 12.1.22) *JZ* 2022, 303 [306-307, ιδίως σκ. 45] *Finkenauer/Stahl*, *JZ* 2022, 309-310· Warmuth, *COVuR* 2020, 18, 21· σε εμάς Τσολακίδη, *ΧρΙΔ* 2020, 395-396.

³⁰ Βλ. Καραμπατζός, *ΧρΙΔ* 2020, 378 επ.; τον ίδιο, Κρατική επέμβαση σε συμβατικό δεσμό... αρ. 461 επ.; Τσολακίδης, *ΧρΙΔ* 2020, 396 επ.

πλέον να περιέλθει σε κατάσταση υπερημερίας οφειλέτη. Επιπλέον δε, θα πρέπει να έχουμε υπόψιν μας ότι σε μια κρίση, όπως αυτή που προκάλεσε η πανδημία, δεν πλήττονται όλοι οι συναλλασσόμενοι και όλες οι συμβάσεις εξίσου ενδέχεται, μάλιστα, κάποιοι συναλλασσόμενοι να ευνοούνται από τις έκτακτες συνθήκες, αυξάνοντας τον κύκλο εργασιών τους.

VIII. ANTI EΠΙΛΟΓΟΥ

Εν όψει των τελευταίων επισημάνσεων αλλά και της όλης προηγηθείσας παρουσίασης, προκύπτει εδώ πλέον το γενικότερο συμπέρασμα ότι στο πλαίσιο έκτακτων ή δυσχερών οικονομικών συνθηκών απαιτούνται προσεκτικές και διακριτές νομικές προσεγγίσεις, τόσο από τον (έκτακτο) νομοθέτη όσο και από τον δικαστή, με σεβασμό δε των ορίων που διαγράφονται προεχόντως στη συνταγματική τάξη της χώρας. Πρώτιστος γνώμονας ιδίως του εκτάκτως παρεμβαίνοντος νομοθέτη θα πρέπει να είναι μία δίκαιη και ισορροπημένη κατανομή των αναπόφευκτων συναλλακτικών βαρών που προκαλεί μία οικονομική ή άλλη κρίση. Επιείκεια και «σταγόνες κοινωνικού ελαίου» είναι σε ορισμένες δύσκολες περιόδους απολύτως απαραίτητες, ούτε λόγος. Παράλληλα, όμως, μέριμνα του νομοθέτη αλλά και του δικαστή (ιδίως του ανώτατου), ακόμη και σε τέτοιες περιόδους, θα πρέπει να είναι εξίσου η αποφυγή πρόκλησης μιας γενικευμένης αθέτησης υποχρεώσεων, η οποία έχει εξ ορισμού καταστροφικά αποτελέσματα για τις συναλλαγές, την οικονομία και την κοινωνία.³¹

Ασφαλώς, η ισορροπία μεταξύ της πιστής τήρησης των υπεσχημένων και των επιταγών της αρχής της επιείκειας συχνά δεν είναι εύκολη υπόθεση. Πάντως, η μακρά πλέον διαδρομή της ελληνικής νομολογίας σε ζητήματα αναπροσαρμογής των συμβάσεων λόγω μεταβολής των συνθηκών προσφέρει έναν ιδιαίτερα χρήσιμο οδηγό για τον μελλοντικό εφαρμοστή του δικαίου.

---

³¹ Βλ. Καραμπατζός, *ΧρΔΔ* 2020, 379-380.

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Σπύρος Βλαχόπουλος

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΝΟΜΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΕΚΠΑ

Οι προκλήσεις και τα προβλήματα της ελληνικής δικαιοσύνης διατρέχουν ασφαλώς όλους τους δικαιοδοτικούς κλάδους, με κύριο ζητούμενο τη διασφάλιση της προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας των δικαστών και την παροχή αποτελεσματικής έννομης προστασίας στον πολίτη. Η διοικητική όμως δικαιοσύνη εμφανίζει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Πρώτα απ' όλα, πρόκειται για τον νεώτερο δικαιοδοτικό κλάδο: το Συμβούλιο της Επικρατείας λειτούργησε ως δικαστήριο από το 1929, τα δε τακτικά διοικητικά δικαστήρια μόλις συμπλήρωσαν εξήντα χρόνια λειτουργίας. Περισσότερο σημαντική είναι ίσως μια άλλη διαφορά σε σχέση με τα υπόλοιπα δικαστήρια: ενώ τα ποινικά δικαστήρια τιμωρούν τις αξιόποινες πράξεις και τα πολιτικά επιλύουν τις διαφορές μεταξύ ιδιωτών, τα διοικητικά δικαστήρια ελέγχουν τη νομιμότητα των διοικητικών πράξεων και προστατεύουν τον πολίτη απέναντι στην παρανομία της εκτελεστικής εξουσίας. Το στοιχείο αυτό δημιουργεί μια περαιτέρω ουσιαστική διαφορά, διότι η δράση της εκτελεστικής εξουσίας είναι εξ ορισμού προανατολισμένη στη θεραπεία του δημόσιου συμφέροντος. Υπάρχει επομένως το ενδεχόμενο, ή ακόμη ακριβέστερα ο κίνδυνος, οι δικαιοκρατικές εγγυήσεις υπέρ του πολίτη να υποχωρήσουν απέναντι στην πίεση του δημόσιου συμφέροντος.

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της διοικητικής δικαιοσύνης δεν σταματούν όμως εδώ. Εντελώς ενδεικτικά, αρκεί να αναφερθούν η διάκριση μεταξύ ακυρωτικών διαφορών και διοικητικών διαφορών ουσίας, τα πολλαπλά δικονομικά προνόμια του ελληνικού Δημοσίου με πολλά από αυτά

να κρίνονται αντισυνταγματικά, η ύπαρξη δύο ανώτατων δικαστηρίων (Συμβουλίου της Επικρατείας και Ελεγκτικού Συνεδρίου) και δύο βασιικών δικονομιών (π.δ. 18/1989 για τις ακυρωτικές διαφορές και Κώδικας Διοικητικής Δικονομίας για τις διαφορές ουσίας) και οι πολυάριθμοι «τεχνικοί» όροι του διοικητικού δικαίου. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά, σε συνδυασμό με τις αλλεπάλληλες τροποποιήσεις της διοικητικής δικονομίας, δημιουργούν μια μεγαλύτερη ανασφάλεια δικαίου σε σχέση με την πολιτική και ποινική δικαιοσύνη. Δεν είναι τυχαίο, παρά τα βήματα προόδου που έχουν συντελεστεί, ότι στην πράξη πολλοί δικηγόροι αποφεύγουν να ασχοληθούν με υποθέσεις διοικητικού δικαίου. Προτού προσφύγει κάποιος στη διοικητική δικαιοσύνη θα πρέπει να εξακριβώσει εάν υπάρχει εκτελεστή διοικητική πράξη, εάν αυτή δημιουργεί ακυρωτική διαφορά ή διοικητική διαφορά ουσίας, εάν υπάγεται σε πρώτο βαθμό στα Διοικητικά Πρωτοδικεία, στα Διοικητικά Εφετεία, στο Συμβούλιο της Επικρατείας ή στο Ελεγκτικό Συνέδριο, εάν η έφεση ή η αναίρεση είναι παραδεκτή λόγω του «φίλτρου» του ν. 3900/2010 κ.λπ.

Υπάρχει όμως και κάτι άλλο. Ενώ στη χώρα μας ισχύει το σύστημα του διάχυτου ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων και ενώ και τα ποινικά/πολιτικά δικαστήρια καλούνται σε πολλές περιπτώσεις να ελέγξουν τη συνταγματικότητα νομοθετικών διατάξεων όσον αφορά λ.χ. το συνταγματικό πλαίσιο του ποινικού κολασμού, το δικαίωμα στην ιδιοκτησία και την ελευθερία της έκφρασης, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η συντριπτική πλειοψηφία των υποθέσεων αντισυνταγματικότητας συζητούνται στη διοικητική δικαιοσύνη και, ιδίως, στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Το δεδομένο αυτό, σε συνδυασμό με τον πολιτικό αντίκτυπο πολλών υποθέσεων (π.χ. δίκες που αφορούσαν τα «μνημόνια», την πανδημία ή το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης), δημιουργεί συνθήκες πίεσης στη διοικητική δικαιοσύνη και θέτει συνεχώς νέες προκλήσεις, ιδίως σε σχέση με την οριοθέτηση του «πολιτικού» από το «νομικό».

Η ΕΠΙΛΥΣΗ ΤΩΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
ΕΩΣ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1911

Βασίλης Ανδρουλάκης

ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ

Ι. Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
(ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ)

Μιλώντας για την Επανάσταση του 1821 αναφερόμαστε συνήθως στις ηρωικές πράξεις και τα στρατιωτικά επιτεύγματα των εξεγερμένων Ελλήνων, τα δάνεια, τους εμφυλίους πολέμους. Ασχολούμαστε πολύ λιγότερο με την προσπάθεια συγκρότησης διοικητικού μηχανισμού και οργάνωσης κράτους.

Το σημαντικότερο ίσως πρόβλημα που είχε να αντιμετωπίσει ο όποιος διοικητικός μηχανισμός είχε στηθεί εκείνη την περίοδο ήταν η εξασφάλιση των αναγκαίων πόρων για τη διεξαγωγή του Αγώνα. Οι πόροι αντλούνταν από τα λάφυρα, τις δωρεές, τα δάνεια, τη φορολογία.

Οι ιδιοκτησίες, που πριν την Επανάσταση ανήκαν στον σουλτάνο ή σε ιδιώτες Τούρκους, ανακηρύχθηκαν εθνικές γαίες και έτυχαν ιδιαίτερης αντιμετώπισης και προσοχής από τις επαναστατικές κυβερνήσεις διότι ήταν στοιχεία που απέφεραν ή μπορούσαν να αποφέρουν φορολογικά έσοδα. Δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι τα ακίνητα υποθηκεύονταν για να χορηγηθούν εξωτερικά δάνεια. Η φορολόγηση των προϊόντων των εθνικών κτημάτων ή ακόμα και η εκποίηση τους, αποτελούσαν στοιχεία ενισχυτικά της οικονομίας των επαναστατημένων Ελλήνων. Επομένως, η προστασία των δημοσίων κτημάτων και των προσόδων ήταν βασικό καθήκον της διοίκησης.

Η αμφισβήτηση των διοικητικών, θα λέγαμε σήμερα, πράξεων που σχετίζονταν με τα κτήματα και τις προσόδους δημιουργούν διαφορές που

ονομάζονται («υποθέσεις της διοικήσεως» ή «αντικείμενα της διοικήσεως») ή ακόμη και («πράγματα της διοικήσεως»).

Έτσι, υπάρχουν περιπτώσεις όπου ιδιώτες αντιδρούν για την κυριότητα ακινήτου και παρεμβαίνει το Υπουργείο του Δικαίου για να ακυρώσει τη δικαστική απόφαση που επιδικάζει την κυριότητα σε έναν από τους διαδίκους, διότι το ακίνητο θεωρείται εθνικό, αφού πριν το 1821 κατεχόταν από Τούρκους. Διασώζονται έγγραφα του Υπουργείου Δικαίου του έτους 1823 προς δικαστικές αρχές στις οποίες διευκρινίζεται ότι πριν κρίνουν οφείλουν να γνωστοποιούν προς αυτό «τας σημαντικότερας διαφοράς». Τις άλλες μπορούν να κρίνουν ελεύθερα. Ως σημαντικότερες φαίνεται ότι θεωρούνται εκείνες που αφορούν την κυριότητα των εθνικών κτημάτων, λόγω ακριβώς της σημασίας που είχαν για την επιβίωση της Επανάστασης. Υπάρχουν δε και περιπτώσεις όπου η διοίκηση επεμβαίνει και αναστέλλει την εκδίκαση της υπόθεσης μέχρις ότου ιδρυθεί το «Ανώτατον Κριτήριο».

Την περίοδο εκείνη ο συνηθισμένος τρόπος είσπραξης των φόρων ήταν η εκμίσθωση ή εκποίηση μέσω δημοπρασιών. Τα δικαιώματα που είχε η διοίκηση από τα εν γένει φορολογικά έσοδα καλούνταν «εθνικά δικαιώματα». Η είσπραξη δε των προσόδων συνήθως δεν γινόταν με ομαλό τρόπο. Οι καλλιεργητές αρνούσαν να καταβάλουν στους ενοικιαστές, αυτοί αρνούσαν να καταβάλουν στο δημόσιο ταμείο κ.λπ. Έτσι φαίνεται ότι ήταν συνηθισμένο φαινόμενο η γένεση διαφορών μεταξύ πολιτών (φορολογουμένων) και μισθωτών των δημοσίων προσόδων καθώς και των μισθωτών και της διοίκησης, του εν τη γενέσει κράτους. Είναι σαφές ότι η επίλυση των διαφορών αυτών δεν μπορούσε να περιμένει και ο συνηθής τρόπος επίλυσης ήταν είτε η προσφυγή σε ανώτερα όργανα της διοίκησης, στον Υπουργό ή και στο Εκτελεστικό, είτε η δημιουργία ad hoc επιτροπών.

Τον Οκτώβριο του 1825 δημοσιεύεται Οργανισμός Δικαστηρίων που προβλέπει, μεταξύ άλλων τα ακόλουθα άρθρα: ια. Τα δικαστήρια χρεωστούν όταν παρουσιασθή υπόθεσις είτε εναντίον της Διοικήσεως ή εναντίον των εθνικών δικαιωμάτων, καθώς συνόρων, εθνικών κτημάτων, υδάτων, υποστατικών, τελωνείων, δασμών κ.τλ. να ειδοποιήσουν διά του επάρχου το Υπουργείο του Δικαίου, διά να λάβη τα ανήκοντα μέτρα προς υπεράσπισιν αυτών. ιβ. Τα δικαιώματα του Έθνους θέλουν εξετάζεσθαι από τους κριτάς κατά τον οποίον εξετάζονται τρόπον και τα των πολιτών και

θέλουν υπερασπίζεσθαι ή δι' επιτρόπων ή διά συνηγόρων, διοριζομένων διά του Υπουργείου του Δικαίου».

Η ρύθμιση αυτή του 1825 αποτελεί την πρώτη κάπως συγκροτημένη προσπάθεια να αποδοθεί η έννοια αυτού που θα λέγαμε σήμερα διοικητική διαφορά, που φανερώνει τη συνειδητοποίηση ότι κάποιες διαφορές έχουν, για λόγους που ανάγονται στην ιστορική συγκυρία, ιδιαίτερο χαρακτήρα και πρέπει να αντιμετωπισθούν με ιδιαίτερο τρόπο. Με γενικό τρόπο χαρακτηρίζονται ως τέτοιες οι υποθέσεις εναντίον της διοίκησης ή εναντίον των εθνικών δικαιωμάτων και απαριθμούνται ενδεικτικά ορισμένες διαφορές. Τα κοινά (κριτήρια), όπως αποκαλούνταν τότε τα δικαστήρια, είναι αρμόδια για την επίλυση των εν λόγω διαφορών, λόγω όμως του ευρύτερου ενδιαφέροντος που έχουν οι υποθέσεις αυτές για το υπό δημιουργία κράτος, προβλέπεται ιδιαίτερος τρόπος υπεράσπισης των δικαιωμάτων του Δημοσίου.

Έναν χρόνο νωρίτερα, τον Νοέμβριο του 1824 ο Ιταλός φιλέλληνας κόμης Αλερίνο Πάλμα είχε υποβάλει στο εκτελεστικό σχέδιο για την ίδρυση Συμβουλίου της Επικρατείας, που θα ήταν προεχόντως γνωμοδοτικό όργανο, το οποίο όμως «...θέλει κατασταθή εν μέρει διοικητικό κριτήριο εις το οποίον, ως ακολουθεί εις τας άλλας παραστατικές διοικήσεις [δηλ. αντιπροσωπευτικές], θέλει αναφέρεσθαι η διάλυσις διαφιλονικουμένων τινών πραγμάτων της Διοικήσεως, την οποίαν το ίδιον συμφέρον αυτής δεν συγχωρεί να αφήσει εις την κοινήν δικαστικήν δύναμιν». Στην πρόταση αυτή για την ίδρυση διοικητικού δικαστηρίου που θα επέλυε τα «διαφιλονικούμενα πράγματα της διοικήσεως» δεν δόθηκε συνέχεια.

II. Η ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Τον Ιανουάριο του 1828 αποβιβάζεται ο Καποδίστριας στο Ναύπλιο. Η κατάσταση που βρήκε ήταν χαοτική.

Την περίοδο αυτή γίνεται η πρώτη προσπάθεια οργάνωσης και λειτουργίας συστήματος απονομής της δικαιοσύνης. Ιδρύονται ειρηνοδικεία, δεκατρία πρωτόκλιητα δικαστήρια, το εμποροδικείο στη Σύρο και το Ανέκκλητον Κριτήριο. Τον Δεκέμβριο του 1828 δημοσιεύεται ο πρώτος Οργανισμός των Δικαστηρίων. Σ' αυτόν δεν γίνεται καμμία αναφορά σε «διοικητικές διαφορές». Φαίνεται λοιπόν ότι ακολουθείται σύστημα ενιαίας δικαιοδοσίας. Ωστόσο, η αρχαική έρευνα έχει δείξει ότι, στη λο-

γική του προαναφερθέντος οργανισμού δικαστηρίων, την περίοδο μέχρι το 1830 διορίζονται επίτροποι για να υπερασπίζονται τα δικαιώματα του Δημοσίου ενώπιον των δικαστηρίων.

Τον Απρίλιο του 1830 ο Υπουργός Δικαιοσύνης Ιωάννης Γενατάς, σε αναφορά του προς τον Κυβερνήτη, διατυπώνει τις απόψεις του σχετικά με την επίλυση των διοικητικών διαφορών. Για πρώτη φορά στη νομική μας ορολογία εμφανίζεται στην έκθεσή του ο μέχρι σχετικά πρόσφατα χρησιμοποιούμενος όρος «αμφισβητούμενον διοικητικόν», κατά μετάφραση του γαλλικού όρου «contentieux administratif». Λέει ο Γενατάς: «*Η επί του αμφισβητούμενου διοικητικού δικαιοσύνη είναι εκείνη ήτις αποφασίζει επί των μεταξύ ιδιωτών και Διοικήσεως ή δημοσίων αρχών, οπότεν δηλαδή πρόκειται αγωγή ενός ιδιώτου κατά της εξουσίας ή των λειτουργών της Διοικήσεως ή αγωγή τούτων κατά τινός ιδιώτου*» και συνεχίζει («*Η έκφρασις αμφισβητούμενη υπόθεσις σημαίνει όλας εκείνας αι οποίαι διαλαμβάνουσιν ιδιωτικά δίκαια, όχι δηλ. απλά συμφέροντα ανθιστάμενα τω δημόσιω συμφέροντι, αλλά δίκαια πραγματικά επί του νόμου τεθεμελιωμένα, όταν τα ιδιωτικά τούτα δίκαια ευρίσκονται εις αντίθεσιν με άλλα δημόσια ή όταν από τας δημοσίους αρχάς προσεβλάφθησαν*»). Από το κείμενο του υπομνήματος, ένα είδος εισηγητικής εκθέσεως για το οργανωτικό σχήμα που προέκρινε, καταλαβαίνουμε ότι το πρόβλημα των εθνικών γαιών εξακολουθεί να είναι ζέον και το θέμα της ιδιοκτησίας αυτών θεωρείται ότι δεν μπορεί να αφηθεί στα κοινά δικαστήρια διότι δεν υπάρχουν έγκυροι ιδιωτικοί τίτλοι. Γι' αυτό προτείνει όλες οι διαφορές που σχετίζονται με τα εθνικά κτήματα να υπαχθούν στο αμφισβητούμενο διοικητικό και να εκδικάζονται σε τρεις βαθμούς από τη διοίκηση. Το σύστημα αυτό δεν υιοθετήθηκε από τον Καποδίστρια.

Τον Αύγουστο του 1830 εκδίδεται ο νέος Οργανισμός Δικαστηρίων. Προβλέπει ότι εξαιρούνται από την αρμοδιότητα των πρωτόκλητων δικαστηρίων «*αι αγωγαί του αμφισβητούμενου διοικητικού*», ωστόσο δεν καθορίστηκε πώς θα εκδικάζονται οι υποθέσεις αυτές. Ο Γενατάς φρόντισε με δύο εγκυκλίους του προς τα δικαστήρια να ξεκαθαρίσει το τοπίο. Στην πρώτη, του Απριλίου 1830, πριν δηλαδή τη δημοσίευση του Οργανισμού, διευκρινίζει ότι αρμόδια για να κρίνει τις διοικητικές υποθέσεις καθώς και εκείνες που αφορούν τα δημόσια κτήματα είναι η διοίκηση και όχι τα Δικαστήρια. Με τη δεύτερη του Αυγούστου 1830, λίγες μέρες μετά τον Οργανισμό, αποσαφηνίζει ότι οι διαφορές που σχετίζονται με την εθνική

ιδιοκτησία, την πρόσκαιρη κατοχή εθνικών κτημάτων, τα εκκλησιαστικά κτήματα, τους άμεσους και έμμεσους φόρους, ανήκουν στο αμφισβητούμενο διοικητικό, όπως και τα περί δημοσίου χρέους και πίστωσης, καθώς και «όλαι αι πολιτικά φιλονικία αι οποία δύνανται να πηγάζουν εκ της διαχειρίσεως των πραγμάτων του εσωτερικού, τουτέστι των ανηκόντων εις δημόσια καταστήματα, εις υγειονομία, πολιτικές αστυνομίας και αγορανομίας».

Οι διαφορές αυτές εκδικάζονται σε πρώτο βαθμό από τους κατά τόπους Διοικητές των περιοχών, που αποφαίνονται κατόπιν συνεννόησης με την Επιτροπή της Οικονομίας (αντίστοιχο του Υπουργού Οικονομικών) και σε δεύτερο βαθμό αποφαινεται ο Κυβερνήτης, μετά από προηγούμενη γνώμη του Υπουργικού Συμβουλίου. Εκείνο που είναι ενδιαφέρον είναι ότι η διαδικασία που τηρείται ενώπιον των οργάνων αυτών είναι η διαδικασία που καθορίζεται για τα πρωτόκλητα και τα σε δεύτερο βαθμό αποφαίνόμενα δικαστήρια. Για την προστασία των συμφερόντων του Δημοσίου κατά τη διαδικασία προβλέφθηκε η θέση του Επιτρόπου της Κυβερνήσεως. Αυτή ήταν η βασική αρχιτεκτονική για την επίλυση των διοικητικών διαφορών, φαίνεται, όμως, ότι για την επίλυση ορισμένων διοικητικών διαφορών μεταγενέστερες διατάξεις προέβλεψαν διαφορετικά, διοικητικά πάντα, όργανα.

Αντιλαμβανόμαστε ότι η ανάγκη που οδηγεί στην ταυτοποίηση διοικητικής φύσης διαφορών και στην ιδιαίτερη δικονομική τους αντιμετώπιση είναι η προστασία, κατ' αρχήν, της δημόσιας περιουσίας, καθώς και των δημόσιων εσόδων. Η διοικητική δικαιοσύνη δημιουργείται με σκοπό την προστασία προεχόντως του δημόσιου συμφέροντος και λιγότερο την προστασία των δικαιωμάτων των διοικουμένων. Αποβλέπει στο να καταστήσει δυνατή τη λειτουργία του νέου κράτους, να συντελέσει στην ανάδυσή του εκ του μηδενός και στην ενίσχυσή του. Η διαπίστωση αυτή δεν πρέπει να μας ξενίζει. Παρόμοια λογική χαρακτηρίζει τη δημιουργία διοικητικής δικαιοσύνης στην πατρίδα της, τη Γαλλία. Αυτό που τρεχόντως λέγεται, ότι δηλαδή η ύπαρξή της οφείλεται σε μια αυστηρή εφαρμογή της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών κατά τη Γαλλική Επανάσταση δεν είναι απολύτως ακριβές. Τουλάχιστον από το 1641 με το έδικτο του Αγ. Γερμανού ο Γάλλος μονάρχης επιδιώκει τα δικαστήρια να απέχουν από τις κρίση των κρατικών, διοικητικών υποθέσεων. Η δημιουργία διοικητικής δικαιοσύνης ανταποκρίνεται σε ανάγκη πολιτικής τάξης: αυτή της δημι-

ουργίας ισχυρού κράτους που απειλείται από τη διαρκή προσπάθεια άλλων κέντρων εξουσίας να το ελέγξουν και να αμφισβητήσουν την κεντρική εξουσία και τον βραχίονά της που είναι η διοίκηση.

III. Η ΟΘΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Στις αρχές του 1833 έρχεται στην Ελλάδα ο Όθων. Οι διοικητικές διαφορές θα αντιμετωπιστούν οργανωμένα στην περίοδο της απόλυτης μοναρχίας, η οποία θα επιχειρήσει να εφαρμόσει ολοκληρωμένο σύστημα διοικητικής δικαιοσύνης.

i) Τον Απρίλιο του 1834 εκδίδεται η πολιτική δικονομία στην οποία ορίζεται ότι κάθε διαφορά υπάγεται, «συνήθως», κατά τεκμήριο, στην αρμοδιότητα των πολιτικών δικαστηρίων, και περαιτέρω ορίζεται ότι με ιδιαίτερους νόμους θα προσδιορισθούν τα αντικείμενα για τα οποία θα αποφαίνεται η διοίκηση και όχι τα δικαστήρια.

ii) Είχε προηγηθεί τον Απρίλιο του 1833 το β.δ. «Περί της διαιρέσεως του Βασιλείου και της διοικήσεώς του», στο οποίο ορίζεται ότι «Προς συζήτησιν των σπουδαιοτέρων του Κράτους υποθέσεων και λύσιν των διοικητικών αμφισβητήσεων θέλει συσταθή Συμβούλιον της Επικρατείας». Αναγγέλλεται λοιπόν η ίδρυση του πρώτου Σ.τ.Ε. που θα έχει τόσο γνωμοδοτικές όσο και δικαστικές αρμοδιότητες, που ακόμα δεν έχουν προσδιορισθεί. Λίγες μέρες αργότερα δημοσιεύεται το β.δ. «Περί της αρμοδιότητος των νομαρχών και περί της κατά τας νομαρχίας υπηρεσίας», το οποίο προβλέπει την ίδρυση πρωτοκλήτων διοικητικών δικαστηρίων και την έκδοση «αδαιτέρου διατάγματος περί της αρμοδιότητος αυτών και της διαδικασίας προς εξέτασιν και επίλυσιν των παραπεμπομένων εις τα δικαστήρια ταύτα διοικητικοδικαστικών υποθέσεων». Εγκαταλείπεται προσωρινά ο όρος αμφισβητούμενο διοικητικό και υιοθετείται ο όρος διοικητικοδικαστικές υποθέσεις. Διοικητικά δικαστήρια δεν ιδρύθηκαν αμέσως, αλλά μόλις το 1838, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

iii) Τον Σεπτέμβριο του 1835 δημοσιεύεται το β.δ. «Οργανικόν Διάταγμα περί συστάσεως του Συμβουλίου της Επικρατείας», και λίγο αργότερα δημοσιεύεται ο Εσωτερικός Κανονισμός του. Η εκδίκαση των αμφισβητούμενων διοικητικών υποθέσεων και των εφέσεων (εκκλήτων) κατά των αποφάσεων του Ελεγκτικού Συνεδρίου ανατίθεται στο Δ' Τμήμα του σώματος.

iv) Τον Μάιο του 1837 εκδίδεται το ν.δ. «Περί της αρμοδιότητος των τακτικών δικαστηρίων ως προς τας αμφισβητούμενας υποθέσεις». Και έτσι, όπως χαρακτηριστικά λέει η Χ. Δημακοπούλου που έχει μελετήσει τη διοικητική δικαιοσύνη κατά την περίοδο αυτή, «επερατώθη η νομοθετική περιπέτεια που είχε αρχίσει κατά το 1834».

Στο διάταγμα αυτό περιέχεται απαρίθμηση των υποθέσεων οι οποίες δεν υπάγονται στην αρμοδιότητα των τακτικών δικαστηρίων, υπέρ των οποίων υφίσταται, πάντως, το τεκμήριο της αρμοδιότητας, αλλά των διοικητικών αρχών. Αυτές είναι φορολογικές υποθέσεις, διαφορές μεταξύ εργολάβων και Δημοσίου, διαφορές από απαλλοτρίωση, εξαιρέσει του καθορισμού της αποζημίωσης για την οποία αρμόδια ήταν τα τακτικά δικαστήρια, μισθολογικές διαφορές μεταξύ υπαλλήλων και κράτους, διαφορές μεταξύ ιδιωτών περί της χρήσης τρεχόντων υδάτων επί των οποίων δεν είχε αποκτηθεί δικαίωμα.

Είναι ενδιαφέρον ότι το σχέδιο του διατάγματος αναφερόταν σε διοικητικά δικαστήρια. Ωστόσο, τελικά προβλέφθηκε ότι αρμόδια για τις διοικητικές διαφορές είναι η διοίκηση και αυτό μετά από παρέμβαση τού από το έτος 1835 ενηλικιωθέντος Όθωνα, που ήταν φορέας της νομοθετικής εξουσίας και δήλωσε ότι κατά τη συζήτηση ενώπιον του Υπουργικού Συμβουλίου: «υπάρχουσί τινες διαφοραί περί των οποίων πρέπει πάντοτε να αποφασίζωσι κατά προτίμησιν αι διοικητικάί αρχαί ως μόναι ικαναί και επιτήδιοι εις το να εκτιμώσι τα υψηλά συμφέροντα της Επικρατείας». Είναι γεγονός πάντως ότι ο νομοθέτης του 1837 απομακρύνεται από όσα προέβλεπε ο νομοθέτης του 1833.

Στην πράξη τώρα, η εκδίκαση διοικητικών διαφορών από διοικητικές αρχές, χαρακτηριζόμενη από διαφορετικές διαδικασίες, που ακολουθείτο σε κάθε μια από αυτές, από ποικιλία συγκρότησης, οδήγησε σε πολλά άτοπα. Χωρίς βέβαια να χρειάζεται να αναφερθεί κανείς στην έλλειψη οποιασδήποτε διαδικαστικής εγγύησης σχετικής με την αμεροληψία και ανεξαρτησία των διοικητικών υπαλλήλων.

v) Τα άτοπα αυτά, σε συνδυασμό ενδεχομένως με το γεγονός ότι δεν είχε εγκαταλειφθεί η ιδέα που είχε εκφραστεί το 1833 περί οργάνωσης διοικητικής δικαιοσύνης, οδήγησαν στη δημοσίευση τον Ιούλιο του 1838 του νόμου «περί συστάσεως διοικητικών δικαστηρίων προς εκδίκασιν των περί εγκτητικών και επί των ζώων φόρων διαφορών» (εγκτητικές=σχετικές με τα προϊόντα της γης).

Με τον νόμο αυτόν οργανώνεται διοικητική δικαιοσύνη σε δύο βαθμούς και αίτηση αναίρεσως ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας. Σε κάθε Διοίκηση ή Υποδιοίκηση (όπως εκαλείτο η διοικητική διαίρεση της χώρας) ιδρύθηκαν πρωτόκλητα δικαστήρια (δηλ. πρωτοβάθμια) και στην έδρα κάθε Νομού έκκλητα δικαστήρια (δηλ. δευτεροβάθμια). Τα πρωτοβάθμια δικαστήρια συγκροτούνταν από τον οικείο Διοικητή ή Υποδιοικητή, τον ειρηνοδίκη και τον δήμαρχο. Στα δευτεροβάθμια δικαστήρια μετείχε ο οικείος πρωτοδίκης αντί του δημάρχου.

Ωστόσο, τα διοικητικά δικαστήρια ήταν κατά βάση φορολογικά, για συγκεκριμένες φορολογίες, και δεν είχαν γενική αρμοδιότητα επί των διοικητικών διαφορών. Για τις λοιπές διαφορές αρμόδια ήταν άλλοτε τα τακτικά δικαστήρια, άλλοτε η ίδια η Διοίκηση μέσω διοικητικών προσφυγών. Η αρμοδιότητα των δικαστηρίων αυτών επεκτάθηκε με μεταγενέστερες διατάξεις και επί άλλων διαφορών φορολογικής πάντοτε φύσης.

Αν τα πράγματα εξελίσσονταν απρόσκοπτα, πιθανώς η χώρα μας θα είχε αποκτήσει πλήρως οργανωμένο σύστημα διοικητικής δικαιοσύνης πολύ πριν τη δεκαετία του 1980. Την πορεία αυτή ανέκοψε η εισαγωγή του Συντάγματος του 1844.

vi) Με το άρθρο 101 του Συντάγματος του 1844 τα διοικητικά δικαστήρια καταργήθηκαν και οι διαφορές τις οποίες εκδίκαζαν ανατέθηκαν στα πολιτικά δικαστήρια, από τα οποία θα εκδικάζονταν «ως κατεπείγουσαι». Προβλέφθηκε επίσης ότι με νόμο θα μπορούσε να ανατεθεί η εκδίκαση άλλων διαφορών του αμφισβητούμενου διοικητικού στα τακτικά δικαστήρια. Ωστόσο, η διάταξη δεν περιορίστηκε στην κατάργηση των διοικητικών δικαστηρίων και στην εγκαθίδρυση ενιαίας δικαιοδοσίας, όπως ήταν και η αρχική πρόταση. Κατά τη συζήτηση στην Εθνοσυνέλευση προστέθηκε εδάφιο σύμφωνα με το οποίο «Κανέν δικαστήριο, καμμία δικαιοδοσία του αμφισβητούμενου διοικητικού δεν ημπορεί να υπάρξη του λοιπού άνευ Νόμου».

Επισημαίνεται το Στ΄ Ψήφισμα της Εθνοσυνελεύσεως της 1ης Απριλίου 1844 (φ. 8). Σύμφωνα με αυτό, οι διοικητικές αρχές θα εξακολουθήσουν να αποφαινούνται επί των διοικητικών διαφορών, όπως έκαναν μέχρι το χρονικό αυτό σημείο, μέχρις ότου ο νομοθέτης με νόμο ορίσει ότι θα δικάζονται από τα πολιτικά δικαστήρια. «Ως τοιαύται θεωρούνται αι περί φόρου των οικοδομών και επιτηδευμάτων διαφοραί, αι περί στρατευσίμων, αι περί δημοτικών και επαρχιακών αρχαιρεσιών, και περί χαρ-

τοσήμου, λαθρεμπορίων, και παντός εμμέσου δημοσίου φόρου, και όσα άλλα της αυτής φύσεως θεωρούνται ως διοικητικά». Πάλι απαρίθμηση και πάλι έλλειψη νομοθετικού ορισμού. Όλες οι άλλες διαφορές του αμφισβητούμενου διοικητικού υπάγονται στην αρμοδιότητα των τακτικών δικαστηρίων (και θέλει δικάζεσθαι ως κατεπέιγουσα[ι] κατά την εν ισχύι πολιτ. Δικονομίαν). Οι διαφορές που υπήγοντο στο Σ.τ.Ε. ανατέθηκαν είτε στα Εφετεία, είτε στον Α.Π.

Πάντως δεν φαίνεται να έλειψαν τα προβλήματα δοθέντος ότι το ν.δ. του 1837 δεν καταργήθηκε. Εν πάση περιπτώσει, τα πολιτικά δικαστήρια αναζητούσαν ειδικό νόμο βάσει του οποίου κάποια διαφορά υπαγόταν στην αρμοδιότητα διοικητικών αρχών. Ελλείψει τέτοιου νόμου τα έχοντα γενική, κατά τεκμήριο δικαιοδοσία, ήταν αρμόδια για την επίλυση της διαφοράς. Οι υποθέσεις που ρητώς εξαιρέθηκαν από τη δικαιοδοσία των τακτικών δικαστηρίων παραπέμπονταν προς κρίση στις διοικητικές αρχές.

Με το άρθρο 102 του Συντάγματος καταργήθηκε και το Σ.τ.Ε., διότι, παρά τη χείρα βοηθείας που έτεινε προς τους επαναστάτες της 3ης Σεπτεμβρίου θεωρήθηκε ως φιλομοναρχικό σώμα και εν πάση περιπτώσει κρίθηκε ότι η νομοπαρασκευαστική του αρμοδιότητα δεν ήταν πλέον χρήσιμη.

Υπό την ισχύ του νέου Συντάγματος ο νόμος που προβλεπόταν στο Στ΄ Ψήφισμα δεν εκδόθηκε ποτέ. Αντιθέτως, δημιουργήθηκαν ποικίλες διοικητικές επιτροπές αρμόδιες για την επίλυση συγκεκριμένων διαφορών, που αποτελούνταν είτε αποκλειστικά από διοικητικούς υπαλλήλους, ή από υπαλλήλους και δικαστές. Έτσι, δημιουργήθηκε ένα πολύπλοκο και χωρίς συνοχή σύστημα, με πλήθος ετερόκλητων επιτροπών.

IV. Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΟΥ 1864 ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΕΣ ΤΟΥ 1911

i) Τον Οκτώβριο του 1862 καταλύθηκε η δυναστεία του Όθωνα. Ακολούθησε η εκλογή της Β' Εθνικής Συνελεύσεως, η οποία ανέλαβε να συντάξει νέο Σύνταγμα. Ο επιλεγείς ως νέος Βασιλιάς πρίγκηπας Γεώργιος απέστειλε στις 7.10.1864 σχέδιο διατάξεων που ζητούσε να ενσωματωθούν στο υπό συζήτηση νέο Σύνταγμα. Μεταξύ αυτών ήταν διάταξη που προέβλεπε την ίδρυση Συμβουλίου της Επικρατείας «προς παρασκευήν και βάσανον των νομοσχεδίων», είχε δηλαδή αποκλειστικά γνωμοδοτικές

αρμοδιότητες. Με μικρή πλειοψηφία η διάταξη έγινε δεκτή. Ωστόσο, οι βουλευτές που δεν επιθυμούσαν την επανίδρυσή του, επειδή τους θύμιζε την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας, πέτυχαν την ψήφιση του άρθρου 108 του Συντάγματος με το οποίο επιτρεπόταν η αναθεώρηση των σχετικών διατάξεων αν στην προσεχή βουλευτική περίοδο το ζητούσαν τα $\frac{3}{4}$ των μελών της Βουλής. Πράγματι, με νόμο του Νοεμβρίου 1865, μετά από εννεάμηνη λειτουργία, το Σ.τ.Ε. καταργήθηκε.

Ως προς τις διοικητικές διαφορές, το άρθρο 101 του Συντάγματος δεν απομακρύνεται από το αντίστοιχο του 1844. Έτσι, διατηρείται το τεκμήριο της δικαιοδοσίας των πολιτικών δικαστηρίων, τα οποία δικάζουν τις διοικητικές διαφορές ως κατεπείγουσες, και επαναλαμβάνεται ότι κανένα δικαστήριο και καμμία δικαιοδοσία αμφισβητούμενου διοικητικού δεν μπορούν να λειτουργήσουν χωρίς ειδικό νόμο. Οι άρσεις συγκρούσεων επιλύονται από τον Α.Π.

Την περίοδο που ακολούθησε ιδρύθηκαν διάφορα ειδικά διοικητικά δικαστήρια, στερούμενα επαρκών εγγυήσεων για την ορθή απονομή της δικαιοσύνης, εξακολουθούν δε να λειτουργούν πάρα πολλές διοικητικές επιτροπές που αποφαινόταν επί διοικητικών διαφορών.

ii) Το Σύνταγμα του 1911 έθεσε τις βάσεις για την οργάνωση της σύγχρονης διοικητικής δικαιοσύνης.

α) Στο άρθρο 101 διατηρεί μεν τη δικαιοδοσία των τακτικών δικαστηρίων στις υποθέσεις του αμφισβητούμενου διοικητικού, προβλέπει όμως ότι ειδικοί νόμοι μπορεί να συστήσουν διοικητικά δικαστήρια, στα οποία θα τηρούνται οι διατάξεις του Συντάγματος περί δημοσιότητας των συνεδριάσεων, ειδικής αιτιολογίας των αποφάσεων και απαγγελίας τους σε δημόσια συνεδρίαση. Έτσι, τα διοικητικά δικαστήρια παρέχουν πλέον μείζονες εγγυήσεις από ό,τι στο παρελθόν, ενώ το Σύνταγμα δεν αναφέρεται όπως εκείνα του 1844 και 1864 σε ίδρυση διά νόμου διοικητικών δικαιοδοσιών, δηλ. διοικητικών αρχών που αποφαινόταν αντί δικαστηρίων, με δύναμη δεδικασμένου. Με βάση τη διάταξη αυτή, καθώς και την αντίστοιχη του Συντάγματος του 1927, ιδρύθηκαν πολλά διοικητικά δικαστήρια που αποφαινόταν σε διάφορες κατηγορίες υποθέσεων. Πάντως η διάκριση μεταξύ διοικητικού δικαστηρίου και συλλογικού διοικητικού οργάνου είναι κρίσιμη για να προσδιοριστεί το ένδικο μέσο με το οποίο προσβάλλονται οι αποφάσεις του, και μερικές φορές τα όρια είναι σχετικώς ρευστά.

Η ύπαρξη ειδικών διοικητικών δικαστηρίων χαρακτήρισε την οργάνωση της διοικητικής δικαιοσύνης για πολλά χρόνια. Ας σημειωθεί ότι κατά τη δημοσίευση του ν. 1406/1983 με τον οποίο ολοκληρώθηκε η δικαιοδοσία των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων υπήρχαν ακόμα έξι κατηγορίες ειδικών διοικητικών δικαστηρίων.

β) Με το άρθρο 82 του Συντάγματος επανιδρύθηκε το Σ.τ.Ε. για τρίτη φορά, ενώπιον του οποίου προσβάλλονται κατ' αναίρεση οι αποφάσεις των διοικητικών δικαστηρίων.

Από την εμφάνιση του όρου αμφισβητούμενο διοικητικό κατά την Καποδιστριακή περίοδο μέχρι το Σύνταγμα του 1911 οι διοικητικές διαφορές αφορούσαν υποθέσεις όπου προσβαλλόταν δικαίωμα του διοικουμένου. Όπως λέει ο Διομήδης Κυριακός, υπέρμαχος της ενιαίας δικαιοδοσίας, σε κατ' άρθρον ερμηνεία του Συντάγματος του 1864, που κυκλοφόρησε το 1904, υπό το άρθρο 101 «Μόνον δε της ενεργητικής διοικήσεως αι πράξεις **δεν** πρέπει να εξαρτώνται παρά των δικαστών, ως εφαπτόμεναι ουχί δικαιωμάτων των πολιτών, αλλ' απλώς συμφερόντων αυτών, ων η εκτίμησις είναι ευρύτητός τινος επιδεικτική επί δε της άλλης διοικήσεως δέον να υπάρχωσιν ανεξάρτητα κοινά δικαστήρια, άτινα επί ιδιωτικών εγκλήσεων πρέπει να εξελέγχωσιν αυτήν». Ό,τι δεχόταν ο Γενατάς το 1830 ως ορισμό του αμφισβητούμενου διοικητικού αντιστοιχεί σε ό,τι θα αποκαλούσαμε σήμερα διαφορές πλήρους δικαιοδοσίας.

Στο ιδρυόμενο Σ.τ.Ε. αναγνωρίζεται, όμως, η αρμοδιότητα εκδικάσεως της αιτήσεως ακυρώσεως, δηλαδή ενδίκου βοηθήματος που ασκείται επί προσβολής απλού εννόμου συμφέροντος και όχι δικαιώματος. Οι σφοδρότατες αντιδράσεις κατά τη συζήτηση των σχετικών με το Σ.τ.Ε. διατάξεων οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στη νέα αυτή αρμοδιότητα, που υπερβαίνει τη γνωστή ήδη την εποχή εκείνη έννοια της διοικητικής διαφοράς, σε συνδυασμό με την εισαγόμενη στην έννομη τάξη μας υπαλληλική προσφυγή (που εξακολουθεί να εκδικάζεται από το Σ.τ.Ε.),

Και κατά τούτο το Σ. του 1911, μέρος του προγράμματος του Βενιζέλου για τον αστικό εκσυγχρονισμό της χώρας, είναι καινοτόμο διευρύνοντας τη δικαστική προστασία των διοικουμένων.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελόπουλος Γεώργιος, *Σύστημα Διοικητικού Δικαίου*, εν Αθήναις 1885-1888.
- Ανδρουλάκης Βασίλειος Π., *Το Συμβούλιο της Επικρατείας και τα ελληνικά Συντάγματα*, πρόλογος Γ. Παπαδημητρίου, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, 2006.
- Δένδιας Μιχαήλ, *Διοικητικός Δίκαιον*, τ. Γ', Αθήναι 1950, 47 επ.
- Δημακόπουλος Γεώργιος, «Η διοικητική δικαιοσύνη εν Ελλάδι προ της απολύτου μοναρχίας», ανάτυπο από τον 22ο τόμο του *Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 1979, 97 επ.
- Δημακόπουλος Γεώργιος - Χαρίκλεια Δημακοπούλου, *Η Οργάνωσις της Διοικητικής Δικαιοσύνης κατά την περίοδον 1833-1844*, εκδ. Ηρόδοτος, 2018.
- Καϊδατζής Ακρίτας, «Το κοινωνικό ζήτημα στην Επανάσταση του 1821 και οι εθνικές γαίες», *Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Σακελλαροπούλου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2022, 625 επ.
- Κυριακός Διομήδης, *Ερμηνεία του Ελληνικού Συντάγματος*, τ. πρώτος, εν Αθήναις, 1904, 333 επ.
- Κωνσταντινόπουλος Χρήστος, *Οι διοικητικές διαφορές κατά την περίοδο 1821-1832 και οι απαρχές της Διοικητικής Δικαιοσύνης στην Ελλάδα*, διδ. διατριβή, 1987.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

Ευτυχία Κουράκου

ΠΑΡΕΔΡΟΣ ΣΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ,
ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΝΟΜΙΚΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΧΑΪΔΕΛΒΕΡΓΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το Συμβούλιο της Επικρατείας άρχισε να λειτουργεί το 1929 μέσα σε δύσκολες συνθήκες: είχαν προηγηθεί ο εθνικός διχασμός, ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, η Μικρασιατική Καταστροφή καθώς και τρεις πτωχεύσεις. Παράλληλα, οι κυβερνήσεις εναλλάσσονταν στην εξουσία με παράδοση ταχύτητα και ανορθόδοξους τρόπους.

Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας σχετικά με την οικονομική ανάπτυξη θα παρουσιαστεί σε πέντε ενότητες:

I. ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΑΠΟ ΤΟ 1929 ΕΩΣ ΤΟ 1940
(ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ)

Μετά τη διεθνή οικονομική κρίση του 1929 αναπτύχθηκαν στη Δύση οι κέυνσιανές οικονομικές θεωρίες βάσει των οποίων επιστρατεύτηκαν από τα κράτη πολιτικές προστατευτισμού των εθνικών οικονομιών.

Στην Ελλάδα ίσχυσε το Σύνταγμα του 1927. Σε αυτό δεν βρίσκουμε διατάξεις σχετικά με την άσκηση της οικονομικής πολιτικής, π.χ. εάν το κράτος δύναται να παρεμβαίνει στην οικονομία και με ποιο όριο. Ούτε η οικονομική ελευθερία κατοχυρώνεται ρητά ως ατομικό δικαίωμα. Πάντως, όπως και διεθνώς, εφαρμόζονται και στην Ελλάδα πολιτικές κρατικού παρεμβατισμού.

Παρά την έλλειψη ρητής συνταγματικής κατοχύρωσης, η ελευθερία της εργασίας και του εμπορίου συνάγονται νομολογιακά από τη συνταγ-

ματική διάταξη περί προσωπικής ελευθερίας. Ωστόσο, τα δικαιώματα αυτά εύκολα υποχωρούν μπροστά στην ανάγκη για προστασία του εθνικού νομίσματος και της εθνικής οικονομίας. Έτσι, με τη νομολογία των πρώτων ετών επικυρώθηκαν τα μέτρα ανόρθωσης της οικονομίας, της βιομηχανίας, του τραπεζικού συστήματος και του εθνικού νομίσματος, ακόμα και όταν ενείχαν σοβαρές επεμβάσεις σε ατομικά δικαιώματα.

Για να αναφέρουμε το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της βιομηχανίας, το Δικαστήριο διαμορφώνει μια νομολογία που ξενίζει τον σημερινό παρατηρητή: Προκειμένου να χορηγηθεί άδεια για νέα βιομηχανία θα πρέπει να διαπιστωθεί ότι δεν δημιουργείται κίνδυνος «άμετρου και επικίνδυνου», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, ανταγωνισμού, προς τη μέχρι τώρα βιομηχανία του ίδιου είδους. Παρατηρείται, δηλαδή, ένας υπερβολικός για τα σημερινά δεδομένα προστατευτισμός.

Πάντως, αξίζει να αναφερθούν και δυο αποφάσεις φιλελεύθερης αντίληψης: Οι ιδιωτικοποιήσεις κοινωφελών υπηρεσιών του ηλεκτρικού ρεύματος και της ύδρευσης με τη μορφή της παραχώρησης κρίθηκαν συνταγματικές. Η παραχώρηση της ύδρευσης στην ιδιωτική εταιρεία Ούλεν το 1930 μπορεί, μάλιστα, να συσχετιστεί με την απόφαση της Ολομέλειας του 2014, η οποία, αντιθέτως, έκρινε ανεπίτρεπτη την ιδιωτικοποίηση της ΕΥΔΑΠ με το σκεπτικό ότι η διαχείριση ενός τόσο κρίσιμου αγαθού όπως το νερό δεν μπορεί να επαφίεται σε οποιαδήποτε ιδιωτική εταιρεία που επιδιώκει το κέρδος.

II. ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΑΠΟ ΤΟ 1940

ΕΩΣ ΤΟ 1952 (ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ)

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο εφαρμόστηκαν διεθνώς περιοριστικές οικονομικές πολιτικές που έφεραν στη δεκαετία του 1950 εντυπωσιακή οικονομική ανάπτυξη. Στην Ελλάδα, οι κυβερνήσεις της Απελευθέρωσης ανέλαβαν την ανασυγκρότηση της οικονομίας και τη διαχείριση της σχετικής οικονομικής βοήθειας, γνωστής ως Σχέδιο Μάρσαλ.

Στο συνταγματικό πεδίο, ελλείψει Συντάγματος εκδίδονται κατά κόρον συνταγματικές πράξεις και αναγκαστικοί νόμοι. Πρόκειται για την επικράτηση συνολικά του «δικαίου της ανάγκης». Με μια νομολογία που προκάλεσε έντονη κριτική, το Συμβούλιο της Επικρατείας επεφύλαξε στον εαυτό του την αρμοδιότητα να ελέγχει τη νομιμότητα των συντα-

κτικών πράξεων αλλά και των προϋποθέσεων έκδοσης των αναγκαστικών νόμων. Και φυσικά, ούτε και σε αυτήν τη χρονική περίοδο συναντούμε συνταγματικούς κανόνες που να καθορίζουν την άσκηση της οικονομικής πολιτικής.

Γενικά, η νομολογία αντανακλά την αμηχανία του Δικαστηρίου μπροστά σε πρωτόγνωρες καταστάσεις επιβίωσης και ανασυγκρότησης του διαλυμένου σε όλους τους τομείς κράτους: πολύ βαρείς περιορισμοί που επιβλήθηκαν στην οικονομική ελευθερία (επιτάξεις, διατιμήσεις, όλων των ειδών τα αγορανομικά μέτρα αλλά και μέτρα καταπολέμησης της ανεργίας και αποκατάστασης των ακτημόνων) έγιναν σχεδόν αυτονόητα δεκτοί από το Δικαστήριο με αποφάσεις που συχνά έχουν δραματικό τόνο.

III. ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΑΠΟ ΤΟ 1953 ΕΩΣ ΤΟ 1967

(ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1952)

Από τη δεκαετία του 1950 οι δυτικές οικονομίες αναπτύσσονται γοργά. Είναι η περίοδος του μεγάλου μεταναστευτικού ρεύματος, της ίδρυσης το 1958 της ΕΟΚ και της κυριαρχίας των κέϋνσιανών θεωριών με την ενίσχυση του ρόλου του κράτους στην οικονομία. Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, όπως π.χ. στην Αγγλία, ιδιωτικές επιχειρήσεις κρατικοποιούνται.

Στην Ελλάδα το Σύνταγμα του 1952 θεωρείται συντηρητικό σε ό,τι αφορά τα ατομικά δικαιώματα. Στην πολιτική οι διαμάχες είναι τόσο έντονες που φτάνουν ακόμα και στην αμφισβήτηση των εκλογικών αποτελεσμάτων.

Στην οικονομία, όμως, παρατηρείται μια πρωτοφανής ανάπτυξη. Εφαρμόζονται και στην Ελλάδα οι θεωρίες περί κρατικού παρεμβατισμού χωρίς ρητές συνταγματικές διατάξεις. Οι ελευθερίες της εργασίας, του εμπορίου αλλά πλέον και η οικονομική ελευθερία εξακολουθούν να συνάγονται νομολογιακά από τη συνταγματική διάταξη περί προσωπικής ελευθερίας. Ωστόσο, το Δικαστήριο επικυρώνει όλα τα μέτρα προστασίας του τραπεζικού συστήματος και της οικονομίας, ανεχόμενο κάθε δυνατό περιορισμό των δικαιωμάτων χάριν της οικονομικής ανασυγκρότησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η νομοθεσία περί προστασίας κεφαλαίων εξωτερικού, την οποία, αν και συνταγματικά κατοχυρωμένη, το Δικαστήριο έθεσε εκποδών σε περιπτώσεις που το Κράτος επικαλέστηκε το γενικότερο (δημόσιο ή κοινωνικό συμφέρον). Άλλο παράδειγμα η πα-

ραχώρηση της αεροπορικής συγκοινωνίας στον Αριστοτέλη Ωνάση. Το Δικαστήριο θεώρησε θεμιτή την κατ' αποκλειστικότητα παραχώρηση σε ένα μόνο πρόσωπο προκειμένου να αποφευχθούν, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην απόφαση, οι κίνδυνοι που δημιουργεί ο ελεύθερος ανταγωνισμός. Κι επιπλέον χωρίς δημόσιο διαγωνισμό, διότι στις αεροπορικές συγκοινωνίες καταλληλότερος ανάδοχος δεν είναι αυτός που προτείνει τους οικονομικώς συμφερότερους όρους, αλλά εκείνος, ο οποίος λόγω της «προσωπικότητάς» του και της «εμπιστοσύνης», την οποία το κράτος έχει προς αυτόν μπορεί να εξασφαλίσει την αρτιότερη οργάνωση της υπηρεσίας και την ασφάλεια της χώρας. Άλλο παράδειγμα οι επεμβάσεις σε τράπεζες (πχ. αναγκαστικές αυξήσεις κεφαλαίου, αναγκαστικές συγχωνεύσεις), τις οποίες το Δικαστήριο δέχθηκε ως νόμιμες λόγω της σημασίας του τραπεζικού συστήματος. Όλες οι ανωτέρω αποφάσεις και άλλες ακόμα επικρίθηκαν ως παραδείγματα ανοχής ακραίας κρατικής παρέμβασης στα ατομικά δικαιώματα.

IV. ΤΕΤΑΡΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΑΠΟ ΤΟ 1967 ΕΩΣ ΤΟ 1974 (ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ)

Τα δύο συνταγματικά κείμενα που έθεσε σε ισχύ η Δικτατορία δεν εφαρμόστηκαν, ενώ στο οικονομικό πεδίο συνεχίστηκε η πορεία ταχείας εκβιομηχάνισης που είχαν ξεκινήσει οι προηγούμενες κυβερνήσεις. Αν και οι συνταγματάρχες μετατοπίζουν το βάρος στην ιδιωτική πρωταθουλία με μείωση της κρατικής παρέμβασης, τα νομικά εργαλεία παραμένουν τα ίδια και η νομολογία δεν διαφοροποιείται ιδιαίτερα σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο.

V. ΠΕΜΠΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΑΠΟ ΤΟ 1975 ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

Η τελευταία περίοδος θα χωριστεί σε τρεις υποπεριόδους:

α. Πρώτη υποπερίοδος: Από το 1975 έως το 1990

Η ύφεση της δεκαετίας του 1970 λόγω πετρελαϊκής κρίσης οδήγησε τη Δύση στο οικονομικό μοντέλο της δεκαετίας του 1980: πολιτική ισοσκελισμένων προϋπολογισμών και νομισματικής αυστηρότητας με ιδιωτικοποιήσεις και περιορισμό των κρατικών ρυθμίσεων (μονεταριστικές πολιτικές).

Στην Ελλάδα, το Σύνταγμα του 1975 συνδυάζει για πρώτη φορά με ρητές διατάξεις την ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία με την ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης: Παράλληλα με τη ρητή πλέον κατοχύρωση της οικονομικής ελευθερίας (α. 5 παρ. 1), των δικαιωμάτων της εργασίας (α. 22 παρ. 1) και της ιδιοκτησίας (α. 17 παρ. 1), στο άρθρο 106 θεσπίζονται τα όρια της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας, η υποχρέωση του κράτους να προγραμματίζει και να συντονίζει την οικονομική δραστηριότητα στη χώρα καθώς και η δυνατότητα εξαγοράς επιχειρήσεων.

Στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής, παρά το γεγονός ότι το 1979 υπογράφεται συνθήκη προσχώρησης στην ΕΟΚ, όπου επικρατούσε τάση για απορρύθμιση του κράτους, φιλελευθεροποίηση της αγοράς και μείωση του πληθωρισμού, στην Ελλάδα ακολουθείται άλλος δρόμος: Σε πρώτη φάση, μέχρι το 1981, ακολουθείται ένας κείνσιανός τρόπος διαχείρισης της οικονομίας με έντονο κρατικό παρεμβατισμό, με αποτέλεσμα να κατηγορηθεί η Κυβέρνηση Καραμανλή για «σοσιαλμανία» (βλ. την κρατικοποίηση των επιχειρήσεων Ανδρεάδη). Σε δεύτερη φάση από το 1981, τη διακυβέρνηση αναλαμβάνει για πρώτη φορά μια σοσιαλιστική κυβέρνηση που πραγματοποιεί μια ακόμα ισχυρότερη είσοδο στην οικονομία με κρατικοποιήσεις επιχειρήσεων, σημαντικούς περιορισμούς των ατομικών δικαιωμάτων χάριν της κρατικής παρέμβασης και επεκτατική δημοσιονομική και εισοδηματική πολιτική.

Η νομολογία χαρακτηρίζεται από μια ανοχή προς τις επεμβάσεις στην οικονομία και τα ατομικά δικαιώματα της οικονομικής ελευθερίας και της περιουσίας χάριν των «κοινωνικών» μεταρρυθμίσεων του νομοθέτη. Για τον λόγο αυτό υπέστη έντονη κριτική. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις της υπαγωγής εταιρειών, όπως η Κεραφίνα και η Αθηναϊκή Χαρτοποιία, που ήταν εταιρείες παραγωγής ειδών υγιεινής και χαρτικών αντίστοιχα, στον περιβόητο νόμο περί προβληματικών επιχειρήσεων. Επιπλέον έγιναν βαθιά ρήγματα στην νομολογία περί προστασίας κεφαλαίων εξωτερικού σε βάρος των επενδυτών. Τέλος, είναι η περίοδος που το Δικαστήριο προκρίνει ρητά την οικονομική ανάπτυξη έναντι της προστασίας του περιβάλλοντος.

β. Δεύτερη υποπερίοδος: Από το 1990 έως το 2008

Κατά την περίοδο αυτή λόγω των χρηματιστηριακών κρίσεων διαμορφώνεται διεθνώς δημοσιονομική εξυγίανση που επιτάσσει τον περιορισμό των ελλειμμάτων και του χρέους. Και στην Ελλάδα, το κράτος αλλάζει προσανατολισμό ακολουθώντας μια πολιτική απελευθέρωσης της οικονομίας. Η χώρα εισάγεται στην ΟΝΕ. Ο νομοθέτης προβαίνει σε μια σειρά σημαντικών μεταρρυθμίσεων: ευελιξία της αγοράς εργασίας, κατάργηση της αγορανομίας, διασφάλιση υγιούς ανταγωνισμού, αποκρατικοποιήσεις.

Το Δικαστήριο ερμηνεύει τις ίδιες φυσικά διατάξεις του Συντάγματος 1975, αλλά υπό διαφορετικό πλέον πρίσμα: Ακολουθεί την τάση απομάκρυνσης του Κράτους από την οικονομία και εμπεδώνει την έννοια της οικονομικής ελευθερίας δίνοντάς της, μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις, μια φιλελεύθερη χροιά. Παράλληλα, αποστέλλονται προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΚ για ζητήματα οικονομικής ελευθερίας και οι αποφάσεις του επηρεάζουν καθοριστικά τη νομολογία (βλ. Υπόθεση Βασιικού Μετόχου). Επίσης, το ΕΔΔΑ έχει μια σημαντική επιρροή στα ζητήματα προστασίας της ιδιοκτησίας και της περιουσίας (βλ. υπόθεση Ανδρέαδη). Γενικεύοντας μπορεί κανείς να πει ότι το Δικαστήριο πραγματοποιεί έναν αυστηρό έλεγχο των περιορισμών της οικονομικής ελευθερίας με βάση τους νόμους της ελεύθερης αγοράς, του ορθού λόγου και τα δεδομένα της κοινής πείρας και είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που δέχθηκε τη συνταγματικότητα τέτοιων περιορισμών. Εξάιρεση αποτελούν οι περιορισμοί που αποσκοπούν στην προστασία του περιβάλλοντος που θεωρούνται όχι μόνο συνταγματικά ανεκτοί αλλά και επιβεβλημένοι βάσει της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης. Έτσι ανακόπτονται πολλά έργα που προορίζονταν να συνεισφέρουν σημαντικά στην οικονομική ανάπτυξη. Είναι η εποχή που το Δικαστήριο επικρίνεται έντονα για δικαστικό ακτιβισμό. Πάντως, η νομολογία αυτή έδωσε το έναυσμα στη νομοθετική εξουσία να προβεί σε ρυθμίσεις για την προστασία του περιβάλλοντος, για την οποία είχε επί μακρόν αδρανήσει.

Ως προς τα έργα για τη διενέργεια των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 από τις 47 υποθέσεις που απασχόλησαν την Ολομέλεια μόνο οι τρεις έγιναν δεκτές. Εδώ η ζυγαριά γέρνει σαφώς προς την πλευρά της οικονομικής ανάπτυξης.

γ. Τρίτη υποπερίοδος: Από το 2008 έως σήμερα

Η κρίση του 2008 αντιμετωπίστηκε διεθνώς με αυξημένη παρέμβαση του κράτους στην οικονομία αλλά και με αυστηροποίηση της νομισματικής πολιτικής. Ειδικά στην Ελλάδα χρειάστηκε επιπλέον η στήριξη των ευρωπαϊκών και διεθνών μηχανισμών. Τα περισσότερα από τα οικονομικά μέτρα επικυρώθηκαν από το Δικαστήριο μπροστά στον κίνδυνο δημοσιονομικής κατάρρευσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη μείζονα πρόταση του δικανικού του συλλογισμού παρατίθενται οι αιτιολογικές εκθέσεις, όπου αναφέρονται η διασφάλιση χρηματοδότησης από διεθνείς μηχανισμούς, η αποτροπή της στάσης πληρωμών, η διάσωση της οικονομίας κ.λπ.

Ωστόσο, υπήρξαν και αποφάσεις που ακύρωσαν βασικές νομοθετικές αποφάσεις και έφεραν τη Διοίκηση σε δύσκολη θέση ως προς τη συμμόρφωση με αυτές όπως οι περικοπές στις συντάξεις με το Δεύτερο Μνημόνιο, οι περικοπές των αποδοχών των ενστόλων και των πανεπιστημιακών, η ιδιωτικοποίηση της ΕΥΔΑΠ, η κατάργηση της μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία για την επίλυση των εργασιακών θεμάτων και η κατάργηση της Κυριακής αργίας.

Συνολικά, στην περίοδο της κρίσης η νομολογία προσπάθησε να εξισορροπήσει από τη μια τα παγιωμένα ατομικά δικαιώματα και από την άλλη τη διάσωση της εθνικής οικονομίας. Η ζυγαριά στην περίπτωση αυτή μετατοπίζεται προς την τελευταία.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Πριν το 1975, ελλείπει ρητών σχετικών συνταγματικών προβλέψεων, το Συμβούλιο της Επικρατείας διαμόρφωσε και εφάρμοσε άγραφους κανόνες οικονομικού Συντάγματος που περιλάμβαναν αφ' ενός μεν την ελευθερία του εμπορίου και της εργασίας και αφ' ετέρου την εξουσία του κράτους να παρεμβαίνει δραστικά στα δικαιώματα αυτά και εν γένει στην οικονομία, χάριν της οικονομικής ανασυγκρότησης της χώρας. Στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια ισχύος του Συντάγματος του 1975, το Συμβούλιο της Επικρατείας εφάρμοσε τους ρητούς πλέον κανόνες οικονομικού Συντάγματος, που είχε ήδη εμπεδώσει στην προγενέστερη νομολογία του, ερμηνεύοντάς τους, όμως, ανά χρονικές περιόδους και ανάλογα με την επικρατούσα οικονομική και πολιτική συγκυρία με μεγάλες διαφοροποιήσεις και,

ειδικότερα, δίνοντας το βάρος, κατά περίπτωση, είτε στην οικονομική ελευθερία, είτε στην κρατική παρέμβαση.

Σε κάποιες περιπτώσεις το Δικαστήριο δέχθηκε κριτική ότι δεν προστατεύσε επαρκώς τα ατομικά δικαιώματα. Πράγματι, μπορεί κανείς να διερωτηθεί σε ποιο βαθμό η αποδεχθείσα από το Δικαστήριο κρατική παρέμβαση θέραπευε πράγματι το δημόσιο συμφέρον και σε ποιο βαθμό αποτελούσε έναν ανεπίτρεπτο «προστατευτισμό». Πάντως, για να απαντήσει στο ερώτημα αυτό θα πρέπει κανείς να αναλογίζεται τον ρόλο του Δικαστηρίου, ο οποίος επιτάσσει την αυτοσυγκράτηση όταν πρόκειται για έλεγχο νομοθετικών αποφάσεων που αφορούν στην οικονομική πολιτική, πόσω μάλλον σε αντιμετώπιση οικονομικών κρίσεων.

ΓΕΓΟΝΟΤΑ-ΟΡΟΣΗΜΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ
ΤΟΥ ΕΛΕΓΚΤΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Ευαγγελία Ελισάβετ Κουλουμπίνη

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ ΕΛΕΓΚΤΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι θεσμοί του δημοσιονομικού ελέγχου διατρέχουν όλη την ιστορική περίοδο του Ελληνισμού και είναι ιδιαίτερα σημαντικοί λόγω της ειδικής αποστολής τους για την προστασία του δημόσιου «αερού χρήματος». Η αδιάλειπτη παρουσία τους αποδεικνύει τη δυναμική τους και ο θεσμικός τους εξοπλισμός είναι ένδειξη της ωριμότητας της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας να δεχθεί αξιόπιστους και αποτελεσματικούς ελέγχους στα δημόσια οικονομικά της. Ο θεσμός του ελέγχου όσων διαχειρίζονται τα δημόσια οικονομικά συνιστά μορφή υπεύθυνης άσκησης της εξουσίας, αποτελεί δε ζωντανό υποσύστημα του κράτους το οποίο αποβλέπει στη διασφάλιση της όλης λειτουργίας του, αφού ενσωματώνει μοχλούς αποτροπής απόκλισης κάθε συμπεριφοράς που θα έθετε σε κίνδυνο τους άξονες σταθερότητας του.¹

Η μελέτη της ιστορίας των ελεγκτικών θεσμών και δη του Ελεγκτικού Συνεδρίου που συνιστά τον μακροβιότερο θεσμό, αφού έχει διατρέξει σχεδόν δύο αιώνες συνεχούς λειτουργίας, η οποία δεν διακόπηκε λόγω των πολιτικών αναταραχών και εν γένει των διπλωματικών εργασιών που συχνά

---

¹ Βλ. Κωνσταντίνος Ρίζος, Πρόεδρος ε.τ του ΕλΣυν, «Μία ματιά στο παρελθόν, μία προοπτική για το μέλλον, Αντί προλόγου», *Τιμητικός Τόμος για τα 170 χρόνια του Ελεγκτικού Συνεδρίου - ΔΙΑΦΑΝΕΙΑ & ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ ΣΤΟΝ ΕΛΕΓΧΟ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ*, εκδ. Σάκκουλα 2004.

απειλούσαν το ελληνικό κράτος με παραγκωνισμό, είναι σημαντική για την κατανόηση της λειτουργίας τους και της ειδικής αποστολής τους.²

Η αναγκαιότητα ελέγχου «των διαχειρίσεων» κάθε μορφής ανάγεται στην εποχή της πρώτης οργάνωσης των κοινωνιών και συνιστά παράγοντα προστασίας της οργανωμένης κοινωνίας. Στην Αρχαία Αθήνα τον έλεγχο αυτό ασκούσαν δέκα άρχοντες, οι λογιστές, στους οποίους έπρεπε να παρουσιάζουν, όλοι όσοι οπωσδήποτε είχαν αναμιχθεί στη διοίκηση των κοινών, όταν κατέθεταν την εξουσία, λογαριασμούς λεπτομερείς για τα έσοδα και τις δαπάνες που πραγματοποίησαν κατά τη διάρκεια της εξουσίας τους.³ Ο έλεγχος αυτών επί των Αρχόντων της Αθηναϊκής Πολιτείας ασκείτο μετά το πέρας της θητείας τους και αφορούσε τα χρήματα τα οποία διαχειρίστηκαν αλλά και τα έργα τα οποία εκτελέστηκαν υπό την εποπτεία τους, κυρίως εάν αυτά έγιναν κατά τον προσφορότερο τρόπο. Εάν κατά τον έλεγχο που διενεργούσαν διαπίστωναν ότι «είχαν ορθώς» οι απολογισμοί τους, τότε τους κύρωναν, εάν όχι, τους παρέπεμπαν με σχετική εισήγησή τους στο δικαστήριο της Ηλιαίας, στο οποίο και προήδρευαν. Όλοι όσοι είχαν οπωσδήποτε αναμιχθεί στη διαχείριση δημόσιας περιουσίας λογοδοτούσαν, ενώ από την υποχρέωση αυτή δεν μπορούσαν να εξαιρεθούν ούτε «τα μέγιστα των εν τη πόλει συνεδρίων», όπως η Βουλή του Αρείου Πάγου και η Βουλή των Πεντακοσίων.

Στην αρχαία Ρώμη εφαρμοζόταν πλήρες λογιστικό σύστημα για τον έλεγχο των λογαριασμών των υπόλογων αρχόντων. Υπήρχαν μάλιστα εντεταλμένοι προς τούτο υπάλληλοι, οι οποίοι είχαν την ανώτατη εποπτεία επί των οικονομικών και ενημερώνονταν για τον τρόπο με τον οποίο οι άρχοντες διαχειρίζονταν «τας προσόδους της πολιτείας».

² Βλ. πρόλογο Μιχαήλ Δ. Στασινόπουλου στο *Το Ελεγκτικό Συνέδριο, 150 χρόνια από την ίδρυσή του*, Αθήνα 1983, 3.

³ Βλ. Μ. Πετρόχειλος, *Το Ελεγκτικόν Συνέδριον παρ' ημίν, Από της συστάσεως του μέχρι σήμερα, εξ επισήμων στοιχείων*, Αθήνα 1970, 8, σύμφωνα με τον οποίο στις επιγραφές διασώθηκαν: α) οι «λογαριασμοί των Επιστατών Παρθενώνος και Ερεχθείου» οι οποίοι περιλάμβαναν λεπτομερή κατάλογο δαπανών για καταβολή ημερομισθίων στο τεχνικό και εργατικό προσωπικό καθώς και για την αγορά οικοδομήσιμου υλικού, β) «Λογαριασμός των Ιεροποίων», ήτοι κατάλογος των εις τον ναόν του Απόλλωνα στους Δελφούς αφιερωμάτων μετά της όλης διαχειρίσεως της μεγάλης τούτου περιουσίας.

Η ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Ο Καποδίστριας ήρθε στην Ελλάδα τον Ιανουάριο του 1828 και επωμίστηκε τον δύσκολο ρόλο της συγκρότησης του ελληνικού κράτους. Είχε βαθιά επίγνωση για το είδος του κράτους και το είδος του πολίτη που έπρεπε το κράτος αυτό να διαπλάσσει. Το ζήτημα για τον Κυβερνήτη ήταν η δημιουργία συλλογικής συνείδησης για την ιδιαιτερότητα των απελευθερωμένων Ελλήνων, η σύνθεση της νεοελληνικής ταυτότητας και η διαμόρφωση βούλησης της εθνικής αυτοθέσμησης. Κατά δήλωση του τότε Γραμματέα των Οικονομικών, με την άφιξη του Καποδίστρια στην Ελλάδα «όχι μόνο χρήματα δεν υπάρχουν εις το ταμείον, αλλ' ούτε ταμείον είναι, ουδέποτε υπήρξεν». Την εικόνα της γενικευμένης ανομίας και της δημοσιονομικής αναρχίας συνθέτουν, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα: 1) Τα έσοδα από τα λιμενικά δικαιώματα έχουν ουσιαστικά μετατραπεί σε ιδιωτικά. 2) Η ελληνική πειρατεία έχει εξελιχθεί σε μάστιγα της Μεσογείου. Μόνον οι Σπέτσες συμμετέχουν σ' αυτή με περισσότερα από τριάντα πλοία. 3) Το σύστημα μισθοδοσίας και προμηθειών του Στρατού είναι διάτρητο. Οι οπλαρχηγοί παρουσιάζουν καταστάσεις για 35.000 ενόπλους, ενώ αυτοί δεν υπερβαίνουν τις 15.000. 4) Από τα 50.000.000 γρόσια που συγκεντρώθηκαν από τις πολιορκίες και τις καταλήψεις των εχθρικών φρουρών δεν έχει αποδοθεί ουδέν στο Δημόσιο Ταμείο. 5) Τοπικές κοινωνίες επαίρονται ότι οι κάτοικοι της περιοχής τους δεν πλήρωσαν φόρους και ούτε θα επιτρέψουν ποτέ να καθιερωθεί γενική φορολόγηση. 6) Η αρμόδια ελεγκτική επιτροπή με πόρισμά της προς τη Συνέλευση της Τροιζήνας έχει ήδη καταγράψει εκτεταμένη νόθευση των εθνικών λογαριασμών. 7) Η εικόνα αυτή επισφραγίζεται και από την πάγια πρακτική των κυβερνήσεων να δίνουν προτεραιότητα στη μισθοδοσία των βουλευτών και των υπαλλήλων.

Ο Καποδίστριας εφαρμόζει πολιτική αυστηρών οικονομικών συνδυασμένη με την εκμετάλλευση κάθε εσωτερικού πόρου που μπορεί να εντοπισθεί. Εγκαθιδρύει σύστημα προμηθειών στις ένοπλες δυνάμεις, προβαίνει σε παραδειγματική τιμωρία των καταχραστών του δημόσιου χρήματος και επιβάλλει την ισότητα στη φορολογία. Η έγκριση των φορολογικών βαρών και η δίκαιη κατανομή τους στον πληθυσμό έχει συνδεθεί με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, ώστε να συμβάλει στη δημοκρατική νομιμοποίηση της δημοσιονομικής λειτουργίας, ήδη από την Α' Εθνική

Συνέλευση.⁴ Επιδιώκεται αναθέρμανση της οικονομικής δραστηριότητας με την εξάλειψη της πειρατείας και την καταπολέμηση της ληστείας. Οι πολιτικές αυτές έχουν ως επακόλουθο την προοδευτική επιστροφή των κατοίκων στις εστίες τους και την αύξηση των δημόσιων εσόδων. Ο Κυβερνήτης πετυχαίνει σημαντική αύξηση των δημόσιων εσόδων από το πρώτο οικονομικό έτος της διακυβέρνησής του, ήτοι από τον Φεβρουάριο του 1828 έως και τον Απρίλιο του 1829. Αυτά συγκρινόμενα με τα έσοδα του έτους 1823, αυξήθηκαν σε ποσοστό 240%,⁵ ενώ στον προϋπολογισμό του δεύτερου έτους, τα δημόσια έσοδα εμφανίζονται αυξημένα κατά 81%. Τα στοιχεία αυτά παρουσιάζονται αναλυτικά στην Δ' Εθνική Συνέλευση, ήτοι ενώπιον των εθνικών αντιπροσώπων.

ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

Όταν οι επαναστατημένοι Έλληνες, κατά την Α' Εθνοσυνέλευση, άρχισαν να δημιουργούν καθεστώς πολιτικής ελευθερίας, εισήγαγαν, εκ των πραγμάτων, τη λογική της δέσμευσης στους νόμους που θεσπίζουν οι ίδιοι για τον εαυτό τους και άρχισαν να τοποθετούν τα δημόσια βάρη στην επικράτεια της νομιμοποιημένης και νόμιμης κυριαρχίας: «ως εάν ο λαός να φορολογεί τον εαυτό του», όπως ο Καντ το είχε ήδη διακηρύξει.⁶ Στην Α' Εθνοσυνέλευση και προοδευτικά στις άλλες δύο που ακολούθησαν, αποφασίστηκε ότι «αι εισπράξεις πρέπει να διανεμόνται δικαίως», ότι «είσπραξις δεν γίνεται, άνευ προεκδοθέντος νόμου» και ότι «κανένας νόμος περί εισπράξεως δεν εκδίδεται, ει μή διά εν και μόνο έτος». Οι νομιμοποιημένες δημόσιες οικονομικές σχέσεις που αναπτύσσονται –σχέσεις που νομιμοποιούνται μέσω του προϋπολογισμού και της ψήφισής του από τους αντιπροσώπους του Λαού– γίνονται το υλικό υπόστρωμα ενός νέου αξιακού υποστρώματος.⁷

⁴ Βλ. Βασίλειος Λαμπρινάκης, «Σχέσεις κοινοβουλίου και κυβερνήσεως επί του προϋπολογισμού και η εν τούτω δημοσιονομική πρωτοβουλία του κοινοβουλίου εν Η.Π.Αμερικής, Αγγλίας και Ελλάδι ως και το λογιστικόν σύστημα των κρατών τούτων», *Επιστημονική Επετηρίς Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών* (1950), 217-243.

⁵ 8.539.667 γρόσια έναντι 3.578.200.

⁶ Βλ. Τ. Hobbes - J. Locke - J.J. Rousseau - I. Kant - W.F. Hegel, *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους*, μτφρ. Μανόλης Αγγελίδης - Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα 2006, 73.

⁷ Βλ. Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση και Δημόσια Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους, 1821-1832*, εκδόσεις Ασίγη, Αθήνα 2020, 142.

Το προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος (Νόμοι της Επιδαύρου) που αναθεωρήθηκε το 1823 με το ΛΘ' άρθρο όριζε: «Το Βουλευτικόν Σώμα επεξεργαζόμενον, εγκρίνει εις την αρχήν εκάστης περιόδου του υποθετικού λογαριασμού των προσόδων (=εσόδων) και εξόδων, ο οποίος καθυποβάλλεται εις την επίκρισίν του από το Εκτελεστικόν Σώμα, εις δε το τέλος της περιόδου επιθεωρεί τους καθολικούς λογαριασμούς των προσόδων και εξόδων, οι οποίοι καταστρώνονται από τον Υπουργόν της Οικονομίας, με τα μερικά (καθ' ύλην και κλάδον) και λεπτομερώς κατεστρωμένα κατάστιχα όλων των λοιπών Υπουργών». Εισάγεται η αρχή της λαϊκής νομιμοποίησης στη διακυβέρνηση των οικονομικών, αφού αναγνωρίζεται ότι η έγκριση και η εκτέλεση των εσόδων και των δαπανών είναι αρμοδιότητες δύο διαφορετικών, διακριτών μεταξύ τους σωμάτων, του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού. Ο οικονομικός χώρος του υπό συγκρότηση Κράτους καθίσταται ένα από τα κυριότερα πεδία, όπου η κυριαρχία αξιώνεται να είναι νομιμοποιημένη, ενώ θεσμοθετείται ο υποθετικός λογαριασμός (π/υ) ήδη από την Α' Εθνοσυνέλευση, που πραγματοποιήθηκε από τα τέλη Δεκεμβρίου 1821 έως τα μέσα Ιανουαρίου 1822. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι κρατικές αρχές από το έτος 1822 έως το έτος 1831 χρησιμοποιούν τον όρο «υποθετικός λογαριασμός» και οριοθετούν με τον τρόπο αυτό το περιεχόμενό του, σε αντιδιαστολή με τον θετικό λογαριασμό που βασίζεται σε βέβαια και πραγματικά στοιχεία. Ο Αδαμάντιος Κοραής στα σχόλιά του για το προσωρινό πολίτευμα έγραφε ότι ορθότερο είναι να είχε ονομαστεί «σχέδιος λογαριασμός» κατά το παράδειγμα του «Compte Approximatif» της Γαλλίας.⁸ Κατά τη διάρκεια της Καποδιστριακής διακυβέρνησης ενίοτε χρησιμοποιείται και ο όρος «προϋπολογισμός», καταγράφεται δε το 1828, κατά την απάντηση σε ένα από τα «28 ερωτήματα» που διαβιβάστηκαν στις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις, ενώ χρησιμοποιείται εναλλακτικά στον υποθετικό λογαριασμό του έτους 1829. Ο ίδιος όρος (budget/προϋπολογισμός) εντοπίζεται σε αναδημοσίευση ξένων ειδήσεων στη Γενική Εφημερίδα στις αρχές του 1830, ενώ, από τα μέσα της δεκαετίας αυτής, χρησιμοποιείται αποκλειστικά ο όρος κρατικός προϋπολογισμός.

Η Α' Εθνοσυνέλευση, η οποία εξέφραζε την επαναστατικά νομιμο-

⁸ Βλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους*, επιμ. Θεμ. Π. Βολίδου, Αθήνα 1933, 78· Πρβλ. *Compte rendu par la Ministre Secetaire d'Etat des Finances pour l'année 1824*, Παρίσι 1825, 137.

πονημένη εξουσία, αποφάσισε ότι το Βουλευτικό που επρόκειτο να σχηματιστεί ήταν αρμόδιο να παραχωρήσει την εξουσία στο Εκτελεστικό, ώστε το τελευταίο να συγκεντρώσει πόρους. Το έτος 1823 ο προϋπολογισμός καταρτίστηκε και νομιμοποιήθηκε από τη Β' Εθνοσυνέλευση,⁹ το 1824-1825 το Βουλευτικό συμμετείχε ενεργά στην κατάρτιση του προϋπολογισμού μαζί με το Εκτελεστικό. Επί Καποδίστρια, αν και η νομοθετική και εκτελεστική εξουσία ήταν συγχωνευμένες, ο προϋπολογισμός νομιμοποιήθηκε από την Δ' Εθνοσυνέλευση και εξουσιοδοτήθηκε ο Κυβερνήτης για την εκτέλεσή του.¹⁰ Ο Π.Β. Δερτιλής υποστήριζε ότι μετά το 1823 εξ' αιτίας «των περιπετειών της χώρας ουσιαστικώς οι προϋπολογισμοί δεν καταρτίζονται» και ότι «άμα τη καθόδω εις την Ελλάδα του πρώτου Κυβερνήτου αυτής, όστις εν έτος από της αναλήψεως παρά τούτου της αρχής κατήρτισε, συμφώνως προς το άρθρον 76 του Συντάγματος της εν Τροιζίνι Συνελεύσεως, τον δεύτερον ουσιαστικώς (...) προϋπολογισμόν του έτους 1829-1830».¹¹ Το σημαντικό, παρά τις δυσκολίες κατάρτισης και έγκρισης του προϋπολογισμού είναι η γενική αποδοχή ότι οι πόροι δεν ανήκουν εξ' ορισμού στην εκτελεστική εξουσία, αλλά χορηγούνται για ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα από το Βουλευτικό για την κάλυψη των δημόσιων εξόδων, ήτοι των εξόδων για τον κοινό σκοπό. Ένα από τα βασικά συνθετικά στοιχεία της έννοιας του προϋπολογισμού, που είναι η νομιμοποιημένη εξουσιοδότηση, εμφανίστηκε στην πρώτη μορφή της από την αρχή της Επανάστασης και ο ριζοσπαστισμός αυτής έγκειται στο ότι τα έσοδα και οι δημόσιες δαπάνες εξαρτώνται πλέον από την πολιτική νομιμοποίηση. Η νομιμοποίηση αυτή είχε μεγάλη σημασία δοθέντος ότι τα δημόσια οικονομικά άρχισαν να σχηματίζονται στη βάση της αναγνώρισης ότι η νομιμοποιημένη Διοίκηση αναλαμβάνει κεντρικό ρόλο μέσω των πληροφοριών που αντλούσε από τα στελέχη της, επί τη βάσει των οποίων μπορούσε να οργανώσει και να ελέγξει τις κοινές λειτουργίες μέσω μίας στοιχειώδους και συμφωνημένης εικόνας για τα μεγέθη των εσόδων και των εξόδων. Η κατάρτιση του προϋπολογισμού περιόριζε την

⁹ Ο προϋπολογισμός αυτός είναι ο μόνος προϋπολογισμός της Επανάστασης, ενώ ο δεύτερος κατ' ουσία προϋπολογισμός είναι αυτός του 1829.

¹⁰ Βλ. Ανδρέας Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησίν της Ελλάδος*, τόμ. ΙΑ', Αθήνα 1852, 66-71, 151-583.

¹¹ Βλ. Π. Δερτιλής, *Ο προϋπολογισμός του κράτους*, Αθήνα 1936, 26.

αβεβαιότητα σχετικά με ό,τι επρόκειτο να επακολουθήσει και επέτρεπε έναν βασικό σχεδιασμό πολιτικών και δράσεων.¹²

Ο ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΕΛΕΓΚΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ

Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης ιδρύθηκαν διάφορες Επιτροπές και Συμβούλια. Η ίδρυση αυτών είναι δηλωτική της μέριμνας που επέδειξε η προσωρινή διοίκηση για τα χρήματα που δαπανούνταν κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Πρόκειται για υβριδικές μορφές ελεγκτικών οργάνων, χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις θεσμικής κατοχύρωσης και την επιδίωξη μακροπρόθεσμης λειτουργίας. Η Γ' Εθνική Συνέλευση ανέθεσε σε ενδεκαμελή Επιτροπή υπό τον Π. Μαυρομιχάλη να αναθεωρήσει τους λογαριασμούς του Υπουργείου της Οικονομίας και του Εθνικού Ταμείου και να πάψει την Επιτροπή η οποία είχε πάει στο Λονδίνο για τη σύναψη των δανείων. Τα μέλη της Επιτροπής αυτής έδωσαν ειδικό όρκο ότι θα κρίνουν τους λογαριασμούς «χωρίς να κινούνται εκ δωροδοκίας, προσωποληψίας και προσωπικού μίσους... αλλά με βάση την δικαιοσύνη και τους νόμους...».¹³ Η Επιτροπή αυτή συγκρότησε άλλη ειδική Επιτροπή από ειδικούς σε θέματα ελεγκτικής, η οποία ονομάστηκε «Λογιστική Επιτροπή» και η οποία υπέβαλε στην Δ' Εθνοσυνέλευση δύο αναφορές επί των εθνικών λογαριασμών. Στη μία εξ αυτών ανέφερε ότι είχαν μεν εισπραχθεί φόροι, αλλά τα ταμειακά βιβλία ήταν νοθευμένα, πλήρη καταχρήσεων, λαθών και ανωμαλιών, ενώ εμπεριείχαν παράνομες πωλήσεις εθνικών κτημάτων και κακόπιστες εξοφλήσεις αυτών. Επίσης ιδρύθηκαν οι ακόλουθες Επιτροπές: 1) Η επεξεργαστική επί των στρατιωτικών και πολιτικών λογαριασμών Επιτροπή, 2) Η αναθεωρητική Επιτροπή, 3) Οι εξεταστικές επιτροπές των Εθνικών Λογαριασμών και των Εθνικών Δανείων, που συστήθηκαν από μέλη του Πανελληνίου του 1829 από τον Ι. Καποδίστρια. Σημαντική, εν προκειμένω, η Επιτροπή επί της Οικονομίας και Χρηματιστικής Τραπεζής, τμήμα της οποίας ήταν το Γενικόν Φροντιστήριον, που ιδρύθηκε για την εξέταση αποκλειστικά των λογαριασμών των πολεμικών υπηρεσιών.

¹² Βλ. Σίμος Μπαζίκης, *ό.π.*, 146.

¹³ Βλ. Μ. Πετρόχειλος, *Το Ελεγκτικόν Συνέδριον παρ' ημίν*, 13.

Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΛΟΓΙΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΕΛΕΓΚΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ

Με το άρθρο 23 του ΛΔ΄ Ψηφίσματος της 8ης Σεπτεμβρίου 1829 της Δ΄ Εθνικής Συνέλευσης συστάθηκε το Λογιστικό και Ελεγκτικό Συμβούλιο,¹⁴ το οποίο οργανώθηκε ως υπηρεσία ελέγχου ανεξάρτητη από την εκτελεστική εξουσία, με δικαίωμα να αναφέρει στον Κυβερνήτη τις οικονομικές απασθαλίες και να υποβάλει σ' αυτόν υποδείξεις για τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης. Την καλύτερη οργάνωση αυτού ο Κυβερνήτης ανέθεσε, μετά από πρόταση του φίλου τραπεζίτη Ιωάννη-Γαβριήλ Εϊνάρδου, στον Αρτεμόν Ρενύ, ο οποίος για τον σκοπό αυτό ήλθε στο Ναύπλιο στις 14.9.1831. Έργο του Συμβουλίου ήταν να ελέγχει τελευταίο τους λογαριασμούς των υπουργών, να επαγρυπνεί ώστε να μην συμβαίνει σφετερισμός ή κατάχρηση στις γενόμενες πληρωμές και να καλεί ενώπιόν του τους Υπουργούς για να ζητεί πληροφορίες επί των γενομένων πληρωμών.¹⁵ Το Συμβούλιο είχε το δικαίωμα να χορηγεί σε κάθε Υπουργό, μετά τη θεώρηση των λογαριασμών του Υπουργείου, βεβαίωση (επίσημον εξοφλητικών), με την οποία αυτός απαλλασσόταν από κάθε ευθύνη. Ακολούθως, η ευθύνη των υπολόγων παρατείνεται μέχρι την πλήρη τακτοποίηση των λογαριασμών τους, η οποία προϋπέθετε τον έλεγχο αυτών από το Λογιστικό και Ελεγκτικό Συμβούλιο. Σ' αυτό προσδόθηκαν και δικαιοδοτικές αρμοδιότητες «αφού μετά την θεώρησιν των λογαριασμών ηδύνατο, εάν δεν παραδέχτο ως ορθούς τους λογαριασμούς, ν' απολύη τον υπουργόν, έπεται ότι ηδύνατο να δικάση περί της διαχειρίσεως αυτού».¹⁶ Αφορμή για την εγκαθίδρυση του Σώματος ήταν οι δύο αναφορές που υπέβαλαν στον Κυβερνήτη οι Α. Λουριώτης και Ι. Ορλάνδος στις 28 Αυγούστου και

¹⁴ Βλ. Γ. Δημακόπουλος, «Το Λογιστικόν και Ελεγκτικόν Συμβούλιον. Ό έλεγχος των δημόσιων οικονομικών επί της Ελληνικής Πολιτείας (1827-1833)», Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου: *Ιωάννης Καποδίστριας, 170 χρόνια μετά (1827-1997)*, Ναύπλιο, 26-28 Σεπτεμβρίου 1997, 41 επ.: *Ναυτιλιακά ανάλεκτα*, τ. IV (2000), 170 επ.: Θ. Δεβενέ, *Το Λογιστικόν και Ελεγκτικόν Συμβούλιον επί καποδιστριακής πολιτείας*, Αθήνα, 2018.

¹⁵ Βλ. Ε. Κούκου, «Ιστορική αναδρομή της ιδρύσεως του «Ελεγκτικού Συνεδρίου» από την Εθνική Συνέλευση της Επιδαύρου το 1822», *Τιμ. Τόμος για τα 170 χρόνια του ΕλΣυν*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 2004, 414.

¹⁶ Βλ. ΑΠ 136/1857, Συλλογή πολιτικών αποφάσεων του Αρείου Πάγου έτους 1857, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως*, εν Αθήναις, εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου, 1857, 388 επ. και ιδίως 401.

13 Οκτωβρίου 1828, με τις οποίες του έθεταν υπόψιν το «βάρος που τους επιβλήθηκε από την Γ' Εθνοσυνέλευση και ζητούσαν το διορισμό επιτρόπου για την εκκαθάριση των λογαριασμών τους».

Την πρώτη σύνθεση αυτού αποτέλεσαν οι: 1) Γεώργιος Σπανιολάκης, ο οποίος στη συνέχεια διορίστηκε επίτροπος της επικρατείας στο ΕλΣυν, γενικός ταμίας και υπουργός των οικονομικών (1838), 2) Κυριάκος Τασσίνας, εφοπλιστής από την Αίγυπτο και μέλος της Φιλικής Εταιρείας, και 3) Χριστόδουλος Οικονομίδης, ο οποίος θεωρείτο ειδικός στα λογιστικά.¹⁷

Το ενδιαφέρον του Κυβερνήτη για τον ρόλο και την ειδική αποστολή των μελών του Λογιστικού και Ελεγκτικού Συμβουλίου φαίνεται από την επιστολή που απέστειλε σ' αυτούς στις 13 Οκτωβρίου 1829, με την οποία προσδιορίζει τη φύση και το είδος του ελέγχου που αναμένει από αυτούς.¹⁸

Αν και η σύσταση του Ελεγκτικού και Λογιστικού Συμβουλίου δεν προκάλεσε σχόλια στις εφημερίδες της εποχής, ο Γ. Αθανασίου υπέβαλε ένα υπόμνημα στον Κυβερνήτη για την επέκταση των αρμοδιοτήτων αυτού. Υποστήριζε δε ότι «το Λογιστικόν και Ελεγκτικόν Συμβούλιον είναι ο κύριος χαλινός των καταχρήσεων, αλλ' ο περιορισμένος διοργανισμός του εματάίωσε τας ωφελείας όσας ηδύνατο ν' απολαύη το Έθνος εκ της συστάσεώς του». Τόνιζε δε στο υπόμνημα του αυτό ότι «Πολιτεία χωρίς Λογιστικόν Συμβούλιον έχει αναπεπταμένας τας θύρας προς την κλοπήν και αρπαγήν. Πολιτεία δ' έχουσα κακώς διοργανωμένον Συμβούλιον διάκειται χείρον έτι του μη έχειν παντάπασι». Θεωρούσε μάλιστα αναγκαίο το Συμβούλιο να μην περιορίζεται σε ένα λογιστικό έλεγχο, αλλά να υπεισέρχεται σε πραγματικό έλεγχο των εξόδων που πραγματοποιήθηκαν και να ελέγχει την αναγκαιότητα της δαπάνης και τη δικαιοσύνη της τιμής,

¹⁷ Η μισθοδοσία των μελών είχε οριστεί σε 800 γρόσια μηνιαίως και αντιστοιχούσε στα 4/5 των αποδοχών Υπουργού.

¹⁸ «Ουδέ αμφιβάλλομεν ότι εν τη υπηρεσία του της Πολιτείας συμφέρον έσται παρ' ημίν το μόνον σκοπούμενον... Δεν αγνοείτε δε ότι ο έλεγχος συνίσταται όχι μόνον εκ της εξετάσεως των λογαριασμών των αυτοίς προσκειμένων εγγράφων, αλλά και του βασανισμού των πεπραγμένων. Και ουδείς πολιτευτής διατάξας ή τελέσας δαπάνας υπέρ της πολιτείας δύναται να απαλλαχθή της ευθύνης εάν το Ελεγκτικόν Συμβούλιον δεν λάβη απόδειξιν ότι τα εις τας δαπάνας προσνεμηθέντα χρήματα εδαπανήθησαν άνευ καταχρήσεως και σφετερισμού...».

ενώ διαπίστωνε ότι οι λογαριασμοί, πριν την εξόφλησή τους, θα πρέπει να βασανίζονται δεόντως από αυτό.¹⁹

Από χαρακτηριστική επιστολή των Τασσία και Οικονομίδη προς Όθωνα (10.2.1833) φαίνονται οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι δύο άνδρες κατά την επιτέλεση των καθηκόντων τους. Λίγους μήνες πριν τη σύνταξη της επιστολής αυτής οι ανωτέρω είχαν αντικατασταθεί από τους Ιωάννη Θεοτόκη και Σωτήριο Θεοχαρόπουλο με απόφαση της Διοικητικής Επιτροπής διότι «δεν εσυμμορφώθησαν με το πνεύμα της νεοσυστάτου Κυβερνήσεως». Η Γερουσία της Ελλάδος από το Άστρος έκρινε τελικά άκυρο το ψήφισμα της αντικατάστασής τους και τους επανέφερε στις θέσεις τους με την αιτιολογία ότι το Λογιστικό και Ελεγκτικό Συμβούλιο είναι ανεξάρτητο από το Υπουργικό Σώμα και κάθε σχετική απόφαση πρέπει να λαμβάνεται με τη σύμπραξη της Γερουσίας. Παρ' όλα αυτά βρίσκουμε τη νέα σύνθεση αυτού να συνεχίζει να υπογράφει έγγραφα, όπως την τελευταία αναφορά πεπραγμένων στις 3.10.1833, πριν την παύση των εργασιών του Σώματος, με αντικείμενο τη σύνταξη των ισολογισμών και τη γενικότερη χρηματική διαχείριση της επί των Στρατιωτικών Γραμματείας.

Τα πρόσωπα που κλήθηκαν να υπηρετήσουν τους θεσμούς πάλεψαν με νοοτροπίες και συμπεριφορές παρωχημένες και πολλοί εξ αυτών εκδιώχθηκαν. Όμως δημιουργήθηκαν τα αντίβαρα στην εκτελεστική εξουσία και κυρίως επιτεύχθηκε η οριστική ρήξη με το προηγούμενο οθωμανικό καθεστώς. Από την ως άνω επιστολή, καθώς και από την τελευταία αναφορά των πεπραγμένων των μελών του, προκύπτει ότι το Συμβούλιο, και μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, συνέχισε εντατικά το έργο του.

Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΕΛΕΓΚΤΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Σε πολλές ιστορικές πηγές και διατριβές το Λογιστικό και Ελεγκτικό Συμβούλιο χαρακτηρίζεται προπομπός του ΕλΣυν. Αποτέλεσε ιδέα και δημιουργήμα του Ι. Καποδίστρια και διάδοχος του θεσμικού κεκτημένου που δημιουργήθηκε με την ίδρυση του Λογιστικού και Ελεγκτικού Συμβουλίου. Ο νέος ελεγκτικός θεσμός αποτελεί φυσικό διάδοχο του προηγούμενου και αυτό προκύπτει από το ότι πρόσωπα που ανήκαν στον πρώτο

¹⁹ Βλ. Μ. Πετρόχειλος, *Το Ελεγκτικόν Συνέδριον παρ' ημίν*, 15, 16.

θεσμό μεταπηδούν στον δεύτερο, όπως οι Γ. Σπανιολάκης και Ιωάννης Θεοτόκης, αλλά και από τις κοινές ελεγκτικές αρμοδιότητες των δύο Σωμάτων ήτοι: 1) Οι ελεγκτικές αρμοδιότητες του 1833 καταλαμβάνουν την ελεγκτική ύλη του 1829, 2) Αναθέσεις που στο Λογιστικό και Ελεγκτικό Συμβούλιο ενεργοποιούνταν με κυβερνητική εντολή, προβλέπονται ρητά στον Οργανισμό του Ελεγκτικού Συνεδρίου π.χ. έλεγχος και μάλιστα αναδρομικός της διαδικασίας εκποίησης-διαχείρισης-παραχώρησης εθνικών γαιών, 3) ενασχόληση με τις ίδιες εκκρεμείς υποθέσεις, όπως η επιθεώρηση των λογαριασμών του έτους 1828 και τα Δάνεια της Ανεξαρτησίας, 4) Αμφότερα τα Σώματα είναι ανεξάρτητα από το Υπουργικό Σώμα. Καταθέτουν βελτιωτικές προτάσεις και μέτρα για τους τομείς της οικονομίας που υπάγονται στην αρμοδιότητά τους.

Ο νέος ελεγκτικός θεσμός είναι όμως πιο ενισχυμένος, διότι με το ιδρυτικό του διάταγμα αναγνωρίζεται ρητά σ' αυτό η καταλογιστική αρμοδιότητα και εισάγεται η έννοια του υπολόγου. Για τη φύση του ΕλΣυν, ο Γ. φον Μάουερ στο βιβλίο του (« Ελληνικός λαός») γράφει: «Σχετικά με την οικονομική διοίκηση του Κράτους δεν έγινε τίποτα καινούργιο, εκτός από την ίδρυση του Ελεγκτικού Συνεδρίου... Το Ε.Σ. ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1833, λειτουργούσε χωρίς να έχει εξάρτηση από κανένα Υπουργείο, αποτελούσε την ανώτατη εξελεγκτική αρχή της Διοικήσεως και ήταν συγχρόνως το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο για τη γενική οικονομική διαχείριση του Κράτους. Γι' αυτό του ανατέθηκε και ο έλεγχος όλων των δημοσίων υπαλλήλων...».²⁰

Με το Διάταγμα του 1833 περί ιδρύσεως του Ελεγκτικού Συνεδρίου, που δημοσιεύθηκε στο Φύλλο 32 της *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως* στις 19 Οκτωβρίου, ορίστηκαν με πληρότητα οι σκοποί του, ήτοι: α) να επεξεργάζεται τους λογαριασμούς προκειμένου να διαπιστώνει αν τηρούνται οι αρχές του δημοσιονομικού συστήματος και εάν η διαχείριση του Κράτους γίνεται κατά το σύστημα αυτό, αν τα όργανα της διοικήσεως (διαχειρίσεως) εξετέλεσαν ευσυνείδητα τα καθήκοντά τους σύμφωνα με τους ισχύοντες κανόνες, αν υφίστανται τα νόμιμα δικαιολογητικά των εσόδων και εξόδων και αν τα χρήματα διατέθηκαν για την ικανοποίηση των αναγκών για τις οποίες αυτά δόθηκαν, β) να κρίνει, από τα αποτελέσματα της διαχειρίσεως, ποιες μεταβολές επιβάλλονται για την επίτευξη

²⁰ Γ. φον Μάουερ, *Ο Ελληνικός λαός*, 598.

του γενικού σκοπού, ενώ καθορίστηκε ότι στη δικαιοδοσία του υπάγεται όλο το λογιστικό του Κράτους και η επιτήρηση των υπολόγων.

Το ΕλΣυν συγκροτείται από τον Πρόεδρο, τον Επίτροπο της Επικρατείας, έναν Αντιπρόεδρο και τέσσερις Ελεγκτές και από γραμματείς. Το Σώμα μόνιμα συνεδριάζει, όταν παρίστανται 4 μέλη, η δε στολή των μελών του θα είναι όμοια με αυτή του προσωπικού του Ακυρωτικού Δικαστηρίου. Επίσης αυτό είναι «ανεξάρτητον από πάσαν Γραμματείαν... αλλ' ο επί των οικονομικών Γραμματεύς επιτηρεί αυτό καθ' ον τρόπον επιτηρεί ο επί της δικαιοσύνης τα δικαστήρια». Οι αποφάσεις του «ενεργούνται ευθύς», ήτοι είναι άμεσα εκτελεστές, ενώ «έκκλησις εις τα πολιτικά δικαστήρια δεν συγχωρείται». Προβλεπόταν προσφυγή στο Συμβούλιο της Επικρατείας για «παράβασιν τύπου ή νόμου ή της εφαρμογής του».

Η καθ' ύλη αρμοδιότητα του Σώματος περιελάμβανε: 1) Τα Εθνικά Κτήματα, 2) Τις προσόδους και τις εφόδους, 3) Τις αλυκές και τα ιχθυοτροφεία, και 4) Τα τελωνεία και λιμεναρχεία. Η εποπτεία όλων των Χαρτοφυλακίων ανατέθηκε στους αντίστοιχους Ελεγκτές.

Οι πρώτες υποθέσεις αφορούσαν στον αναδρομικό έλεγχο των Εθνικών Κτημάτων, τα οποία εκποιήθηκαν μέχρι τον Φεβρουάριο του έτους 1833²¹ και στον έλεγχο των Δανείων της Ανεξαρτησίας.²² Χαρακτηριστική η απόφαση 4/16.2.1834 απόφαση του ΕλΣυν στην οποία αναγράφεται ότι ο Ι. Ορλάνδος και Α. Λουριώτης, ως μέλη της Ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου για τη διαπραγμάτευση των δύο δανείων ετών 1824 και 1825, είναι υπόλογοι του Κράτους για τη διαχείριση των κεφαλαίων που προέρχονται από τα δάνεια συνολικού ποσού 2.800.000 λιρών στερλινών, εκ των οποίων, στο δημόσιο ταμείο εισήχθη τελικώς μόνον το ποσό των 540.000 λιρών. Το υπόλοιπο αναλώθηκε για πληρωμή προμηθειών, για προκαταβληθέντες τόκους, για εξαγορά ομολογιών για τη συγκράτηση της χρηματιστηριακής αξίας του δανείου, καθώς και για την αγορά δύο φρεγατών από τις ΗΠΑ, από τις οποίες μόνο η μία ήλθε στην Ελλάδα για να πυρποληθεί τελικώς από τον Ανδρέα Μιαούλη το έτος 1831. Το πρώτο Ελεγκτικό Συνέδριο επιφορτίστηκε με τη σύνταξη

²¹ Βλ. άρθρα 27 και 28 του Οργανισμού του Ελεγκτικού Συνεδρίου.

²² Βλ. Ε. Ασανάκης, «Το χρονικό του ελέγχου και καταλογισμού του Ι. Ορλάνδου και Α. Λουριώτη, υπολόγων των δανείων της ανεξαρτησίας», *Τιμ. Τόμος για τα 150 χρόνια του ΕλΣυν*, 1984, 141.

του απολογισμού του κράτους του έτους 1833, καθώς και τη σύνταξη του προϋπολογισμού του έτους 1834.

Η δραστηριότητα του ΕλΣυν καθιέρωσε αυτό στη συνείδηση των οργάνων της Πολιτείας και του λαού· για τον λόγο αυτό, στην πλέον επικίνδυνη καμπή της μεταπολίτευσης του 1844, που η τότε Εθνοσυνέλευση κατήργησε όλα τα Διοικητικά Δικαστήρια και το ΣτΕ, αυτό δεν καταργήθηκε, ενώ με το άρθρο 87 του Συντάγματος αυτού καθιερώθηκε, μαζί με την ισοβιότητα των άλλων δικαστών, η ισοβιότητα των μελών (των εχόντων δικαίωμα ψήφου) του ΕλΣυν.²³ Με το Σύνταγμα του 1952 το Ελεγκτικό Συνέδριο αποκτά τη δική του αναιρετική διαδικασία, ενώ το Σύνταγμα του 1975 συμπεριέλαβε αυτό στο Ε΄ Τμήμα του, το οποίο φέρει τον τίτλο «Δικαστική εξουσία».

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ιστορική εξέλιξη του θεσμού του ΕλΣυν είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και περιπετειώδης. Η ίδρυσή του ως ανώτατου οργάνου εποπτείας και ελέγχου της δημοσιονομικής διαχείρισης υπήρξε προϊόν ανάγκης του υπό συγκρότηση ελληνικού κράτους. Αποτελεί Θεσμό, που λόγω της ειδικής του αποστολής λειτούργησε ως εξωτερικό θεσμικό αντίβαρο, παρακολουθηματικά μιν, αλλά ανεξάρτητο, στο εξελισσόμενο ελληνικό κράτος το οποίο συγκροτήθηκε εκ του μηδενός. Σήμερα ο ρόλος του, ως εγγυητή της ορθής εκτέλεσης του προϋπολογισμού και ως εξωτερικού θεσμικού αντιβάρου, είναι πλέον κατοχυρωμένος συνταγματικά και αδιαμφισβήτητος.²⁴

---

²³ Βλ. Αναστάσιος Γκόννης, Πρόεδρος ε.π. του ΕλΣυν, «Η ιστορία του Ελληνικού Ελεγκτικού Συνεδρίου», στο *Ιστορική εξέλιξις του θεσμού του Ελεγκτικών Συνεδρίων Ελλάδος και Γαλλίας*, Αθήνα 1993, 47.

²⁴ Βλ. άρθρο 1 του ν. 4820/2021 «Οργανικός Νόμος του Ελεγκτικού Συνεδρίου και άλλες ρυθμίσεις» (φ. 130/23.7.2021).

Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ
ΥΠΟ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1975 ΚΑΙ
ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ:
ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΕΝΑΝ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ

Ιωάννης Συμεωνίδης

ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΤΑΚΤΙΚΩΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ,
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ, ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΠΘ

Αναφερόμενοι στο μέλλον της διοικητικής δικαιοσύνης, προφανώς δεν σχεδιάζουμε από μηδενική βάση. Μιλάμε για έναν θεσμό με μεγάλη παράδοση και σημαντική συμβολή στην ανάπτυξη του κράτους δικαίου σε αυτή τη χώρα. Θα πρέπει, συνεπώς, να τον κατανοήσουμε στην ιστορική του διάσταση, να εστιάσουμε στα κεντρικά χαρακτηριστικά του υφιστάμενου συστήματος, να εντοπίσουμε τις όποιες δυσλειτουργίες παρήγαγε και να προτείνουμε τις αναγκαίες αλλαγές που χρειάζεται ώστε να ανταποκρίνεται καλύτερα στα σύγχρονα προτάγματα.

Το Σύνταγμα του 1975 αποτελεί ένα ορόσημο στην πορεία που ακολούθησε η διοικητική δικαιοσύνη από την Ελληνική Επανάσταση και μετά, καθώς καταργεί οριστικά και με τρόπο απόλυτο το σύστημα της ενιαίας δικαιοδοσίας των πολιτικών δικαστηρίων, που ίσχυσε τελικώς έως το 1985, ανοίγοντας έναν δεκαετή κύκλο έντονων αναζητήσεων αναφορικά με τη φύση της διαφοράς, εν όψει του κάθετου πλέον διαχωρισμού των δύο δικαιοδοσιών. Αρμόδια για τις διοικητικές διαφορές ουσίας, δηλ. όλες τις διαφορές αμφισβητούμενου διοικητικού που δίκαιε ο πολιτικός και ο ειδικός διοικητικός δικαστής, τις οποίες προσδιορίζει με τρόπο περιγραφικό ο συνταγματικός νομοθέτης, εξαλείφοντας το 2001, ως μη αναγκαία πλέον, τη γενική ρήτρα της παρ. 1 του άρθρου 94, καθίστανται τα Τακτικά Διοικητικά Δικαστήρια (ΤΔΔ), τα οποία παραμένουν ειδικά σε σχέση με το Συμβούλιο της Επικρατείας, καθώς διαθέτουν και αυτά ακυρωτική και δη εκ του Συντάγματος, όπως έκρινε το ΑΕΔ (24/1993), εξουσία. Η περαιτέρω ωστόσο αθρόα ουσιαστικοποίηση από τον κοινό

νομοθέτη ακυρωτικών υποθέσεων, με το επιχείρημα του προσφορότερου ελέγχου, θα καταλήξει στην εδραίωση δύο διακριτών δικονομικών καθεστώτων,¹ με πολλές αποκλίσεις που δεν δικαιολογούνται από τη φύση της διαφοράς ή της διαδικασίας,² τα οποία συνδέονται με δύο διακριτούς, οργανικά και λειτουργικά, δικαιοδοτικούς κλάδους. Στην έκταση δε που επιχειρήθηκε, θα θορυβήσει το Συμβούλιο της Επικρατείας που διεκδικεί δικαίως τον ρόλο του ύστατου θεσμικού αντιβάρου της πολιτικής εξουσίας, καθώς, συρρικνώνει δραστικά την κατά το Σύνταγμα γενική ακυρωτική του αρμοδιότητα, ταυτόχρονα δε αφαιρεί από αυτό τον δεύτερο βαθμό κρίσης, διευρύνοντας αντίστοιχα τον αναιρετικό του ρόλο. Η εξέλιξη αυτή σηματοδοτεί την έναρξη μιας περιόδου υψηλής αυτοαναφορικότητας και εσωστρέφειας και ενός ιδιότυπου, όπως λέχθηκε, ανταγωνισμού, σε μια εποχή συνεχούς αύξησης των εισροών και διεύρυνσης του ελέγχου συνταγματικότητας που είχε εκδηλωθεί έντονα καθ' όλη τη δεκαετία του 1980. Θαρρεί κανείς ότι όλα είχαν παγώσει γύρω μας και μας περίμεναν.

Οι συνέπειες είναι μάλλον γνωστές. Η σταδιακή, και με μνεία του ειδικού κάθε φορά αντικειμένου, αποκέντρωση της διοικητικής δικαιοσύνης προκάλεσε πολυνομία και πληθώρα ειδικών δικονομικών ρυθμίσεων, ύλη που διαρκώς διογκώνεται παραμένοντας έως και σήμερα ακωδικοποίητη, παρά τις νομοθετικές εξουσιοδοτήσεις του 1999 και του 2010 (άρθρα 29 ν. 2721/1999 και 62 ν. 3900/2010) για κωδικοποίηση σε ενιαίο κείμενο των διατάξεων περί αρμοδιοτήτων των διοικητικών δικαστηρίων, για να εμπλουτιστεί στη συνέχεια και με νέα ένδικα βοηθήματα και ειδικές διαδικασίες, υποκείμενη σε μία συσταλτική κατά κανόνα ερμηνευτική προσέγγιση. Το ένδικο βοήθημα της προσφυγής δεν αποτελεί μετεξέλιξη ή προσαρμοσμένη μορφή της αιτήσεως ακυρώσεως, αλλά ένα διαφορε-

¹ Αυτό δεν φαίνεται ότι ήταν στις προθέσεις του εκτελεστικού του Συντάγματος ν. 1406/1983, ο οποίος δεν εισήγαγε ένα γενικό δικονομικό πλαίσιο που να καλύπτει και τις μεταγενέστερες διαφορές ουσίας (βλ. Β. Σκουρής, *Διοικητικό δικονομικό δίκαιο*, Ι 1991, 137) και στο άρθρο 12 παρ. 3 προέβλεπε τη σύνταξη ενιαίου κώδικα διοικητικής δικονομίας για όλες τις διοικητικές διαφορές.

² Χ. Χρυσανθάκης, «Η ενιαία πρόσληψη των διοικητικών διαφορών», *Δίκη* 2006, 696 επ. Βλ. και την πρόσφατη ΣτΕ 626/2022 σκ. 17-18, για τη δυνατότητα συνέχισης της δίκης με επίκληση ιδιαίτερου εννόμου συμφέροντος κατά το άρθρο 142 του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας, μετά από ερμηνεία του, σύμφωνα με γενική δικονομική αρχή που αποτυπώνεται ήδη στη διάταξη της παρ. 2 του άρθρου 32 του π.δ. 18/1989.

τικό γενικό ένδικο βοήθημα «πλήρους» δικαιοδοσίας, κατά την επιλογή του νομοθέτη, με βάση το λεγόμενο τυπικό κριτήριο, η οποία γίνεται σε αφηρημένο επίπεδο και μπορεί να αποδειχθεί αυθαίρετη (ΣτΕ 3919/2010 Ολομ.) και πάντως να αφήνει όμοιες ή συναφείς υποθέσεις υπό τον ακυρωτικό έλεγχο, όταν μάλιστα ο έλεγχος του δικαστή της ουσίας είναι διαβατισμένης έντασης, όπως έκρινε και η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ 603/2008 Ολομ., 166/2018) και ως τέτοιος άλλωστε αντιμετωπίζεται και στον Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας (άρθρο 79 ν. 2717/1999).

Διαμορφώθηκε έτσι ένα σύστημα ιδιαίτερα πολύπλοκο και δύσκαμπτο, μη ευκόλως προσαρμόσιμο στις εξελίξεις, στις οποίες είναι επιρρεπές το διοικητικό δίκαιο, που αντί να συμπυκνώνει, πολλαπλασιάζει τις δίκες, παράγοντας και από μόνο του αδικαιολόγητες καθυστερήσεις, με πολλαπλές αναβολές και ανακύκλωση υποθέσεων και μια εκτεταμένη ανασφάλεια, καταρχήν σε δικονομικό επίπεδο αλλά και εν όψει της διάχυσης του ελέγχου σε κρίσιμα, όλο και πιο σύνθετα και εξειδικευμένα νομικά ζητήματα, στα ΤΔΔ, που διευρύνουν τον κύκλο των αρμοδιοτήτων τους μετά και την επικύρωση κατά την αναθεώρηση του 2001 της ήδη επελθούσας λειτουργικής ενοποίησης της διοικητικής δικαιοδοσίας και την αναδιατύπωση του άρθρου 95 παρ. 3 του Συντάγματος.³ Η ανασφάλεια αυτή επιτείνεται στην πορεία με την υπέρμετρη επέκταση των μονομελών σχηματισμών⁴ και τα ισχυρά φίλτρα στα ένδικα μέσα, ιδίως στην αίτηση αναίρεσεως, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τον ενοποιητικό ρόλο της νομολογίας. Η παντελής εξ άλλου έλλειψη μιας στρατηγικής για τη διοικητική δικαιοσύνη στο πλαίσιο μιας ολιστικής προσέγγισης του θεσμού, η αντίληψη ότι το σύστημά μας είναι επαρκές για να πορευτεί έτσι και στο μέλλον, καθώς θεωρούμε ότι τα προβλήματα προκαλούνται αποκλειστικά από εξωτερικούς παράγοντες που επηρεάζουν πρωτίστως το στάδιο της εισροής των υποθέσεων, το άφησαν εκτεθειμένο σε πιέσεις και ανορθολογικά πρότυπα και επέτρεψαν το διαχρονικό πρόβλημα των καθυστερήσεων να λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις, με σοβαρές αρνητικές συνέπειες για τους πολίτες, τη δημόσια διοίκηση, την οικονομία.

³ Βλ. και Γ. Πινακίδης, *Η συνταγματική οργάνωση της διοικητικής δικαιοδοσίας και οι συνέπειές της στη διοικητική δίκη*, εκδ. Σάκκουλα, 2020, 143 επ., 156, 158 επ.

⁴ Βλ. σχετ. και Bertrand Seiller, "Le juge unique", *AJDA* 22/2012, 1205.

Στα χρόνια που ακολουθούν, το σκηνικό αυτό υφίσταται ορισμένες σημαντικές μεταβολές. Η έννοια της επιτάχυνσης θα τεθεί δραστικά στη συζήτηση από το 2008, με τρόπο που επισκιάζει τις λοιπές παθογένειες, αποπροσανατολίζει από την αναζήτηση των πραγματικών αιτιών που ευθύνονται γι' αυτές και οδηγεί σε μία καθαρά εργαλειακή προσέγγιση του δικονομικού δικαίου, η οποία κορυφώθηκε κατά τη διάρκεια της δημοσιονομικής κρίσης, ενισχύοντας εν τούτοις πράγμασι τη διεκπεραίωση και την τυπολατρία και όχι τον εκσυγχρονισμό και τη συνολική αναβάθμιση του συστήματος. Τη γνωστή «απόφαση-πιλότο» του ΕΔΔΑ στην υπόθεση Αθανασίου και λοιποί κ. Ελλάδος, της 21.12.2010, που χαρακτηρίζει το πρόβλημα των καθυστερήσεων ως συστημικό, διαδέχεται σειρά μέτρων, δικονομικού ως επί τω πλείστον χαρακτήρα (ΣτΕ 17/2011 σε Ολομ. και συμβ.), άμεσης εφαρμογής, τα οποία, σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση, ανακούφισαν πράγματι ποσοτικά την κατάσταση. Πολλά από αυτά, ωστόσο, δεν κινούνται στην τροχιά των μέτρων που υιοθέτησαν, για τον ίδιο λόγο, άλλα ευρωπαϊκά κράτη,⁵ γίνεται δε ευρύτερα πια αποδεκτό ότι έχουν επιφέρει μία περαιτέρω συμπίεση σε βασικές παραμέτρους ποιότητας, ακόμη και αν κινούνται στο χαμηλό όριο που θέτει το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ.

Οι καθυστερήσεις και οι καταγεγραμμένοι «χρόνοι αδράνειας» (ΕΔΔΑ, 6.4.2000, Ι.Θ. κ. Ελλάδος, §61-62) έστρεψαν πάντως το ενδιαφέρον και προς τα ΤΔΔ και μας έφεραν πιο κοντά σε μία κρατούσα διεθνώς διαχειριστική σύλληψη της ποιότητας της δικαιοσύνης, εκτείνοντας τις απαιτήσεις διαφάνειας και λογοδοσίας και στο πεδίο των *interna corporis* του δικαστικού συστήματος.⁶ Η εξέλιξη αυτή, σε συνδυασμό με την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών, ανέδειξε τον σύγχρονο ρόλο που καλούνται να διαδραματίσουν οι διευθύνοντες τα δικαστήρια, στην ορθή διαχείριση των ροών, στη συλλογικότητα κατά την παραγωγή του δικαστικού έργου και στην καλύτερη εξυπηρέτηση του πολίτη. Ανέδειξε, επίσης, την ανάγκη στροφής στην προδικασία, καθώς το σύστημά μας παραμένει έντονα οπι-

⁵ Ι. Συμεωνίδης, «Η ταχύτητα στην απονομή της διοικητικής δικαιοσύνης», *ΔιΔικ* 2017, 1 επ., ιδίως 17-18.

⁶ Του ιδίου, Παρουσίαση του βιβλίου με τίτλο: «Η Δικαιοσύνη στην Ελλάδα». Προτάσεις για ένα σύγχρονο δικαστικό σύστημα, Αρμενόπουλος 9-10/2019, 1134 επ., 1137.

σθοβαρές,⁷ με επίκεντρο την πρώτη συζήτηση, κάτι που προβάλλεται ως επιχείρημα και για τη μη εφαρμογή στην πράξη των διατάξεων για τον εισηγητή δικαστή στις διαφορές ουσίας, περιορίζοντας, μεταξύ άλλων, και το ωφέλιμο αποτέλεσμα των εν συμβουλίω διαδικασιών, δυσχεραίνει την εισαγωγή του θεσμού της διαμεσολάβησης, με πρωτοβουλία του δικαστή, στη διοικητική δίκη και οδηγεί τον νομοθέτη στη θέσπιση ενδίκων βοηθημάτων υβριδικού τύπου.⁸

Όσον αφορά ειδικότερα το Συμβούλιο της Επικρατείας, αυτό συνεχίζει, κατά το Σύνταγμα, να διατηρεί το τεκμήριο της γενικής ακυρωτικής αρμοδιότητας, καίτοι οι περισσότερες διαφορές έχουν μεταφερθεί με ειδικούς νόμους στα ΤΔΔ, είτε ως ακυρωτικές, είτε ως ουσίας, και με την πρότυπη πλέον δίκη, που εισήγαγε ο κοινός νομοθέτης, σύμφωνα και με το πρακτικό της διοικητικής Ολομέλειας 4/2010, συγκεντρώνει εκ νέου τον έλεγχο συνταγματικότητας, είτε απευθείας, ύστερα κυρίως από αίτημα ενός των διαδίκων, είτε μετά από προδικαστικό ερώτημα του αρμόδιου διοικητικού δικαστηρίου και μετατρέπεται σε δικαστή του κοινού δικαίου των διοικητικών διαφορών αρκεί αυτές να εμφανίζουν ένα γενικότερο ενδιαφέρον. Δικάζει έτσι ακόμη και μία γνήσια αγωγή αποζημίωσης (ΣτΕ 4741/2014 Ολομ., 2705/2014), από τη φύση της διαφορά ουσίας, η οποία κατά τα λοιπά δεν μπορεί να σωρευθεί με την αίτηση ακυρώσεως, την ίδια στιγμή που ο διοικητικός δικαστής οφείλει να ελέγχει στο πλαίσιο της αγωγής, παρεμπιπτόντως μεν, αλλά στο εύρος του οικείου διαπλαστικού ενδίκου βοηθήματος, κάθε εκτελεστή διοικητική πράξη έστω και αν ενόψει της φύσης και της σπουδαιότητάς της εμπίπτει στη αρμοδιότητα του Συμβουλίου της Επικρατείας και να εφαρμόζει σε διευρυμένη έκταση το π.δ. 18/1989 που παραπέμπει ακόμη στην αναλογική εφαρμογή του ΚΠολΔ. Δεν διστάζει δε να διακρατεί και να δικάζει σε πρώτο βαθμό διαφορές ουσίας και εκτός πρότυπης δίκης ή έστω κάποιας

⁷ Γ. Δελλής, *Δήμος και Αγορά. Το Δημόσιο Δίκαιο «αλλιώς»*, με το βλέμμα της οικονομικής ανάλυσης, εκδ. Ευρασία, 2018, 375.

⁸ Όπως με τη συγχώνευση της προσωρινής προστασίας σε ένα στάδιο με τον ν. 4636/2019 για τις διαφορές που αφορούν την αναγνώριση αλλοδαπού ως πρόσφυγα, ή την «αίτηση αναστολής εκτέλεσης και ακύρωσης» των αποφάσεων της ΑΕΠΠ που εισήχθη με το άρθρο 138 του ν. 4782/2021, η κρίση περί συνταγματικότητας του οποίου παραπέμφθηκε στην Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας, με τις αποφάσεις ΣτΕ 147/2022 και 444/2022.

συνάφειας προς ακυρωτική υπόθεση (ΣτΕ 2712/2019), με επίκληση της αρχής της οικονομίας της δίκης και ανάλογη εφαρμογή του άρθρου 34 παρ. 1 του ν. 1968/1991, που αναφέρεται, λόγω προφανώς και του υφιστάμενου συνταγματικού πλαισίου κατανομής αρμοδιοτήτων, αποκλειστικά στις ακυρωτικές υποθέσεις (ΣτΕ 1573/2020, 636/2019, 290/2018, 1751, 2341/2017, 1927/2015).

Ταυτόχρονα, εμμένει και σήμερα (ΣτΕ 682/2019 Ολομ.)⁹ στο ότι η ακυρωτική δίκη αφορά την αντικειμενική νομιμότητα μιας διοικητικής πράξης, αντιμετωπίζοντας πιθανές τριβές με το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ ή το ενωσιακό δίκαιο, με παραπομπή στη διοικητική διαδικασία, όπως στις υποθέσεις του Ανώτατου Πειθαρχικού Συμβουλίου Δικηγόρων (ΣτΕ 189/2007 Ολομ.) και της ΑΔΑΕ (ΣτΕ 3319/2010 Ολομ.), ή με τη σύσταση ανεξάρτητων ενδικοφανών επιτροπών με δικαιοδοτικό χαρακτήρα (ΣτΕ 1237/2017 Ολομ.).¹⁰ Ακριβώς δε επειδή γνωρίζει ότι η αίτηση ακυρώσεως, ως ειδικότερη άλλωστε εκδήλωση του δικαιώματος του άρθρου 20 παρ. 1 του Συντάγματος, δεν μπορεί πια να ειδωθεί ως ένα ελάχιστο και μόνον επίπεδο δικαστικής προστασίας, προσανατολίζεται, μέσω της ευέλικτης νομολογίας του (ΣτΕ 4741/2014 Ολομ. σκ. 25), όλο και συχνότερα στη διαφιλονικούμενη έννομη σχέση και στην υιοθέτηση και νέων μεθόδων και τεχνικών για την κατά το δυνατόν αμεσότερη και καθολικότερη οριστική επίλυση της διαφοράς¹¹ και υλοποίηση της απόφασής του,¹² γεγονός που επιβεβαιώνεται και με τον ν. 4274/2014 με τον οποίο εξοπλίζεται με νέες εξουσίες, με στόχο την αποτελεσματικότερη προστασία των δικαιωμάτων και εννόμων συμφερόντων των πολιτών, παράλληλα με τη σταθερότητα των διοικητικών καταστάσεων και την αποτελεσματικότητα της διοικητικής δράσης (ΣτΕ 1941/2013 σκ. 6).

Στο πλαίσιο αυτού του ακυρωτικού ελέγχου, καλείται, κατά την εφαρμογή κανόνων υπερνομοθετικής ισχύος –που υπόκεινται σε ιδιαίτερος

⁹ Βλ. σχετ. Ε. Πρεβεδούρου, «Εμμονή στην αντικειμενική νομιμότητα versus υποκειμενικοποίηση της ακυρωτικής δίκης: «αρχαϊκή» αιτιολόγηση μιας ορθολογικής κρίσης (ΣτΕ Ολ. 682/2019)», *ΘΠΔΔ* 11/2019, 1030 επ., η οποία επισημαίνει ότι η κρίση του Δικαστηρίου απηχεί μια κλασική μεν, αλλά οπωσδήποτε ξεπερασμένη αντίληψη, που δεν ανταποκρίνεται πλέον στον σκοπό και τη λειτουργία της αιτήσεως ακυρώσεως.

¹⁰ Όπως οι Ανεξάρτητες Επιτροπές Προσφυγών του άρθρου 5 του ν. 4375/2016.

¹¹ ΣτΕ 853/2019, 2649/2017 Ολομ., 943/2013.

¹² ΣτΕ 2333/2016, 2142/2016, 3943/2015.

κανόνες και μεθόδους ερμηνείας, υπηρετούν τα δικά τους προτάγματα και ενδέχεται να επιβάλουν μία διαφορετική, κυμαινόμενη κατά τις περιστάσεις, προσέγγιση, τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και τη διαδικασία στάθμισης της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος-, να διασφαλίσει τη συνεκτικότητα της έννομης τάξης εν γένει, αποφεύγοντας λύσεις εμπειρικές και νομολογιακές αποκλίσεις ή αδικαιολόγητες μεταστροφές. Περαιτέρω, το Δικαστήριο, αξιοποιώντας τις διευρυμένες εξουσίες του, επιφέρει με την απόφασή του ένα γενικευμένο αποτέλεσμα, υπερβαίνοντας το αντικείμενο της δίκης, όπως όταν ζητεί από τη Διοίκηση τη συνολική αναπροσαρμογή των αντικειμενικών αξιών των ακινήτων (ΣτΕ 4003/2014 Ολομ.), προβαίνει ενίοτε σε έναν διαφοροποιημένο, με χαρακτηριστικά αφηρημένου και ολιστικού,¹³ έλεγχο συνταγματικότητας, εντείνοντας κατά περίπτωση τις απαιτήσεις αιτιολόγησης των νομοθετικών επιλογών,¹⁴ περιορίζει διαχρονικά, για άλλους πλην των διαδίκων, τις συνέπειες της κρίσης περί αντισυνταγματικότητας,¹⁵ εισάγοντας ουσιαστικά διά της τεθλασμένης, μια παραγραφή της αξίωσης του τρίτου (ΣτΕ 4741/2014 Ολομ. σκ. 26, 2287-2288/2015 Ολομ., 479-481/2018 Ολομ.).

Με αυτά τα δεδομένα που εντελώς επιγραμματικά παραθέσαμε, για

---

¹³ Βλ. αντί άλλων, Π. Μαντζούφα, *Οικονομική κρίση και Σύνταγμα*, εκδ. Σάκκουλα, 2014, 140 επ.· C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, εκδ. Σάκκουλα, 2019, 74, 186. Σχετ. ΣτΕ 1900/2014 Ολομ., με την οποία κρίθηκε η συνταγματικότητα συνολικά της διάταξης της περ. ε' της παρ. 1 του άρθρου 103 ΥΚ/2007, για τη θέση υπαλλήλου σε καθεστώς αυτοδίκαιης αργίας λόγω παραπομπής του στο αρμόδιο πειθαρχικό συμβούλιο για διάφορα παραπτώματα. Όπως επισημαίνεται στη μειοψηφία, πρόκειται για παραπτώματα χαρακτηριστικώς άνισης μεταξύ τους απαξίας και βαρύτητας ως προς το συμφέρον της υπηρεσίας (π.χ. πράξεις με τις οποίες εκδηλώνεται άρνηση αναγνώρισης του Συντάγματος ή έλλειψης αφοσίωσης στην Πατρίδα και τη Δημοκρατία, αλλά και μη τήρηση του ωραρίου ή άρνηση συνεργασίας με τα ΚΕΠ).

¹⁴ Βλ. ιδίως τη νομολογία των μνημονίων (ΣτΕ 2192-2196/2014 Ολομ., 2287-2290/2015 Ολομ.), αλλά και την περίπτωση των ατομικών τυπικών νόμων (ΣτΕ 1847/2008 Ολομ., 3059/2009 Ολομ., 376/2014 Ολομ. και πλέον πρόσφατα ΣτΕ 1458/2019 σκ. 13, 44/2021 Ολομ. σκ. 27), την προαναφερόμενη ΣτΕ 147/2022 σκ. 22, κ.ά.

¹⁵ Κατά τον Ε. Βενιζέλο (*Δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων και ερμηνεία του Συντάγματος, Μαθήματα εμβάθυνσης στο Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα, 2022, 155-156), «Στη διαχείριση του ζητήματος αυτού φαίνεται πως και το Συμβούλιο της Επικρατείας και το Ελεγκτικό Συνέδριο λειτουργούν με αυτοσυνειδησία Συνταγματικού Δικαστηρίου».

να σχεδιάσουμε ένα σύστημα όχι μόνον δικαιοδοτικά ολοκληρωμένο αλλά και λειτουργικά εναρμονισμένο, όπως το επιζητούσε πάντοτε ο συνταγματικός μας νομοθέτης στηριζόμενος στο κεκτημένο της εποχής του, ευέλικτο απέναντι στις εξελίξεις και πιο προσιτό για τον πολίτη, το οποίο να ανταποκρίνεται με επάρκεια στις νέες αναγκαιότητες, πρέπει να αποκρυπτογραφήσουμε τις άτυπες εν πολλοίς μεταβολές που εκδηλώθηκαν με ένταση την τελευταία ιδίως δεκαετία και, στην παρούσα, πρόσφορη προς τούτο από κάθε άποψη συγκυρία, να ξαναδούμε τους ρόλους μας, να αυτοπροσδιοριστούμε εκ νέου, διαφυλάσσοντας αλλά και επικαιροποιώντας ταυτόχρονα τα ιστορικά χαρακτηριστικά του θεσμού. Αρκεί να εγκαταλείψουμε φοβικά σύνδρομα και να αποδεχθούμε εμπράκτως ότι η διοικητική δικαιοσύνη πορεύεται καλύτερα όταν στηρίζεται και στα δυο της πόδια, καθώς και ότι οι δημόσιες τομεακές πολιτικές για τη δικαιοσύνη δεν μπορούν να αναπτύσσονται διακριτά, ούτε με αποσπασματικές παρεμβάσεις.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας, το γνωρίζουμε, δεν πρόκειται να εξελιχθεί σε ένα αναιρετικό δικαστήριο. Θα επιχειρεί διαρκώς να εδραιώσει τον ρόλο που το ίδιο χάραξε για τον εαυτό του, έναν ρόλο που, όμως, θα πρέπει, αφ' ενός μεν, να αποκτήσει σαφές θεσμικό αποτύπωμα και να μην σκιαγραφείται με αφορμή ευκαιριακές και απρόβλεπτες («προσαρμογές») στο ισχύον σύστημα, που καθιερώθηκε πριν από μισό αιώνα και παρήγαγε σημαντικές παθογένειες, αφ' ετέρου δε, να μπορεί να στηριχθεί με επάρκεια από ένα κατάλληλο οργανωτικό σχήμα. Προς τούτο, είναι αναγκαίο, το Δικαστήριο, να ανασυντάξει τις δυνάμεις του, αφήνοντας χώρο στα ΤΔΔ, προκειμένου να επικεντρωθεί στο δύσκολο έργο που επιδιώκει και που επιβάλλεται σήμερα να εκπληρώνει.¹⁶ Ως ένα οιονεί συνταγματικό δικαστήριο, που επιλύει τα κρίσιμα ζητήματα σε πρώιμο στάδιο και αναπτύσσει μια στρατηγική στο πεδίο της διενέργειας του δικαστικού ελέγχου και δη του ελέγχου συνταγματικότητας, ως το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο που διασφαλίζει τη συνοχή και ενοποίηση της νομολογίας, ως εθνικός δικαστής της Ένωσης και της Σύμβασης που συνδιαλέγεται με τα ευρωπαϊκά fora, εισηγούμενος τις αναγκαίες προσαρμογές της έννομης τάξης μας, ως ένας θεσμός που συμβάλλει στην καλή λειτουργία της

¹⁶ Βλ. και Γ. Δελλής, *Η Διοικητική Δικαιοσύνη σε αναζήτηση ταχύτητας. Ανατρέποντας το μύθο της «ωραίας κοιμωμένης»*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2013, 105.

Πολιτείας, αποτελώντας ενεργό σύμβουλο τόσο του Νομοθέτη όσο και της Διοίκησης, και που εμπεδώνει, με την ποιότητα της παρέμβασής του –πτυχή της οποίας αποτελεί και η ταχύτητα–, την ασφάλεια δικαίου σε μια σύνθετη νομική και κοινωνική πραγματικότητα και ένα βιώσιμο κλίμα εμπιστοσύνης του πολίτη προς τη δικαιοσύνη και το κράτος δικαίου.

Η μεταφορά του τεκμηρίου της ακυρωτικής αρμοδιότητας, την οποία είχε ήδη προτείνει από το 2009 το Γ' Τμήμα του Συμβουλίου της Επικρατείας,¹⁷ στα ΤΔΔ και δη του πρώτου βαθμού, που βρίσκονται πιο κοντά στον πολίτη, με διακράτηση από το Συμβούλιο της Επικρατείας ορισμένων υποθέσεων που θα ορίζει η διοικητική του Ολομέλεια, σε συνδυασμό με τον απεγκλωβισμό από διακρίσεις που έχουν ξεπεραστεί στην πράξη και από προτυποποιημένες μορφές ελέγχου, θα απλοποιούσαν άμεσα το σύστημα από την πολυνομία, τη διάσπαση διαφορών και ενδίκων βοηθημάτων, θα συρρίκνωναν την ανασφάλεια και τις καθυστερήσεις, θα απελευθέρωναν τον δικαστή κατά την αναζήτηση μιας πληρέστερης για τον πολίτη παροχής δικαστικής προστασίας, υπό ένα ενιαίο πια δικονομικό καθεστώς, καθιστώντας ευχερέστερη και την αποτύπωσή του στο πληροφοριακό μας σύστημα και θα διευκόλυναν την πολιτική εξουσία στην απλούστευση των διοικητικών διαδικασιών.¹⁸ Όπως ακριβώς και στις χώρες που συχνά επικαλούμαστε ως πρότυπο. Στο νέο αυτό σχήμα, που προϋποθέτει και μια ήπια, πλην καθολική εσωτερική αναδιάρθρωση και αναβάθμιση των ΤΔΔ και προσαρμογή τους στην ψηφιακή εποχή, οι διοικητικοί δικαστές θα κληθούν να προσκαλούν το Συμβούλιο της Επικρατείας σε μεταβολή της νομολογίας του, προβάλλοντας, μέσα από την πλειάδα των υποθέσεων που αντιμετωπίζουν, πτυχές που δεν έχουν διευκρινιστεί ή αφορούν ειδικότερα θέματα ή προκύπτουν λόγω αλλαγής των συνθηκών και της μετεξέλιξης του δικαίου και να το τροφοδοτούν έγκαιρα, όπου απαιτείται, με ζητήματα ερμηνείας και εφαρμογής του νόμου, κατά τη διαδικασία της πρότυπης δίκης.¹⁹ Να οργανώνουν, στο πλαίσιο της ευρύτατης ευχέρειας που

¹⁷ Πρακτικό Διοικητικής Ολομέλειας του Γ' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας, αριθμ. 363α/17-12-2009.

¹⁸ Βλ. σχετικές προτάσεις μας: «Νέες δομές στη διοικητική δικαιοσύνη και αναθεώρηση των άρθρων 94 και 95 του Συντάγματος», *ΘΠΔΔ* 8-9/2015, 702 επ.: «Η ανάγκη ενός ενιαίου κώδικα διοικητικής δικονομίας», *ΘΠΔΔ* 3/2018, 193 επ.

¹⁹ Βλ. και Ηλίας Κουβαράς, «Οι προοπτικές των Τακτικών Διοικητικών Δικαστηρίων», *Διοικητική Δίκη*, 5/2021, 718 επ., ο οποίος επισημαίνει ότι η ποιότητα της νομολογίας

διαθέτουν, τον διάλογο με το Δικαστήριο της Ένωσης, καθώς εφαρμόζουν άμεσα και στο ακέραιο το ενωσιακό δίκαιο²⁰ και να προσαρμόζουν τον έλεγχό τους, υιοθετώντας κατάλληλα πρότυπα, απέναντι στην προϊούσα τεχνοκρατικοποίηση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ορισμένων κατηγοριών διοικητικών διαφορών, που απαιτούν υψηλό βαθμό εξειδίκευσης. Να αναδεικνύουν, με τη μεθοδολογική συνέπεια που καταρχήν επιβάλλει η τήρηση των αρχών της νομικής ασφάλειας και της ισότητας, μέσω της ενισχυμένης αιτιολογίας των αποφάσεών τους, τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζουν ειδικότερες πραγματικές καταστάσεις σε σχέση με έναν διαμορφωμένο γενικό νομολογιακό κανόνα, καθώς η αρχή της αναλογικότητας και η κατοχύρωση δικαιωμάτων όχι θεωρητικών και πλασματικών, απαιτεί να εστιάσουμε στις πραγματολογικές συνθήκες της κάθε υπόθεσης, ανάγκη που εκδηλώνεται εντονότερα σε εποχή μεγάλων κρίσεων, όπου η εξυπηρέτηση επιτακτικών λόγων δημοσίου συμφέροντος σηματοδοτεί μια στροφή σε λύσεις γενικεύσιμες και απρόσωπες, υποβαθμίζοντας τη συμβολή του πραγματικού στον δικανικό συλλογισμό. Συναφώς δε, να προσδιορίζουν με σαφήνεια, με την πληρότητα του ελέγχου που ασκούν, τις υποχρεώσεις της Διοίκησης, να συνδιαλέγονται με αυτήν και να την καθοδηγούν κατά την υλοποίηση των αποφάσεών τους.

Είναι νομίζω προφανές από τα όσα συνοπτικά αναφέρθηκαν, ότι, μετά από 200 χρόνια, από τότε που ο Ιωάννης Γενατάς, υπουργός Δικαιοσύνης κατά τη δεύτερη Καποδιστριακή περίοδο, είχε εισηγηθεί, υπό τις συνθήκες βεβαίως της εποχής του, ένα ολοκληρωμένο σύστημα διοικητικής δικαιοσύνης, το αίτημα αυτό, το οποίο σήμερα συνδέεται άμεσα με το αίτημα για καλύτερη λειτουργία του κράτους δικαίου και της Πολιτείας και για παροχή υψηλής ποιότητας υπηρεσιών στους πολίτες, παραμένει πάντα επίκαιρο, παρά τα σημαντικά βήματα που έχουν γίνει.

συναρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό από τη λεπτότητα των ειδικότερων διακρίσεών της και το μέτρο που αυτή ανταποκρίνεται στις σύγχρονες συνθήκες, αναδεικνύοντας την ιδιαίτερη ευθύνη που φέρουν τα ΤΔΔ για την ποιότητα του δικαιοδοτικού διαλόγου μεταξύ των πόλων της δικαιοσύνης.

²⁰ Κ. Γιαννακόπουλος, «Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η χειραφέτηση των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων από το Συμβούλιο της Επικρατείας», *Τιμητικός τόμος για τα 50 χρόνια των Τακτικών Διοικητικών Δικαστηρίων*, εκδ. Σάκουλα, 2015, 1147 επ.

ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ, ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΕΝΟΡΚΩΝ ΣΤΟΝ 20^Ο ΑΙΩΝΑ

Έφη Αβδελά

ΟΜΟΤΙΜΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Εκτός από ευάριθμες μελέτες ποινικολόγων και σπάνιες αναφορές στον Τύπο, ο θεσμός των ενόρκων δεν εγείρει σήμερα τα πάθη του παρελθόντος. Δεν είναι εξ' άλλου τυχαίο, ότι, όπως συνέβη και αλλού, («το πολύτιμον Ορκωτικόν σύστημα»), («το ωραίον, σωτηριώδες σύστημα») του 19ου αιώνα, μετά από τις απηνείς επιθέσεις και τις σφοδρές αιτιάσεις για «σκανδαλώδη επιείκεια των ενόρκων» που δέχτηκε κατά τη διάρκεια του 20ού, σήμερα, μεταμορφωμένο στο σύστημα των μικτών ορκωτών δικαστηρίων, αφορά λιγιστές μόνο δίκες για κακουργηματικά αδικήματα.¹ Ωστόσο τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται μια αναβίωση του θεσμού των ενόρκων σε ορισμένες χώρες στην Ανατολική Ευρώπη, την Ασία και τη Νότια Αμερική και μία νέα δημόσια συζήτηση για το θέμα.² Ίσως έχει έρθει πια και η ώρα των ιστορικών.

Θα αναρωτηθεί κανείς γιατί μας ενδιαφέρει σήμερα η ιστορία του θεσμού των ενόρκων; Καταρχάς γιατί είναι άγνωστο ότι επί δεκαετίες αποτέλεσε δημόσιο ζήτημα που απασχόλησε τον νομικό κόσμο, τον Τύ-

---

¹ Για τους δύο πρώτους χαρακτηρισμούς, βλ. με τη σειρά: Μαρίνος Κ. Μαρίνογλου, *Εγχειρίδιον του δικαστηρίου των ενόρκων*, Αθήνα 1837, σ. ζ': Ζέφυρος, Αθήνα, 103, 30.5.1842, 1. Ο τρίτος είναι διάσπαρτος.

² Βλ. σχετικά, μεταξύ άλλων: Rieko Kage, *Who Judges? Designing Jury Systems in Japan, East Asia, and Europe*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2017· Marijke Malsch, *Democracy in the Courts. Lay Participation in European Criminal Justice Systems*, Routledge, Λονδίνο 2009· N. Vidmar (επιμ.), *World Jury Systems*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000.

πο, την πολιτική εξουσία, τους δικαστικούς και νομικούς θεσμούς. Κατά δεύτερο λόγο επειδή συνδέθηκε εξ αρχής με το κράτος δικαίου, τους δημοκρατικούς θεσμούς και την ιδιότητα του πολίτη. Έτσι, μια ιστορία του καλείται να απαντήσει σε συγκεκριμένα ερωτήματα: Ποιοι ήταν οι λόγοι για τους οποίους ο θεσμός των ενόρκων γνώρισε συστηματική απαξίωση από δικαστικούς, ποινικολόγους και δημοσιογράφους σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα; Ποιες συγκυρίες τον οδήγησαν στη σημερινή περιθωριοποίηση, καθώς μικρό μόνο ποσοστό των ποινικών υποθέσεων παραπέμπεται σε ορκωτά δικαστήρια; Εν τέλει, πώς συνδέεται ο θεσμός των ενόρκων με τη δημοκρατία και τι μας λέει η ιστορία του για το είδος της δημοκρατίας που επικράτησε στη χώρα μας; Τέλος, με τι μοιάζει η ελληνική περίπτωση και τι έγινε αλλού;

Είναι προφανές ότι δεν θα δώσω εδώ απαντήσεις. Θα σκιαγραφήσω μόνο μια έρευνα σε εξέλιξη. Οι πηγές στις οποίες στηρίζεται είναι νομοθεσία, άρθρα και βιβλία ποινικολόγων και δικαστικών, δημοσιογραφικά κείμενα, πρακτικά κοινοβουλίου, πρακτικά δικών και αποφάσεις θεσμικών φορέων. Στον λιγοστό χώρο που διαθέτω θα προτείνω μια περιοδολόγηση των επιθέσεων ενάντια στον θεσμό των ενόρκων και θα διατυπώσω μια υπόθεση εργασίας για τα διαφορετικά ζητούμενα όσων εμπλέκονται. Αναγκαστικά, θα είμαι εδώ επιγραμματική.

Ένορκοι είναι οι πολίτες που συμμετέχουν στην εκδίκαση κακουργημάτων. Ο θεσμός πάει πίσω στον χρόνο σε πολλές χώρες. Στην Ελλάδα προβλέπεται η καθιέρωσή του ήδη στα πρώτα επαναστατικά συντάγματα. Στην πράξη ιδρύονται αμιγή ορκωτά δικαστήρια από το 1834 με τον Οργανισμό των Δικαστηρίων και των Συμβολαιογράφων. Δικάζουν κακουργήματα με σύνθεση πρόεδρο, τέσσερις ενόρκους, εισαγγελέα και έναν δικαστικό γραμματέα. Η σύνθεση θα αλλάξει στον χρόνο: θα αυξηθούν και οι τακτικοί και κυρίως οι λαϊκοί δικαστές. Οι λαϊκοί δικαστές ή ένορκοι εκδίδουν την ετυμηγορία ως προς την ενοχή, τα κίνητρα και τα ελαφρυντικά, και οι τακτικοί δικαστές ή σύνεδροι επιδικάζουν την ποινή που επισύρει η συγκεκριμένη ετυμηγορία. Τα προσόντα που απαιτούνται για να γίνει κάποιος ένορκος επίσης αλλάζουν.³

³ Για τις απαρχές του συστήματος ορκωτών δικαστηρίων, βλ. τη διατριβή του Δημήτρη Αντωνίου, *La justice pénale en Grèce sous la monarchie absolue (1833-1843)*, Doctorat nouveau régime, École des hautes études en sciences sociales, Παρίσι, 2016.

Η λειτουργία των ορκωτών δικαστηρίων κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα εμφάνιζε ελλείψεις και αδυναμίες αντίστοιχες με εκείνες που χαρακτηρίζαν γενικά το σύστημα ποινικής δικαιοσύνης και τις οποίες καταγράφει παραστατικά ο Γεώργιος Φιλάρετος το 1885: ανεπάρκεια δικαστηρίων, ελλείψεις στους νόμους, αλλά και μη εφαρμογή τους, νομομανία, επικράτηση της χειροδικίας, κ.τ.λ.⁴ Όμως κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα ο θεσμός των ενόρκων ειδικά θα βρεθεί στο επίκεντρο σφοδρών δημόσιων αντιπαραθέσεων, που πυκνώνουν σε τρεις χρονικές περιόδους: τη δεκαετία του '30, τα χρόνια 1950-1967 και τη Μεταπολίτευση. Η αντιπαραθεση αφορά κατά πόσο ο θεσμός λειτουργεί σωστά, αν πρέπει να μεταρρυθμιστεί ή να καταργηθεί εντελώς.

Ταυτισμένος με τη Γαλλική Επανάσταση, ο θεσμός των ενόρκων θεωρήθηκε για πολλά χρόνια σύμφυτος με τη δημοκρατία και τη λαϊκή κυριαρχία. Συμβόλιζε, πρώτον το δικαίωμα όσων έχουν παραβεί τον νόμο να δικάζονται από τους ομοίους τους με βάση το κοινό περί δικαίου αίσθημα, δεύτερον τη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά, και τρίτον την ανεξαρτησία της απονομής της ποινικής δικαιοσύνης από οποιαδήποτε πολιτική εξουσιαστική δέσμευση. Εκφράζοντας την ελευθερία από την τυραννία του δυνάστη, ο θεσμός ενέτασσε την Ελλάδα στη χωρία των πολιτισμένων χωρών. «Ωραίον, φιλελεύθερον θεσμόν» τον χαρακτηρίζει ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς το 1936.⁵ Όμως εκείνη την περίοδο επικρατούσαν πια απόψεις που τον χαρακτήριζαν επίσης «απαρχαιωμένον» και «χρεωκοπήσαντα», ενώ η σύνδεσή του με τη λαϊκή κυριαρχία και τις πολιτικές ελευθερίες θεωρούνταν «ρωμαντισμοί» και «εσφαλμένη», ενώ η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης κατοχυρωμένη.⁶

Στο θεσμικό επίπεδο, το σύστημα των αμιγών ορκωτών δικαστηρίων υφίσταται ρωγμές κατά τη διάρκεια του αιώνα. Όπως συμβαίνει και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οι ρωγμές αυτές ταυτίζονται συχνά με πολιτικά ταραγμένες συγκυρίες. Η πρώτη ρωγμή είναι η ίδρυση πενταμελών

⁴ Γεώργιος Κ. Φιλάρετος, *Η δικαστική αναδιοργάνωσις εν Ελλάδι*, 1885.

⁵ Κ. Τσουκαλάς, «Ενορκοι ή τακτικοί δικασταί;», *Εφημερίς Ελλήνων Νομικών* Γ' (1936), 802.

⁶ Για τα παραθέματα, βλ. κατά σειρά: Ν. Μ. Κορές, «Περί την εφαρμογήν του Αν. Νόμου 831», *Αρχείον Ποινικών Επιστημών* 2 (1938), 10· Γ. Μουρίκης, «Ο θεσμός των ενόρκων», *Δικαστική* 5 (1933), 641· Α. Γιδόπουλος και Ιωάν. Σακκέτας, «Ο θεσμός των ορκωτών δικαστηρίων», *Εφημερίς Ελλήνων Νομικών* 24-25 (1937), 467· Γ. Μουρίκης, *ό.π.*

εφετείων για καταχραστές του Δημοσίου το 1924, στα δύσκολα χρόνια μετά τη δίκη και την εκτέλεση των εξ, και για αδικήματα Τύπου για ένα μικρό διάστημα το 1932.⁷ Τα πενταμελή εφετεία θα αποκτήσουν όλο και περισσότερες δικαιοδοσίες τα επόμενα χρόνια. Δεύτερη ρωγμή, η δημιουργία μικτών δικαστηρίων το 1935, για εκδίκαση αδικημάτων Τύπου τότε, στο πλαίσιο των βενιζελικών διώξεων, και αργότερα, το 1945 για τις δίκες δοσιλόγων.⁸ Τρίτη ρωγμή, η καθιέρωση το 1937, επί μεταξικής δικτατορίας, της δυνατότητας το δικαστήριο των συνέδρων να κηρύσσει την ετυμηγορία των ενόρκων πεπλανημένη.⁹ Εν τέλει, το αμιγές ορκωτό σύστημα θα καταργηθεί σε μία από τις πρώτες νομοθετικές ρυθμίσεις της Χούντας των συνταγματαρχών, η οποία θα εφαρμόσει και την ευρωπαϊκή πρωτοτυπία των μικτών ορκωτών δικαστηρίων με πλειοψηφία δικαστών.¹⁰ Αυτά θα συνεχίσουν να δικάζουν μέχρι το 1979, οπότε θεσπίστηκε η πλειοψηφία λαϊκών δικαστών στα μικτά ορκωτά δικαστήρια που είχε καθιερώσει το Σύνταγμα του 1975.¹¹

Αντίθετο με τον θεσμό των ενόρκων από τις αρχές του 20ού αιώνα, όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ήταν σύσσωμο το δικαστικό σώμα, διεκδικώντας μονοπώλιο στην απονομή της δικαιοσύνης. Ωστόσο, σταθερή και αχαρτογράφητη πρακτική ήδη από τον 19ο αιώνα, υπονομευτική του θεσμού, ήταν η λεγόμενη «πλημμελειοποίηση», δηλαδή η μετατροπή κακουργημάτων σε πλημμελήματα. Έτσι οι δικαστικοί απέφευγαν τα

⁷ Ψήφισμα Δ' Συντακτικής Συνελεύσεως 16/31.12.1924 «Περί ανακρίσεως και εκδικάσεως αδικημάτων τινών υπό των εφετείων».

⁸ Για την Θ' Συντακτική Πράξη, 20/20.11.1935 και τον AN 20.11.1935, βλ. Γρηγόρης Παπαγεωργίου, *Δικαστήρια Κακουργημάτων. Μεικτά ορκωτά δικαστήρια, μεικτά ορκωτά εφετεία, τριμελή και πενταμελή εφετεία*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, Κομοτηνή 1988, 9. Για τις δίκες δοσιλόγων, Δημήτρης Κουσουρής, *Δίκες των δοσιλόγων, 1944-1948. Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη*, Πόλις, Αθήνα 2014, 142-152 και Νικόλας Δ. Χατζηγικολάου, *Μεικτά Ορκωτά Δικαστήρια και Εφετεία. Η λαϊκή συμμετοχή στην ελληνική ποινική δίκη*, 13, σημ. 53.

⁹ AN 831/1937 «Περί πεπλανημένης ετυμηγορίας των ενόρκων», στο Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, 19.

¹⁰ ΙΒ' Συντακτική Πράξις «Περί Μεικτών Κακουργιοδικείων», ΦΕΚ 288, 10/31.10.1967, 1286.

¹¹ Ν. 969/1979 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των διατάξεων του Κώδικος Ποινικής Δικονομίας 'περί μεικτών ορκωτών δικαστηρίων και συναφών δικονομικών διατάξεων και άλλων τινών διατάξεων'», στο Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, 8-9.

ορκωτά δικαστήρια, ενώ πετύχαιναν επίσης τη δυνατότητα έφεσης, ανύπαρκτης μέχρι το 1979 στα ορκωτά δικαστήρια.

Οι αιτιάσεις ενάντια στο αμιγές ορκωτό σύστημα είναι επαναλαμβανόμενες στον χρόνο, αν και εμπλουτίζονται. Επικρατέστερη, η περιλάλητη «επιείκεια» των ενόρκων. Σταθερή επωδός σε όλες τις κριτικές, οι ένορκοι κατηγορούνται ότι αποφεύγουν ετυμηγορίες που επισύρουν βαριές ποινές, και κυρίως την ποινή του θανάτου. Παρουσιάζονται επίσης αδαείς, αφελείς, αγράμματοι, χωρίς εμπειρίες, σε μια εποχή επιστημονικής εξειδίκευσης. Συγχρόνως οι ένορκοι χαρακτηρίζονται ευεπίφοροι στην επίδραση της κοινής γνώμης, του Τύπου, των συνηγόρων, ανίκανοι να ξεχωρίσουν σύνθετα επιχειρήματα, σε μια εποχή που οι εμπειρογνώμονες αποκτούν όλο και μεγαλύτερη σημασία και στην οποία αναγνωρίζεται η δύναμη του Τύπου. Άλλοι θεωρούν ότι δεν συγκροτούνται σωστά οι κατάλογοι των ενόρκων, με αποτέλεσμα να κληρώνονται ακατάλληλα πρόσωπα. Καταγράφεται επίσης συστηματικά η απροθυμία όσων κληρώνονται ένορκοι να εκτελέσουν την αποστολή τους. Όταν το 1954 επιτράπηκε στις γυναίκες να γίνονται ένορκοι, οι αιτιάσεις πολλαπλασιάστηκαν, καθώς θεωρήθηκαν είτε εύκολο θύμα επιτήδειων συνηγόρων που τις παρέσυραν είτε πονηρές που κατάφερναν να παρασύρουν άλλους ενόρκους. Σημαντικό πρόβλημα θεωρούσαν οι πολέμιοι του θεσμού κυρίως τη δυσκολία να διαχωριστεί το πραγματικό μέρος μιας δίκης, που αφορά την ενοχή –και αποτυπωνόταν στην ετυμηγορία των ενόρκων– από το ποινικό μέρος της δίκης, που αφορά την ποινή για την αντίστοιχη ετυμηγορία –και για την οποία αποφάσιζαν οι σύνεδροι. Μεταπολεμικά, εξίσου απαράδεκτο θεωρήσαν επίσης το αναιτιολόγητο και το ανέκκλητο της ετυμηγορίας.

Στις σχετικές παρεμβάσεις, όλα αυτά παρουσιάζονται ως αυταπώδεικτα, με μόνη τεκμηρίωση τη διατύπωση «όπως όλοι γνωρίζουμε». Στατιστικά δεδομένα απουσιάζουν. Οι ίδιοι οι πολίτες που υπηρετούν ως ένορκοι σπάνια μιλούν. Οι μαρτυρίες ενόρκων για την εμπειρία τους ως πρόσκαιροι λαϊκοί δικαστές περιορίζονται σε λιγοστές επιστολές στον Τύπο.

Ως λύση για τα προβλήματα στη λειτουργία των αμιγών ορκωτών δικαστηρίων προτείνονται από τη δεκαετία του '30 διάφορων ειδών μορφές σύμπραξης τακτικών δικαστών και ενόρκων. Όμως συνηθέστερα υποστηρίζεται η αντικατάσταση του αμιγούς ορκωτού συστήματος με μικτά δικαστήρια με πλειοψηφία ενόρκων, στα οποία σύνεδροι και ένορκοι θα δικάζουν μαζί σε όλα τα στάδια. Οι υπερασπιστές τους επικαλούνται συ-

στηματικά την καθιέρωσή τους σε κάποιες ευρωπαϊκές χώρες από τα μέσα της δεκαετίας του '20. Αρκετοί πάντως θεωρούν τα μικτά ορκωτά δικαστήρια προσωρινή λύση και προκρίνουν την κατάργηση του θεσμού των ενόρκων με παράλληλη εξειδίκευση των ποινικών δικαστών.

Από τις δεκάδες νομικούς που συμμετέχουν στις σχετικές αντιπαράθεσεις, αναδεικνύονται τη δεκαετία του '30 δύο μορφές του νομικού κόσμου, πανεπιστημιακοί δάσκαλοι: ο ένας, ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, από τους λίγους υπερασπιστές του θεσμού των ενόρκων· ο άλλος, ο υφηγητής τότε, αλλά σύντομα καθηγητής στο ίδιο πανεπιστήμιο, Ηλίας Γάφος, που προτείνει επίμονα και συστηματικά την αντικατάστασή του με μικτά ορκωτά δικαστήρια. Είναι αδύνατο εδώ να παρουσιάσω τις θέσεις τους. Να πω μόνον ότι ο πρώτος θεωρεί τον θεσμό των ενόρκων κρίσιμο αντίβαρο της κοινωνίας απέναντι στην επαγγελματική παραμόρφωση των δικαστών, ενώ ο δεύτερος υποστηρίζει ότι στις σύγχρονες συνθήκες η ποινική δικαιοσύνη απαιτεί επιστημονική εξειδίκευση που οι ένορκοι δεν διαθέτουν.¹²

Την ίδια δεκαετία και για αρκετές επόμενες ο θεσμός των ενόρκων θα αναδειχθεί σε ζήτημα δημόσιας σημασίας μέσα από τον Τύπο. Χαρακτηριστικά είναι τα χρονογραφήματα του Σπύρου Μελά ή Φορτούνιο στις εφημερίδες του Χρήστου Λαμπράκη, αλλά και εκείνα του Δημήτρη Ψαθά και του Παύλου Παλαιολόγου μεταπολεμικά, καθώς και αρθρογραφία πλήθους δημοσιογράφων σε πολλές εφημερίδες, μέχρι και πρωτοσέλιδα κύρια άρθρα. Στις δημοσιεύσεις αυτές ο θεσμός στηλιτεύεται με ειρωνικά σχόλια για τη συμπεριφορά των ενόρκων, λιβέλους για την επιεικεία τους, ιδίως σε εγκλήματα τιμής, και οικτιρμούς για την κατάντια της ποινικής δικαιοσύνης και την ατιμωρησία των εγκληματιών.¹³

Μεγάλες δίκες της εποχής, για ανθρωποκτονίες, αδικήματα του Τύπου ή για υποθέσεις που συνδέονται με πολιτικούς, όπως π.χ. η απόπειρα

¹² Ενδεικτικά: Κωνσταντίνος Τσουκαλάς: *Τα ορκωτά δικαστήρια*, τ. Ι και ΙΙ, Αθήνα 1929-1931 και «Ένορκοι ή τακτικοί δικασταί;», *Εφημερίς Ελλήνων Νομικών* Γ (1936), 801-802· Ηλίας Γάφος: «Τα μικτά ποινικά δικαστήρια εν Ελλάδι», *Εφημερίς Ελλήνων Νομικών*, 1936, 289-292· «Περί τα ορκωτά δικαστήρια», *Αρχαίον Ποινικών Επιστημών*, 1938, 329· «Τα ορκωτά δικαστήρια», *Αρμενόπουλος*, Α' (1946-1947), 629-630· «Τα μικτά δικαστήρια και οι διατάξεις του Συντάγματος», *Ποινικά Χρονικά*, Κ' (1970), 81-87.

¹³ Είναι αδύνατο εδώ να περιλάβω παραπομπές στα σχετικά δημοσιεύματα.

εναντίον του Βενιζέλου, γίνονται επίσης αφορμή να στηλιτευτεί ο θεσμός των ενόρκων με κύρια άρθρα στον ημερήσιο Τύπο. Το ίδιο θα γίνει και μεταπολεμικά, π.χ. με τη δίκη για τη δολοφονία Λαμπράκη, και κατά καιρούς με διάφορες ανθρωποκτονίες.

Σταθερή προτίμηση στα μικτά ορκωτά δικαστήρια, και επομένως στη μειωμένη εξουσία των ενόρκων, εκφράζουν επίσης επανειλημμένα οι επίσημοι δικαστικοί, αλλά και νομικοί και κοινοβουλευτικοί θεσμοί: η ολομέλεια του Αρείου Πάγου τρεις φορές, η κοινοβουλευτική επιτροπή της Γερουσίας για θέματα δικαιοσύνης, επιτροπές σχεδίου Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, επιτροπές για την αναμόρφωση του Συντάγματος, και μετά τη Μεταπολίτευση η Εταιρεία Δικαστικών Μελετών κ.ά.¹⁴ Πιο επιφυλακτικοί απέναντι στην κατάργηση των αμιγών ορκωτών δικαστηρίων εμφανίζονται διαχρονικά οι δικηγορικοί σύλλογοι Αθήνας και Θεσσαλονίκης, αλλά επίσης μεταπολιτευτικά η Ένωση Ελλήνων Ποινικολόγων καθώς και ορισμένοι βουλευτές.¹⁵ Κύριο πρόσκομμα για αλλαγές, οι συνταγματικές προβλέψεις.

Από τη δεκαετία του '50 και μετά, οι επιθέσεις ενάντια στον θεσμό των ενόρκων θα συστηματοποιηθούν. Η βαριά σκιά των λαϊκών δικαστηρίων της εαμικής περιόδου δεν δηλώνεται ποτέ, αλλά είναι δύσκολο να κρυφτεί στις σχετικές αιτιάσεις. Ο Ηλίας Γάφος θα είναι κεντρική μορφή σε αυτή την εκστρατεία. Με καταιγισμό αρθρογραφίας υποστηρίζει την καθιέρωση μικτών ορκωτών δικαστηρίων, με απώτερη επιλογή την εξειδίκευση των ποινικών δικαστών και την κατάργηση των ενόρκων. Όταν η Χούντα καταργήσει τα αμιγή ορκωτά δικαστήρια με συντακτική πράξη, ο Ηλίας Γάφος θα γίνει πρόεδρος στην επιτροπή για τις τροποποιήσεις

¹⁴ Ενδεικτικά: «Ο Άρειος Πάγος διά τα ορκωτά δικαστήρια», *Ελεύθερον Βήμα*, 14.6.1937, 5· Η. Γάφος, «Τα ορκωτά δικαστήρια», ό.π.: «Η ολομέλεια του Αρείου Πάγου προτείνει μεταβολάς διά την καλύτεραν λειτουργίαν του θεσμού των ορκωτών λαϊκών δικαστηρίων», *Ελευθερία*, 6.7.1961, 6· «Σφυροκοπήθηκε στη Βουλή το νομοσχέδιο για τα κίνητρα», *Ριζοσπάτης*, 16.11.1978, 1· Τζώρτζια Κοντράρου, «Διήμερη συζήτηση από την Εταιρεία Δικαστικών Μελετών. Διχάζει τους ειδικούς το θέμα των ενόρκων», *Τα Νέα*, 22.3.1990, 15· κ.ά.

¹⁵ Ενδεικτικά: «Ζητείται αναδιάρθρωσις των ορκωτών δικαστηρίων. Με πλήρη τον θεσμόν των ενόρκων», *Το Βήμα*, 27.7.1973, 7· Λίνα Αλεξίου, «Ορκωτά δικαστήρια. Η δικτατορία τα κατάργησε... Η δημοκρατία τι θα κάνει;», *Τα Νέα*, 5.5.1977, σ. 11· «Υποστηρίζουν τη λαϊκή πλειοψηφία στα Μικτά Ορκωτά οι ποινικολόγοι», *Το Βήμα*, 4.2.1079, 2.

στα χουντικά συντάγματα και θα χαιρετίσει τις αλλαγές. Όμως θα αναγκαστεί να συμμορφωθεί με τις επιλογές του δικτάτορα Παπαδόπουλου για πλειοψηφία δικαστών, με την οποία είπε αργότερα ότι διαφωνούσε.¹⁶

Με τη Μεταπολίτευση οι συζητήσεις θα πυκνώσουν, κυρίως γύρω από τις σχετικές διατυπώσεις του Συντάγματος του 1975. Το νέο Σύνταγμα θα καθιερώσει τα μικτά ορκωτά δικαστήρια, χωρίς να προσδιορίζει τη σύνθεσή τους, αλλά επίσης θα επικυρώσει τη μείωση της δικαστικής τους ύλης, καθώς στο μεταξύ τα πενταμελή εφετεία έχουν επεκτείνει τις αρμοδιότητές τους, ενώ συνεχίζεται και η πρακτική της πλημμελειοποίησης.

Το νέο αίτημα του δικαστικού κόσμου θα είναι πια η δυνατότητα έφεσης στις αποφάσεις των μικτών ορκωτών δικαστηρίων. Το αίτημα έχει τεθεί πριν τη Δικτατορία, αλλά θα ενταθεί μετά τη Μεταπολίτευση, για να υλοποιηθεί μόλις το 1979, με σχετική νομοθεσία.¹⁷ Τότε ολοκληρώνεται κατά κάποιο τρόπο και η δημόσια συζήτηση για τον θεσμό των ενόρκων. Κατά κάποιο τρόπο, γιατί έκτοτε κάθε τόσο, και κυρίως με αφορμή πολύκροτες δίκες, το ζήτημα των ενόρκων εμφανίζεται και πάλι στον Τύπο, με επίκεντρο πάντα τα δύο ίδια ζητήματα: την υποτιθέμενη αυθαίρετη επιείκειά τους και τις επιφυλάξεις που εγείρουν στους δικαστικούς. Πολύ πρόσφατες δημοσιεύσεις επιβεβαιώνουν αυτή τη σταθερά.¹⁸

Κοντολογίς, κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα ο θεσμός των ενόρκων είναι δημόσιο ζήτημα που απασχολεί την κοινή γνώμη, τον Τύπο,

¹⁶ Βλ. σχετικά, «Ζητείται αναδιάρθρωσις των ορκωτών δικαστηρίων. Με πλήρη τον θεσμόν των ενόρκων», ό.π.: «Δύο κρίσιμα ερωτήματα. Πλειοψηφία ενόρκων ή δικαστών στα κακούργιοδικεία; Να καθιερωθή η έφεση επί κακούργημάτων;», *Τα Νέα*, 24.6.1974, 4.

¹⁷ Ενδεικτικά: Χρ. Π. Γιώτης, «Η ελληνική δικαιοσύνη. Ανάγκη αναδιοργάνωσης των ποινικών δικαστηρίων. 'Λαϊκά μικτά δικαστήρια'. Τρία άρθρα του εφέτου Αθηνών κ. Χρ. Π. Γιώτη. Γ'», *Ελεύθερον Βήμα*, 28.1.1926, 1-2· «Ο Δικηγορικός Σύλλογος ζητεί: Ένδικον μέσον κατά των αποφάσεων των κακούργιοδικείων. Να τροποποιηθή ο θεσμικός νόμος», *Το Βήμα*, 31.10.1971, 10· «Δευτεροβάθμιο για τα κακούργηματα», *Το Βήμα*, 22.2.1976, 2· «Έφεση για τις αποφάσεις των ορκωτών δικαστηρίων και πενταμελών εφετείων. Συζητείται το νομοσχέδιο», *Το Βήμα*, 17.5.1979, 14.

¹⁸ Ενδεικτικά: <https://tvxs.gr/news/ellada/martyria-tvxs-skinothetisan-aytoktonia-gia-na-krypsoyn-ti-gynaikoktonia>, (πρόσβαση 20.10.2021)· <https://vimapress.gr/diki-my-stirio-stin-kriti-prokeitai-gia-mia-terastia-dikastiki-plani/>, (πρόσβαση 31.10.2021)· <https://www.fumara.gr/opoios-tin-peiraxei-den-tha-vgei-zontanos-elege-o-antras-tis-prin-ti-skotosei-i-istoria-tis-efis-tsichlaki/>, (πρόσβαση 20.10.2021).

τους νομικούς, τους ποινικολόγους, τους δικαστικούς, με πυκνή αρθρογραφία στον νομικό και τον ημερήσιο Τύπο. Με βάση όσα προηγήθηκαν, για την ώρα μπορώ να διατυπώσω μόνο μία υπόθεση εργασίας. Οι διαφορετικές φωνές που συμμετέχουν στις συζητήσεις για το ζήτημα των ενόρκων, έστω κι αν επαναλαμβάνουν παρόμοια επιχειρήματα, έχουν διαφορετικά ζητούμενα. Για παράδειγμα, αν οι ποινικολόγοι και οι δικαστικοί επιδιώκουν να θέσουν το ποινικό σύστημα κάτω από τον μεγαλύτερο έλεγχό τους και οι πολιτικοί να περιορίσουν τον απρόβλεπτο χαρακτήρα δικαστικών αποφάσεων που τους αφορούν, οι χρονικογράφοι αναλαμβάνουν εκπολιτιστικό ρόλο, στοχοποιώντας συμπεριφορές και στάσεις που θεωρούν «οπισθοδρομικές» και υπονομευτικές της δικαιοσύνης. Και μπορεί κανείς να διακρίνει κάτω από τις γραμμές την απόσταση που καλλιεργείται σταθερά μέσα στον χρόνο ανάμεσα σε μία όψη της ιδιότητας του πολίτη, δηλαδή την κλήση ως ορκωτού δικαστή, και τη λειτουργία της ποινικής δικαιοσύνης. Η έρευνα συνεχίζεται.

Η ΑΝΑΘΕΣΗ ΕΞΩΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΩΝ
ΣΕ ΔΙΚΑΣΤΙΚΟΥΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΣ ΑΠΟ ΤΟ 1944
ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ: ΦΟΒΙΕΣ ΚΑΙ ΣΤΕΓΑΝΑ

Γιώργος Δελλής

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΝΟΜΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΕΚΠΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στην Ελλάδα, η ενασχόληση του δικαστή με αντικείμενα τα οποία εκφεύγουν της στενής απονομής της Δικαιοσύνης αντιμετωπίζεται διαχρονικά με επιφύλαξη από το συνταγματικό κείμενο, τη θεωρία, την κοινωνία αλλά και από τους ίδιους τους δικαστές.¹ Τα πράγματα δεν θα μπορούσαν

¹ Το ζήτημα αυτό έχει απασχολήσει πολλές φορές τη θεωρία. Ενδεικτικά, Αθ. Τσιρώνας, «Σύνταγμα Κατ' άρθρο ερμηνεία», 2017, 1370 επ.· Κ. Αλεπάκος, *Η προσωπική ανεξαρτησία των δικαστικών λειτουργών*, 1992, 134 επ.· Σ. Βλαχόπουλος, *Θέματα δικαστικών λειτουργών και προσβολή πράξεων δικαστικών οργάνων στη νομολογία του Γ' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας*, *ΕφημΔΔ* 2011, 800 επ.· Κ. Γώγος, *Η συμμετοχή των δικαστικών λειτουργών στο έργο της διοίκησης μετά την αναθεώρηση του άρθρου 89 του Συντάγματος*, *Τιμ. Τόμ. Ι. Μανωλεδάκη*, 2007, 185 επ.· Π. Δαγτόγλου, *Διοικητικό δικονομικό δίκαιο*, 2011, 80 επ.· Σ. Δέδες, *Κίνδυνοι που απειλούν την προσωπική ανεξαρτησία του δικαστικού λειτουργού, στο Προβλήματα Ανεξαρτησίας της Δικαιοσύνης*, *ΕΝΟΒΕ* 1988, 31 επ.· Ι. Μανωλεδάκης, *Επτά θέσεις για το δίκαιο και τη δικαιοσύνη*, 1992, 80 επ.· Μ. Πικραμένος, *Η ανάθεση διοικητικών καθηκόντων σε δικαστικούς λειτουργούς, Η δικαιοσύνη και το Σύνταγμα, Διοίκηση και Πολιτεία* 1993, 81 επ.· Αθ. Ράϊκος, *Συνταγματικό Δίκαιο* (τόμος Α'), 1991, 134 επ.· Κ. Χρυσόγονος, *Μορφές εξάρτησης της δικαιοσύνης από την εκτελεστική εξουσία, Τόμος της Εταιρείας Ελλήνων Δικαστικών Λειτουργών για τη Δημοκρατία και τις Ελευθερίες*, 1992, 121 επ.· Αγ. Μπακόπουλος, *Η ανεξαρτησία της δικαστικής λειτουργίας, Τόμος της Εταιρείας Ελλήνων Δικαστικών Λειτουργών για τη Δημοκρατία και τις Ελευθερίες*, 1992, 126 επ.· Ε. Δόξα, *Η άσκηση ενεργού Διοικήσεως από λειτουργούς της τακτικής πολιτικής δικαιοσύνης κατά τους ισχύοντες συνταγματικούς θεσμούς, Το Σύνταγμα 1975 (Corpus)*, 1999, 475 επ.

να είναι διαφορετικά, λαμβάνοντας υπόψιν τρεις σταθερές του νομικού μας συστήματος.

Πρώτον, τη στατική εάν όχι αγκυλωτική ανάγνωση της διάκρισης των λειτουργιών. Αντιλαμβανόμαστε τις τρεις εξουσίες ως εντελώς διακρισίμα και διακριτά μονοπώλια, τα οποία θα έπρεπε να διατηρούνται απόλυτα στεγανά. Δεύτερον, την επιλογή των δικαστικών λειτουργών κατά το μοναστικό πρότυπο. Ως άλλοι ιερείς, οι δικαστές αφιερώνονται ισοβίως στη λατρεία της Θέμιδας. Η ιδέα περιστασιακών δικαστών που ασκούν διαδοχικά ή παράλληλα και άλλες δραστηριότητες μας είναι ξένη.² Οι εξαιρέσεις των ειδικών δικαστηρίων (κακοδικίας, ΑΕΔ, Μισθοδικείο) και η μεταχείριση των μη δικαστών που συμμετέχουν σε αυτά μάλλον επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Με μια φράση, ή παππάς-παππάς ή ζευγάς-ζευγάς. Τρίτον, ο αμιγώς τυπικός ορισμός που υιοθετεί το ελληνικό δίκαιο για τον όρο *Δικαστήριο*. Ως τέτοια νοούνται μόνον όσα περιγράφονται στην οικεία ενότητα του Συντάγματος και αποτελούνται από «τακτικούς» δικαστές. Και όμως, υπάρχουν ακόμη πολλά όργανα τα οποία δικαιοδοτούν επί της ουσίας αλλά δεν θεωρούνται «δικαστήρια» παρ' ότι θα χαρακτηρίζονται ως τέτοια από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο του Στρασβούργου. Στη χώρα μας, τα ράσα κάνουν τον παππά.

Δεν είναι, επομένως, ανεξήγητο γιατί η περιπλάνηση των λειτουργών της Δικαιοσύνης σε πεδία εκτός της τελευταίας θεωρήθηκε παρά φύσιν. Είναι όμως η φοβική αυτή στάση μονόδρομος για ένα σύστημα το οποίο, δικαίως και εύλογα, θέλει να προστατεύσει την ανεξαρτησία και την ποιότητα της Δικαιοσύνης; Ή μήπως υποκρύπτει και αδυναμίες, τόσο πρακτικές όσο και συμβολικού χαρακτήρα; Για να απαντήσουμε στα ερωτήματα προσήκει να οριοθετήσουμε εννοιολογικά το πεδίο της έρευνας -τι είναι «δικαστική» και τι «εξωδικαστική» αρμοδιότητα- (I), να εκθέσουμε την εξέλιξη των συνταγματικών ρυθμίσεων (II) και, τέλος, να αξιολογήσουμε τα υπέρ και τα κατά της λύσης που επικράτησε (III).

² Παρ' ότι τα πρώτα νομοθετήματα για το Συμβούλιο της Επικρατείας προέβλεπαν τη δυνατότητα *tour externe* για τη στελέχωσή του (δηλαδή τη δυνατότητα προσθήκης μελών του ΣτΕ όχι στον εισαγωγικό βαθμό από νομικούς με συγκεκριμένη περιωπή και εμπειρία), κατά το πρότυπο του Γαλλικού *Conseil d'État*.

I. ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΥΜΟΡΦΙΑ ΤΩΝ ΕΞΩΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΩΝ ΠΟΥ ΔΥΝΗΤΙΚΑ ΑΝΑΤΙΘΕΝΤΑΙ ΣΕ ΔΙΚΑΣΤΕΣ

Ο όρος «εξωδικαστικές» αρμοδιότητες προσδιορίζεται εξ αντιδιαστολής προς εκείνο των «δικαστικών» αρμοδιοτήτων που ανατίθενται στον δικαστή. Ας σημειωθεί ότι οι τελευταίες δεν εμφανίζουν απόλυτη ομοιογένεια ούτε ταυτίζονται με την «απονομή δικαιοσύνης» μέσω της επίλυσης διαφορών. Τα δικαστήρια επιλαμβάνονται και υποθέσεων στις οποίες δεν υφίσταται διαφορά, δηλαδή διατάραξη έννομης σχέσης, όπως η εκούσια δικαιοδοσία των πολιτικών δικαστηρίων. Το Συμβούλιο της Επικρατείας ασκεί μία κρίσιμη γνωμοδοτική αρμοδιότητα, επεξεργαζόμενο τα κανονιστικά διατάγματα. Το Ελεγκτικό Συνέδριο επιλαμβάνεται και αμιγώς διοικητικών ζητημάτων. Τα ποινικά δικαστήρια ασχολούνται με την εκτέλεση των ποινών. Ο Άρειος Πάγος εμπλέκεται στην εκλογική διαδικασία, ανακηρύσσοντας τους εκλογικούς συνδυασμούς και τους υποψηφίους. Οι παραπάνω αρμοδιότητες είναι, κατά την τυπική έννοια του όρου, «δικαστικές» διότι ανατίθενται στα Δικαστήρια παρ' ότι δεν είναι κατά το ουσιαστικό κριτήριο «δικαιοδοτικές». Η ανάθεσή τους στη Δικαιοσύνη έχει σε ορισμένες περιπτώσεις ιστορική εξήγηση ή αποτελεί παράδειγμα επιτυχούς δανεισμού οργανωτικής λύσης από άλλη έννομη τάξη. Κοινός τόπος της διαστολής του δικαστικού έργου είναι η χρησιμοποίηση της τεχνογνωσίας και του κύρους των δικαστηρίων σε πεδία στα οποία το Σύνταγμα ή ο νομοθέτης θεωρούν πως υφίσταται ανάγκη αυξημένης θεσμικής αξιοπιστίας.

Με το ίδιο σκεπτικό, η διάκριση δικαστικών από εξωδικαστικές αρμοδιότητες προσήκει να γίνεται στη βάση ενός θεσμικού κριτηρίου. Δικαστικά είναι τα αντικείμενα που η έννομη τάξη εναποθέτει στον θεσμό των Δικαστηρίων ανεξάρτητα ενώ εξωδικαστικές είναι οι αρμοδιότητες οι οποίες ανατίθενται σε μεμονωμένους δικαστές εκτός από το οργανωτικό πλαίσιο των Δικαστηρίων. Με άλλα λόγια, η ειδοποιός διαφορά βρίσκεται στο κατά πόσον η ανάθεση αφορά στον θεσμό ή γίνεται εκτός του θεσμού, στο πρόσωπο του δικαστικού λειτουργού. Όπως οι δικαστικές, έτσι και οι εξωδικαστικές αρμοδιότητες είναι εξ ορισμού διαφορετικές μεταξύ τους—θα τις ονομάζαμε πολυμορφικές— και εγείρουν εντελώς διαφορετικά συνταγματικά ερωτηματικά ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους. Είναι νοητό ένας δικαστικός, ακόμη και στην κορυφή της ιεραρχίας, να καταλάβει

μία κυβερνητική θέση, έστω και στο πλαίσιο υπηρεσιακής κυβέρνησης; Αντιθέτως, η συμμετοχή σε νομοπαρασκευαστικές επιτροπές δεν απασχολεί ιδιαίτερα από τη σκοπιά της διάκρισης των λειτουργιών και της δικαστικής ανεξαρτησίας. Περαιτέρω, η ανάληψη διοικητικών αρμοδιοτήτων με την ευρεία έννοια του όρου διαφέρει ως προς τα ζητήματα τα οποία γεννά ανάλογα με το αν ο δικαστικός απασχολείται σε μονοπρόσωπο ή συλλογικό όργανο, αν ασκεί συμβουλευτική ή αποφασιστική αρμοδιότητα και αν η τελευταία εμφανίζει ή όχι χαρακτηριστικά τα οποία προσιδιάζουν στην απονομή δικαιοσύνης. Συναφώς, δεν είναι χωρίς σημασία κατά πόσον οι εξωδικαστικές αρμοδιότητες ασκούνται παράλληλα ή όχι με τις δικαστικές και το πόσο περιορισμένος και σαφώς προσδιορισμένος είναι ο χρόνος άσκησής τους.

II. Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΠΡΟΣ ΤΗ ΣΥΡΡΙΚΝΩΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΥΣΤΗΡΗ ΠΕΡΙΧΑΡΑΚΩΣΗ ΤΩΝ ΕΞΩΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΩΝ ΤΩΝ ΔΙΚΑΣΤΩΝ

Η απαγόρευση ανάληψης ασυμβίβαστων δραστηριοτήτων προβλέπεται στο Σύνταγμα του 1844 (άρθ. 94) και επαναλαμβάνεται το 1864 (άρθ. 96), το 1911 (άρθ. 86.2 και 96), το 1925 (άρθ. 98 και 101.2) και το 1927 (άρθ. 101 και 104.2), πριν αποτυπωθεί και στα κείμενα της νεώτερης περιόδου.

Με την απελευθέρωση της Ελλάδας το 1944, επανέρχεται σε ισχύ το Σύνταγμα του 1911, το οποίο προβλέπει στο άρθρο 86.3 ότι: «τα καθήκοντα των τακτικών μελών του Συμβουλίου της Επικρατείας ειναι ασυμβίβαστα προς τα καθήκοντα οιουδήποτε ... υπαλλήλου πλην των του καθηγητού των νομικών και πολιτικών επιστημών ... και των του Υπουργού...». Αντίστοιχα, στο άρθρο 96 ορίζεται ότι «Δεν επιτρέπεται εις τον δικαστήν να δεχθή και άλλην έμμισθον υπηρεσίας, εκτός της του καθηγητού εν τω Πανεπιστημίω». Είναι άξιο αναφοράς ότι κατά την ασταθή αυτή περίοδο, οι δικαστές στελέχωσαν, εντούτοις, διάφορα *sui generis* όργανα. Ενδεικτικά, το νομοθετικό διάταγμα 687/1946, επέτρεπε την εκτόπιση για πράξεις «αντικείμενας εις τη δημόσια τάξη, ησυχία και ασφάλεια της χώρας». Για την εφαρμογή του, καθιέρωνε τις Δευτεροβάθμιες Επιτροπές Ασφαλείας, στις οποίες συμμετείχαν ο Πρόεδρος Εφετών, ο Εισαγγελέας Εφετών και ο Διοικητής της οικείας χωροφυλακής. Με την ψήφιση του Συντάγματος του 1952, δεν αναγράφεται, πλέον, στο συνταγματικό κεί-

μενο η δυνατότητα διορισμού δικαστή στο υπουργικό αξίωμα. Ωστόσο, η Ολομέλεια του Αρείου Πάγου (Α.Π. 83/1964) αποφάνθηκε πως «δεν είναι ασυμβίβαστα τα καθήκοντα του δικαστού προς τα έργα του υπουργού, υπό μόνη την προϋπόθεση ότι τα έργα ταύτα δεν ασκούνται συγχρόνως...».³ Το ψευδο-σύνταγμα του 1968 διαφοροποιείται κατά το μέρος που αφαιρεί τη δυνατότητα των δικαστών να ασκούν και τα καθήκοντα του καθηγητή Πανεπιστημίου.

Μετά τη μεταπολίτευση, το Σύνταγμα του 1975 απαγορεύει στους δικαστικούς λειτουργούς «κάθε άλλη έμμισθη υπηρεσία» καθώς και την «άσκηση οποιουδήποτε επαγγέλματος» (89.1), αλλά με αξιοσημείωτες εξαιρέσεις. Με την παράγραφο 2 του άρθρου 89, επανέρχεται η δυνατότητα εκλογής δικαστικών στην Ακαδημία Αθηνών ή ως διδακτικό προσωπικό των ΑΕΙ, ενώ παράλληλα προβλέπεται η συμμετοχή τους σε ειδικά διοικητικά δικαστήρια, καθώς και σε «συμβούλια ή επιτροπές», πλην των διοικητικών συμβουλίων επιχειρήσεων και εμπορικών εταιρειών. Επίσης, η αμέσως επόμενη παράγραφος επιτρέπει ρητά την ανάθεση διοικητικών καθηκόντων σε δικαστές, ακόμη και σε αποκλειστική βάση για περιορισμένο χρόνο, παραπέμποντας κατά τα λοιπά στον κοινό νομοθέτη. Καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου, έγινε ευρεία χρήση της συγκεκριμένης δυνατότητας,⁴ ακόμη και σε θέσεις στις παρυφές της εκτελεστικής εξουσίας και της πολιτικής. Χαρακτηριστικά, το άρθρο 14 ν. 1351/1983 επέτρεπε την ανάθεση καθηκόντων Γενικού Γραμματέα Προεδρίας της Κυβέρνησης σε Σύμβουλο της Επικρατείας ή τακτικό διοικητικό δικαστή, ρύθμιση η οποία κρίθηκε πάντως αντισυνταγματική από το Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο (πρακτικό 18/1989). Τέλος, τίθεται (άρθρο 89.4) γενική απαγόρευση συμμετοχής των δικαστικών λειτουργών στην κυβέρνηση. Εξαιρέση στη συγκεκριμένη απαγόρευση εισήχθη με την αναθεώρηση του 1986, οπότε και προβλέφθηκε (αρθ. 37.3) η δυνατότητα συμμετοχής της ηγεσίας της Δικαιοσύνης σε υπηρεσιακές κυβερνήσεις για τη διεξαγωγή εκλογών.

³ Α. Μάνεσης, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, 1965, 420 επ.

⁴ Θα μπορούσαν να αναφερθούν συλλογικά διοικητικά όργανα των οποίων μέλη αποτελούσαν και τακτικοί δικαστές, όπως λ.χ. τα Συμβούλια Ιδιοκτησίας Δασών, η Διοικητική Επιτροπή Αεροπορικών Επιτάξεων ή και το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο Δικηγόρων.

Η αναθεώρηση του 2001 επέλεξε να αλλάξει ρότα, στο όνομα της προφύλαξης των δικαστών από έργα ή απασχολήσεις που θεωρήθηκαν «άσχετες» με το δικαστικό λειτούργημα.⁵ Με το ισχύον άρθρο 89, απαγορεύεται στον νομοθέτη να μεταφέρει διοικητικές αρμοδιότητες σε δικαστές ατομικά, αλλά και να προβλέπει τη συμμετοχή τους σε συλλογικά διοικητικά όργανα,⁶ τα οποία ασκούν, όχι μόνο αποφασιστικές, αλλά και γνωμοδοτικές αρμοδιότητες (ΝΣΚ 306/2002 και 661/2002). Η απαγόρευση δεν είναι, πάντως, απόλυτη. Επιτρέπεται η διά νόμου συμμετοχή δικαστικών λειτουργών σε νομοπαρασκευαστικές επιτροπές καθώς και σε συμβούλια και επιτροπές⁷ τα οποία ασκούν αποκλειστικά⁸ αρμοδιότητες πειθαρχικού, ελεγκτικού ή δικαιοδοτικού χαρακτήρα,⁹ στο μέτρο που τα συγκεκριμένα πεδία προσιδιάζουν στο δικαιοδοτικό τους έργο. Επίσης, επιτρέπεται να ανατίθενται σε δικαστές, αφ' ενός, καθήκοντα εκπροσώπησης της χώρας σε διεθνείς οργανισμούς και, αφ' ετέρου, εκπαίδευσης των μελλοντικών δικαστικών λειτουργών.

III. ΜΙΑ ΕΙΚΟΝΟΚΛΑΣΤΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ:

ΟΙ ΖΩΝΕΣ ΑΓΝΟΤΗΤΑΣ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΠΑΝΤΟΤΕ ΔΕΙΓΜΑ ΗΘΟΥΣ ΚΑΙ ΥΓΕΙΑΣ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

Τα ασυμβίβαστα των δικαστών, στα οποία περιλαμβάνονται και οι πάσης φύσεως απαγορεύσεις εξωδικαστικών αρμοδιοτήτων, συνδέονται συνήθως με την ανάγκη προάσπισης της ανεξαρτησίας τους, ιδίως της προσωπικής αλλά και της λειτουργικής. Είναι αδιαμφισβήτητο ότι η ανοχή συνθηκών σύγκρουσης συμφερόντων ή αθέμιτης επιρροής θέτουν σε κίνδυνο το κύ-

⁵ Ε. Βενιζέλος, Πρακτικά της Βουλής για την Αναθεώρηση του Συντάγματος, Συνεδρίαση ΡΑΒ', 7.3.2001, 5671.

⁶ Αθ. Τσιρώνας, *ό.π.*, 2017, 1370 επ.

⁷ Κ. Γώγος, *ό.π.*, 2007, 188 επ.

⁸ ΝΣΚ 135/2005. Με το παραπάνω σκεπτικό δεν επετράπη η συμμετοχή δικαστών στις Τοπικές Διοικητικές Επιτροπές (ΓΔΕ) του ΙΚΑ, επειδή αυτές ασκούσαν έργο, το οποίο δεν είναι αμιγώς δικαιοδοτικό, αλλά και γνωμοδοτικό.

⁹ Κατά τον Γώγο (*ό.π.*, 192), η εφαρμογή της συνταγματικής εξαίρεσης «δεν είναι ευχερής», διότι ερείδεται στην εφαρμογή «τριών άοριστων νομικών εννοιών οι οποίες καλούν τον ερμηνευτή να υπαγάγει σε απλά σχήματα αρμοδιότητες που ο νόμος στην πράξη διαμορφώνει συνήθως ως σύνθετες και ανεπίδεκτες ευχερούς τυποποίησης».

ρος, την ποιότητα και, γενικότερα, την ακεραιότητα της Δικαιοσύνης. Στο πλαίσιο αυτό, η συνταγματική στροφή του 2001 προς το αυστηρότερο φαίνεται εκ πρώτης όψεως κατανοητή. Επιλέγει την ασφαλέστερη οδό του *ex ante*, γενικού περιορισμού των δυνητικών κινδύνων από την, εκτός Δικαιοσύνης, ανάμιξη του δικαστή με άλλα δημόσια καθήκοντα. Απαγορεύει στον δικαστή/Οδυσσέα να πλεύσει προς τη νήσο Ανθεμόεσσα για να μην μπει καν στον πειρασμό να ακούσει τις σειρήνες, είτε είναι καλά δεμένος στο κατάρτι είτε όχι. Από τη συγκεκριμένη σκοπιά, η επιλογή της αυστηρότητας ακολουθεί τα διδάγματα της αμερικανικής θεωρίας, σύμφωνα με την οποία η ανεξαρτησία ενός δημόσιου θεσμού υπονομεύεται, όχι μόνον όταν υπάρχουν φαινόμενα διαφθοράς ή σώρευσης προδήλως ασυμβίβαστων δραστηριοτήτων, αλλά και από κάθε τρόπο έμμεσης ομηρείας των τελευταίων. Τούτο μπορεί να συμβεί σε συνθήκες περιστρεφόμενων θυρών (*revolving doors*), όταν το ίδιο πρόσωπο εναλλάσσει διαδοχικά ρόλους ελεγκτή και ελεγχόμενου.¹⁰ Αντίστοιχα, έμμεσος πλην όμως όχι άνευ σημασίας ενδέχεται να είναι ο επηρεασμός του δικαστικού λειτουργού από τα κίνητρα, όχι μόνο οικονομικά, τα οποία συναρτώνται με την άσκηση άλλου δημόσιου καθήκοντος: π.χ., το επιμίσθιο για τη συμπλήρωση του μισθού, η εκ του σύνεγγυς σχέση με την πολιτική ηγεσία που θα μπορούσε να ρευστοποιηθεί με μία θέση στην ηγεσία της Δικαιοσύνης.

Όλα τα παραπάνω είναι αναμφίβολα σημαντικά. Υπάρχει ωστόσο και η άλλη όψη του νομίσματος, ιδίως σε σχέση με την ανάθεση καθηκόντων τα οποία θα χαρακτηρίζαμε εν ευρεία εννοία διοικητικά. Τέτοιες αρμοδιότητες σαφώς διακρίνονται από τον πυρήνα των ασυμβίβαστων, δηλαδή από την άσκηση δεύτερου επαγγέλματος ή άλλης έμμισθης απασχόλησης στο πεδίο της ιδιωτικής κοινωνίας, κάτι το οποίο θα ήταν αδιανόητο. Διαχωρίζονται, ακόμη, από ιδιότητες ευθέως ή εντόνως πολιτικές –Υπουργός, γενικός γραμματέας– η σύγχυση με τις οποίες πλήττει ευθέως τη διάκριση των λειτουργιών. Η προσφορά διοικητικού έργου για περιορισμένο χρονικό διάστημα παράγει ένα σοβαρό ποιοτικό πλεόνασμα το οποίο καταλήγει στους ωφελούμενους δημόσιους θεσμούς, στον πολίτη/διοικούμενο αλλά και στον ίδιο το δικαστή. Η θέση του δικαστή είναι μοναδική στο θεσμικό στερέωμα και ο εμπλουτισμός της κρατικής δράσης

¹⁰ Για τις έννοιες αυτές, βλ. Γ. Δελλής, *Δήμος και Αγορά. Το δημόσιο δίκαιο «αλλιώς»*, με το βλέμμα της οικονομικής ανάλυσης, Ευρασία 2018, 177.

με τα δικά του χαρακτηριστικά μπορεί να γεννήσει αξιόλογες θετικές εξωτερικότητες. Εάν μία από τις κρίσιμες εκφάνσεις της Δικαιοσύνης είναι να θεραπεύσει την εσφαλμένη παρέμβαση του κράτους στην ατομική ελευθερία, τι καλύτερο από την προληπτική αποφυγή τέτοιων παθολογιών μέσα από δικαστές οι οποίοι θα συμβουλευθούν τον παραγωγό ή τον εφαρμοστή των κανόνων δικαίου, θα φωτίσουν αμερόληπτα τα νομικά δεδομένα μίας προς ρύθμιση δραστηριότητας ή θα συμμετάσχουν, σε μία φάση της σταδιοδρομίας τους, στη λήψη των διοικητικών αποφάσεων.¹¹ Σκοπός της σύγχρονης Θέμιδος δεν είναι η στενά οριζόμενη, *ex post* επίλυση διαφορών αλλά η αντιμετώπιση της αυθαιρεσίας –ιδίως εκείνη που εκκινεί από το Κράτος– με κάθε αποτελεσματικό τρόπο. Αυτή είναι και η σύγχρονη ανάγνωση της διάκρισης των λειτουργιών, η οποία αντιλαμβάνεται τον ρόλο των δημόσιων φορέων ως αλληλοελεγχόμενων θεσμικών αντίβαρων, έξω από προκαθορισμένα στεγανά. Όταν η συμμετοχή ενός δικαστή στη λήψη μιας δημόσιας απόφασης βελτιώνει την τελευταία, τότε παρουσιάζει ένα μετρήσιμο θεσμικό όφελος, η απώλεια του οποίου μέσω γενικών συνταγματικών απαγορεύσεων δεν είναι αμελητέα.

Η κρατούσα θεωρία, συμπλέουσα με τη στάση του δικαστικού κόσμου, αντιτείνει στα ανωτέρω τις προαναφερθείσες σκιές που ενδέχεται να δημιουργούνται για την ανεξαρτησία του δικαστή από την αύξηση των δυναμικών κινδύνων επιρροής, ομηρίας, κ.λπ. Αυτό είναι όντως το κόστος από τη χαλάρωση των συνταγματικών ασυμβιβάστων, αλλά καλό είναι να το μετρήσουμε με ρεαλισμό. Το συγκεκριμένο κόστος θα υπάρχει πάντα. Υφίσταται σήμερα και μετά την προκρούστεια κλίνη για τα εξωδικαστικά καθήκοντα την οποία κατασκεύασε η αναθεώρηση του 2001. Ο κίνδυνος επηρεασμού λόγω των οικονομικών ή μη πλεονεκτημάτων από την άσκηση εξωδικαστικού έργου είναι μία πραγματικότητα για πολλές από τις αρμοδιότητες τις οποίες επιτρέπει κατ' εξαίρεση ο συνταγματικός νομοθέτης, βαπτίζοντάς τις, οιονεί δικαιοδοτικές ή δικαστικές (απόσπαση στην Εθνική Σχολή Δικαστών, συμμετοχή σε ένα ευαίσθητο πειθαρχικό συμβούλιο, Επιτροπές για τους αιτούντες άσυλο, κ.λπ.). Ή μήπως η διενέργεια διαιτησιών είναι ένα εντελώς άθωο πεδίο από τη σκοπιά του δυναμικού επηρεασμού των δικαστικών λειτουργιών;

Την ίδια στιγμή, καταναλώνουμε πόρους για να απαντήσουμε στο

¹¹ Γ. Δελλής, *ό.π.*, 2018, 388.

ερώτημα κατά πόσον μια εξωδικαστική αρμοδιότητα είναι οιοσδήποτε δικαιοδοτική ώστε να επιτρέπεται. Θεωρούμε –άλλο αποκαλυπτικό παράδειγμα– ότι εν ενεργεία διοικητικός δικαστής δεν επιτρέπεται να καταστεί μέλος της Αρχής Εκδίκασης Προδικαστικών Προσφυγών κατά την ανάθεση δημόσιων συμβάσεων γιατί δεν θα μπορούσε να τάμει ενδικοφανείς διαφορές σε μονομελή σύνθεση, στερώντας την ΑΕΠΠ από μία, καταφανώς αναγκαία, ποιοτική αναβάθμιση που θα διευκόλυνε και το έργο της Δικαιοσύνης. Αντίστοιχα, είναι συνταγματικά ανεπίτρεπτο να καταλάβει εν ενεργεία δικαστής θέση σε Ανεξάρτητη Αρχή, οπότε το σύστημα καταφεύγει σε δικαστικούς λειτουργούς που έχουν πλέον αποχωρήσει. Η συγκεκριμένη πρακτική συνιστά επιβεβαίωση του πόσο πολύτιμη είναι η παρουσία προσώπων τα οποία προέρχονται από τη Θέμιδα σε κομβικά όργανα του Κράτους, ιδίως όταν αυτά πρέπει να απαιτούν αυξημένα εχέγγυα νομικής τεχνογνωσίας και αμεροληψίας. Γιατί όμως η οδός αυτή να ανοίγει μόνο μετά το τέλος της σταδιοδρομίας; Ή μήπως το γεγονός ότι τα συγκεκριμένα πρόσωπα έχουν αποχωρήσει από τη Δικαιοσύνη αίρει τον κίνδυνο έμμεσου επηρεασμού της τελευταίας; Το ερώτημα αυτό, χωρίς αναγκαστικά να λαμβάνει θετική απάντηση, γεννάται ούτως ή άλλως, κάθε φορά που ένας πρώην δικαστής του Αρείου Πάγου ή του Συμβουλίου της Επικρατείας –τα παραδείγματα είναι πολλά– τίθεται επικεφαλής μιας Ανεξάρτητης Αρχής, οι αποφάσεις της οποίας άγονται ενώπιον των πολιτικών και ιδίως των διοικητικών δικαστηρίων.

Πάντα θα υπάρχουν σκιές και πάντα θα υπάρχουν σειρήνες, είτε ποδηγητήσουμε εντελώς τον δικαστή/Οδυσσέα είτε όχι. Η προστασία από αυτές δεν διασφαλίζεται με το ξεχείλωμα των κάθε είδους ασυμβιβάστων και απαγορεύσεων. Προϋποθέτει δύο άλλα αντίδοτα, τα οποία, μάλλον όψιμα, δειλά και σίγουρα ανεπαρκώς ανακαλύπτουμε ως έννομη τάξη. Το πρώτο δεν είναι άλλο από τη διαφάνεια. Αντί για περιορισμούς οι οποίοι δεν αποτρέπουν τις εν κρυπτώ, άτυπες συνέργειες δικαστών με άλλους φορείς εξουσίας, φαίνεται προτιμότερη η φανερή, σαφής και επίσημη ανάθεση εξωδικαστικών καθηκόντων. Η διαφάνεια επιτρέπει και καλλιεργεί τη λογοδοσία, η οποία με τη σειρά της καθιστά τον δικαστικό λειτουργό περισσότερο προσεκτικό και υπεύθυνο. Όλοι κρινόμαστε, ακόμη και οι δικαστές, οι οποίοι, δυστυχώς, εκφράζουν μια δυσανεξία απέναντι σε κάθε μορφής αξιολόγηση όταν δεν προέρχεται αποκλειστικά από τους ίδιους. Η αυξημένη έκθεση σε κριτική την οποία συνεπάγεται η ανάληψη εξω-

δικαστικών καθηκόντων ίσως είναι, λοιπόν, ευπρόσδεκτη. Αντίστροφα, η προληπτική ασφάλεια την οποία παρέχουν οι ευρείες συνταγματικές απαγορεύσεις, εκτός του ότι καλλιεργεί μια πλασματική αίσθηση ότι ο δικαστής θα είναι πάντα στο απυρόβλητο, έχει το κακό πως αντί να ενισχύει, μάλλον υπονομεύει τη θεσμική εμπιστοσύνη στο πρόσωπό του. Η εμπιστοσύνη στους θεσμούς είναι το δεύτερο κρίσιμο συστατικό για την ωρίμανση ενός συστήματος δικαίου. Δυστυχώς λείπει στην Ελλάδα, ακόμη και αναφορικά με τη Δικαιοσύνη. Αν δεν έλειπε, θα μας αρκούσε ότι ορισμένα ζητήματα αποφασίζονται από τον δικαστή, επειδή ακριβώς του έχουμε εμπιστοσύνη. Τα υπό εξέταση ασυμβίβαστα λειτουργούν όπως μια ζώνη αγνότητας. Ενώ, εκ πρώτης όψεως δημιουργούν εμπιστοσύνη ότι δεν θα συμβούν απευκταίες καταστάσεις, στην πραγματικότητα εντείνουν τη δυσπιστία στο πρόσωπο εκείνου τον οποίο αφορούν: ότι, δηλαδή, χωρίς τη ζώνη, θα ήταν αδύνατο να διασφαλισθεί η ηθική συμπεριφορά, τόσο του ιδίου όσο και εκείνων που σχετίζονται μαζί του. Κοντολογίς, αντιλαμβανόμαστε τη συνταγματική εξέλιξη του 2001 περισσότερο ως έκφραση θεσμικής δυσπιστίας παρά ως μέσο ενίσχυσης του κύρους της Δικαιοσύνης.

Ο περιορισμός των εν δυνάμει δημόσιων καθηκόντων που μπορούν να εκχωρηθούν σε δικαστές έχει, επομένως, και μία αρνητική πλευρά. Στεγανοποιεί τη Δικαιοσύνη, αποκόπτοντας τα μέλη της από την πραγματική ζωή ή από πτυχές του δημόσιου βίου στις οποίες έχουν πολλά να προσφέρουν αλλά και από τις οποίες έχουν πολλά να μάθουν ακόμη και για το αμιγώς δικαστικό τους λειτούργημα. Το γαλλικό κράτος και η γαλλική κοινωνία δεν παύουν να ωφελούνται από το γεγονός ότι τα μέλη του Conseil d'État θα κληθούν, στη διάρκεια της σταδιοδρομίας τους, να επιτελέσουν πολλούς άλλους ρόλους πέραν από το να κρατούν τον ζυγό και το ξίφος της Θέμιδας. Στη χώρα μας, ο φοβικός τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίστηκαν οι εξωδικαστικές αρμοδιότητες των δικαστών από το 1975 μπορεί μεν να έχει ιστορική εξήγηση –τα αλήστου μνήμης εξαιρετικά δικαστήρια και τη συμμετοχή σε εγκάθετες επιτροπές που αποτελούσαν το δεκανίκι ενός παρασυντάγματος–, αλλά δεν είναι πλέον δικαιολογημένος. Η στεγανοποίηση της Δικαιοσύνης –η ίδια να ασχολείται αποκλειστικά με τα του οίκου της, να μην αφήνει τρίτους να εμφιλοχωρήσουν σε αυτόν και ως αντιστάθμισμα (μήπως ως αντίδωρο;) να μην ξεμυτίζει από το δικό της «comfort zone»– υπηρετεί μια ψευδεπίγραφη διάκριση των λειτουργιών από την οποία βγαίνουν όλοι χαμένοι, των ιδίων των δικαστών

συμπεριλαμβανομένων. Σε περιόδους θεσμικής ομαλότητας –αυτό είναι το ευχάριστο δίδαγμα του εορτασμού των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση, ότι καταφέραμε να προσεγγίσουμε τη θεσμική ωρίμανση των κρατών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, τα οποία εξ αρχής μιμηθήκαμε– χρειαζόμαστε οργανωτικές λύσεις που προάγουν τη διάδραση, τη διαφάνεια, τη λογοδοσία και εν τέλει την εμπιστοσύνη. Από τη στιγμή που γλιτώσαμε από τις τίγρεις και τα θηρία των βουνών, ας μη σκεφτόμαστε ακόμη με τον παλιό τρόπο, για να μην μας φάνε οι κοριοί της κοιλάδας, όπως λέει και ο ποιητής.

ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΚΥΡΙΑΡΧΟ ΦΡΟΝΗΜΑ

Μαρία Χασιρτζόγλου

ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ

Στο λεξικό της κοινής νεοελληνικής ως φρόνημα ορίζεται αυτό που πιστεύει κάποιος, αυτό που έχει διαμορφώσει ως γνώμη, ως πεποίθηση ή ιδεολογία. Αναπτύσσεται ελεύθερα μέσα στο κράτος δικαίου όπου το φρόνημα του καθενός συνυπάρχει με το φρόνημα των άλλων, και η ελευθερία όλων των ιδεών εξασφαλίζεται από νόμους με καθολική ισχύ. Τι συμβαίνει, όμως, όταν οι νόμοι χρησιμοποιούνται για να ενισχύσουν μια συγκεκριμένη ιδεολογία και να αποκλείσουν την αντίπαλη από τη νομιμότητα, όταν στοχεύουν στην εδραίωση ενός ομογενοποιημένου φρονήματος που θα υπαγορεύει την κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά ως κυρίαρχο; Πώς γίνεται και το φρόνημα αυτό ξαφνικά ανατρέπεται από ένα άλλο, αντίθετο προς τους υπάρχοντες νόμους, με τους πολίτες, που ενστερνίζονται το φρόνημα της ανατροπής, να στασιάζουν και να παρανομούν; Πώς συμπλέκεται με αυτό που εμπειρικά αποκαλούμε απονομή δικαιοσύνης και πώς συμπορεύεται ή συγκρούεται με το φρόνημα του δικαστή; Και τι είναι αυτό το τελευταίο; Είναι ο τρόπος με τον οποίον ο δικαστής αντιλαμβάνεται, ερμηνεύει και αξιολογεί τα πράγματα ή μήπως είναι κάτι περισσότερο; Μήπως δικαστικό φρόνημα είναι —ή, καλύτερα, οφείλει να είναι— το ήθος και το σθένος, η κριτική σκέψη και η προσήλωση στον ορθό λόγο, όλα αυτά τα στοιχεία με τα οποία το δικαστικό έργο νομιμοποιείται, παραμένει διαφανές και ανεξάρτητο και λογοδοτεί στη Δημοκρατία;

Φοβούμαι πως μόνο για την τελευταία ερώτηση έχω απάντηση και αυτή φυσικά είναι καταφατική. Ως προς τα υπόλοιπα ερωτήματα, επέλεξα, αντί απάντησης, την καταγραφή συγκεκριμένων γεγονότων και τον έλεγ-

χο των επιλογών μου από όσους θα έχουν την υπομονή και το ενδιαφέρον να με ακούσουν. Εκ προοιμίου να σας πω ότι άφησα εκτός αναφοράς τη δίκη της Χρυσής Αυγής επειδή το πόρισμά της δεν έχει, ακόμη, καταστεί αμετάκλητο και ότι αν σε κάποια από τα τελευταία στη σειρά γεγονότα οι θέσεις μου μπορεί να εκληφθούν ως επικριτικές, αυτό δεν ισχύει. Ως μέλος του δικαστικού συστήματος διεκδικώ τα σωστά και τα λάθη κάθε συναδέλφου ως δικά μου. Οφείλω όμως να σας εξομολογηθώ το κίνητρο της ατελούς προσπάθειάς μου. Το 1979, με την ιδιότητα της ασκούμενης δικηγόρου, αναζήτησα νομολογία για το αδίκημα της αυτοδικίας. Σε μια καταδικαστική απόφαση της δεκαετίας του '50 διατυπώνεται, ως επιχείρημα για την καταδίκη, ότι ο κατηγορούμενος δεν διέθετε πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων και, επομένως, ήταν χαρακτήρας που έρεπε προς άδικες πράξεις. Το επιχείρημα με ξάφνιασε. Την εποχή εκείνη είχαν αρχίσει να ακούγονται οι πρώτες φωνές που ζητούσαν από τον δικαστή να μην διαβάξει το ποινικό μητρώο του κατηγορουμένου πριν αποφασίσει για την ενοχή ή την αθώωσή του και τούτο για να μην επηρεαστεί η κρίση του από γεγονότα παρελθόντα και άσχετα με την υπόθεση που δικαζόταν. Πίστευε ο δικαστής αυτό που έγραψε; Αν ναι, γιατί δεν μπήκε στον κόπο να συγκρατήσει τον υποκειμενισμό του; Δεν το πίστευε; Μήπως, τότε, χορηγούσε ο ίδιος στον εαυτό του πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων; Αυτό που η άρνηση της χορήγησης του προκαλούσε μια σειρά διοικητικών πράξεων σε βάρος πολιτών, όπως η απόλυσή τους από την υπηρεσία, για την ακύρωση των οποίων καλούνταν την ίδια εκείνη εποχή να αποφανθούν οι συνάδελφοί του του Συμβουλίου της Επικρατείας με σωρεία αποφάσεων;

Η δικαιοσύνη προορίζεται να είναι θεραπεία και καταφύγιο, ειδικά των αδυνάτων. Μπορεί, όμως, να μετατραπεί είτε σε ανελήθτο όργανο καταστολής είτε να υπερβεί τον φιλελεύθερο εαυτό της και να αδικήσει εκείνον που εσφαλμένα θεωρεί ως τον συστηματικά ισχυρό διάδικο. Επιχειρώ να σας εκθέσω όλες τις όψεις της. Ως άξονα στην εισήγηση χρησιμοποίηώ το πολιτικό έγκλημα με την ευρεία του έννοια, την εριζόμενη επιστημονικά και μη αποδεκτή νομολογικά, που χαρακτηρίζει το έγκλημα πολιτικό, όταν κίνητρό του είναι η αντικαθεστωτική ιδεολογία του δράστη.

Στη νομοθεσία μας το πολιτικό έγκλημα αρχικά αντιμετωπίστηκε ως ιδιώνυμο και χρησιμοποιήθηκε στρατηγικά για την εξόντωση του πολιτικού αντιπάλου. Σήμερα ισορροπεί –η ισορροπία, ωστόσο, αμφισβητείται έντονα– στο δίπολο ασφάλεια εναντίον ελευθερίας, με σκοπό την πάταξη

της τρομοκρατίας. Η απάντηση της πολιτείας, με τη νομοθεσία της και την ένταση της καταστολής που αυτή ενεργοποιεί, είναι σύμφωνη με την επικρατούσα, όχι πάντοτε αναίμακτα, αντίληψη για τη μορφή που πρέπει να έχει το κράτος και το πολίτευμα. Όσο πιο φιλελεύθερη είναι η δημοκρατία, τόσο πιο αυστηρή είναι η οριοθέτηση και του κοινού και του πολιτικού εγκλήματος, η έννοια του οποίου αδρανεί, όταν η δημοκρατία λειτουργεί. Θα λέγαμε, μάλιστα, ότι στη δημοκρατία η φυσική εξόντωση του αντιπάλου, ως πράξη αντιδημοκρατική, δεν νομιμοποιείται να διεκδικεί τον χαρακτηρισμό της πολιτικής.

Ας δούμε, όμως, την εξέλιξη. Στην περίοδο του Μεσοπολέμου είχαν ήδη θεσμοθετηθεί νομοθετικοί περιορισμοί των ελευθεριών, οι οποίοι κυφόρησαν, εν πολλοίς, τα κατασταλτικά μέτρα που θεσπίστηκαν από το κράτος μετά το ξέσπασμα του Εμφυλίου. Η αρχή έγινε από την κυβέρνηση του Βενιζέλου με περισσότερο γνωστό τον νόμο 4229/1929 που ψηφίστηκε ως ιδιώνυμο αδίκημα για να προστατευτεί το καθεστώς, ακόμη κι από τη διάδοση ιδεών εναντίον του. Στόχος ήταν η δίωξη της πολιτικής ιδεολογίας των διωκομένων που απειλούσε το «κρατούν κοινωνικό σύστημα». Ο νόμος δεν συνιστούσε ελληνική πρωτοτυπία, αφού την εποχή εκείνη η επικράτηση των μπολσεβίκων στη Ρωσία είχε δημιουργήσει διεθνώς έντονη ανησυχία απέναντι στο κομμουνιστικό κίνημα. Ακολουθεί ο Μεταξικός νόμος 1075/1938, που προβλέπει τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων και τις δηλώσεις μετανοίας. Καταδικάζονται με αποφάσεις ειδικών δικαστηρίων πραγματικοί και πιθανολογούμενοι κομμουνιστές, κυρίως από τα δικαστήρια των βιομηχανικά ανεπτυγμένων αστικών περιοχών. Γνωστότερος από τους καταδικασμένους είναι ο Θανάσης Κλάρας, που αργότερα έδρασε ως Άρης Βελουχιώτης, ήρωας αλλά και εγκληματίας στη διαιρεμένη συνείδηση των Ελλήνων.

Ακολουθεί η Κατοχή και η χρονιά του 1945 που εκτιμάται, εκ των υστέρων, ως η χρονιά, κατά την οποία η μετριοπαθής κεντρικά πολιτική δοκιμάστηκε και απέτυχε. Ξεσπά ο Εμφύλιος: η βιαιότητα με την οποία η εμφύλια σύγκρουση διαπέρασε την κοινωνία, διαμόρφωσε το πολιτικό σύστημα και το κοινωνικό φρόνημα, αλλά και το σύστημα απονομής δικαιοσύνης. Στον καθηγητή Νίκο Αλιβιζάτο ανήκει η επισήμανση ότι, μολονότι ο Εμφύλιος πόλεμος δεν οδήγησε στην κατάρρευση της ελληνικής δημοκρατίας και στην κατάργηση του τυπικού συντάγματος, ωστόσο

δημιούργησε «παρασύνταγμα» με σαφείς απολυταρχικές τάσεις. Αυτό μάλιστα συνυπήρξε με το Σύνταγμα του '52 και έληξε το 1975, όταν εγκαταλείφθηκε οριστικά η θεσμική κληρονομιά της εμφυλιοπολεμικής περιόδου. Ενεργοποιείται ο νόμος του 1871 περί ληστείας, εκδίδεται το Γ΄ Ψήφισμα της 18ης Ιουνίου 1946 και ο Αναγκαστικός Νόμος 509 του 1947. Με την ποινή του θανάτου τιμωρείται όποιος επιδιώκει να αποσπάσει μέρος της επικράτειας ή διευκολύνει παρόμοια σχέδια, ή, έστω, προβαίνει σε προπαρασκευαστικές ενέργειες ή διαδίδει σχετικές ιδέες, πράξεις που αποδίδονται σε όσους φέρονται να ενστερνίζονται την κομμουνιστική ιδεολογία. Με βασιλικό διάταγμα ιδρύθηκαν έκτακτα στρατοδικεία και ειδικά δικαστήρια, που, ναι μεν, δεν εντάχθηκαν στο επίσημο δικαστικό σύστημα, τιτλοφορούνταν, όμως, δικαστήρια και διεξήγαγαν δίκες, μετέχοντας στο σύστημα απονομής δικαιοσύνης. Οι θανατικές καταδίκες ανήλθαν σε 5.000 περίπου, την ίδια περίοδο που οι δίκες των δοσιλόγων ήταν σταγόνα στον ωκεανό και η ατιμωρησία τους προκλητική. Οι εβραίοι Έλληνες πολίτες που επιβιώνουν από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης πρέπει να αγωνιστούν για να αποσπάσουν τις περιουσίες τους από αυτούς που τις καταχράστηκαν. Λίγα χρόνια μετά θα δουν τον διαβόητο Μαξ Μέρτεν, που έστειλε στο Άουσβιτς και στο Νταχάου 48.000 ομομήτρητους τους, να απελευθερώνεται και να επιστρέφει στη Γερμανία, όπου ευημερεί, μέχρι τον θάνατό του το 1971. Το κυρίαρχο φρόνημα ήταν συνδεδεμένο με συγκεκριμένη ιδεολογία, αυτήν της εθνικιστικής δεξιάς, και ως τέτοιο καθόρισε την απονομή της δικαιοσύνης εκείνης της περιόδου. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως νέοι, κυρίως, άνθρωποι βρήκαν άδικο και μαρτυρικό θάνατο, όπως δεν υπάρχει αμφιβολία για την εργαλειοποίηση αυτής της αδικίας από τους αυτοαποκαλούμενους ιδεολογικούς απογόνους των μαρτύρων μετά τη Μεταπολίτευση. Αναφέρομαι στην οργάνωση 17 Νοέμβρη, η εμφάνιση της οποίας αναζωπύρωσε τη συζήτηση για το πολιτικό έγκλημα.

Έχουμε, πλέον, εισέλθει στην περίοδο της Μεταπολίτευσης, έχουμε παρακολουθήσει την αψεγάδιαστη διαδικασία της δίκης των πρωταιτίων της Χούντας με τον πρόεδρό της να παραδίδει καθημερινά μαθήματα της ακόμη και σήμερα άγραφης δικαστικής μας δεοντολογίας. Στους κατηγορούμενους κινηματίες δεν αποδίδονται ιδεολογικά κίνητρα ούτε τους αναγνωρίζονται αντίστοιχα ελαφρυντικά. Το νέο Σύνταγμα, τηρώντας την παράδοση των προηγούμενων, αναφέρεται στο πολιτικό έγκλημα χωρίς

να δίνει τον ορισμό του. Του επιφυλάσσει προνομιακή μεταχείριση. Προβλέπει την εκδίκασή του από δικαστήριο ενόρκων και την απονομή χάριτος. Όμως μέριμνα για την εφαρμογή της προνομιακής μεταχείρισης δεν λαμβάνεται. Όταν τα μέλη της 17 Νοέμβρη συλλαμβάνονται και παραπέμπονται σε δίκη, το Τριμελές Εφετείο Κακουργημάτων αρνείται να απεμπολήσει την αρμοδιότητά του και χαρακτηρίζει τις αξιόποινες πράξεις της οργάνωσης ως εγκλήματα του κοινού ποινικού δικαίου. Η διαδικασία είναι κι εδώ αφεγάδιαστη, διαψεύδει τις κατηγορίες που είχαν διατυπωθεί ότι στη λήψη της απόφασης για την αρμοδιότητα του δικαστηρίου κυριάρχησε η σκοπιμότητα. Αυτό δεν εμποδίζει τους πρωταγωνιστές, που για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα και μέχρι τη σύλληψή τους είχαν την αποδοχή σημαντικού ποσοστού της ελληνικής κοινωνίας, να διεκδικούν τον τίτλο του πολιτικού εγκληματία. Ο ορισμός δεν στερείται επιστημονικής αξίας. Ο πολιτικός εγκληματίας εγκληματεί «για ένα καλύτερο αύριο», είναι ιδεολόγος, σέβεται τα δικαιώματα και τα έννομα αγαθά των αδυνάμων και ποτέ δεν δρα για ίδιον όφελος. Αξιώνει, επομένως, ευνοϊκή μεταχείριση. Η 17 Νοέμβρη είναι όμως τρομοκρατική οργάνωση. Τα μέλη της δεν έχουν την ιδιότητα του πολιτικού εγκληματία, μια ιδιότητα που λίγα χρόνια πριν η ελληνική δικαιοσύνη είχε απονείμει, έστω πρόσκαιρα, στον Ραλφ Πόλε όταν το Συμβούλιο Εφετών αρνήθηκε να τον εκδώσει στη Δυτική Γερμανία για να δικαστεί για παρόμοιες πράξεις.

Η χώρα βιώνει, στο μεταξύ, σταθερή δημοκρατία, τα ατομικά και τα πολιτικά δικαιώματα είναι κατοχυρωμένα. Σε αντίθεση με τις εκτελέσεις των θανατικών ποινών των στρατοδικείων, οι οποίες γίνονταν («εν ονόματι του βασιλέως»), τώρα οι πολιτικές αποφάσεις εκτελούνται στο όνομα του ελληνικού λαού, οι δε ποινές εκτίονται, αφού η θανατική ποινή εγκαταλείπεται και το 2001 στην αναθεώρηση του Συντάγματος καταργείται και επισήμως. Καθιερώνεται η δημοτική, ο Ματθίας αλληλογραφεί με τον Κριαρά για τον αγώνα του να χρησιμοποιείται αυτή χωρίς σφάλματα στη σύνταξη των αποφάσεων των πολιτικών δικαστών, οι βασικοί κώδικες μεταγλωττίζονται από την καθαρεύουσα, επιτρέποντας την καλύτερη κατανόησή τους από τον πολίτη. Το οικογενειακό δίκαιο μεταρρυθμίζεται εκ βάθρων, οι νεότεροι θα μάθουν για την προίκα από τις παλιές ελληνικές ταινίες και δεν θα ακούσουν ποτέ για την εξουσία κλειδών. Το πολιτικό έγκλημα μάς κλείνει για μια στιγμή το μάτι μέσω της ειδικής παραγραφής των αδικημάτων που διαπράχθηκαν στις κινητοποιήσεις των

αγροτών, όπως η παρακώλυση συγκοινωνιών, με τον νόμο 2721/1997, νομοθετική επιλογή που δίχασε την Ολομέλεια του Αρείου Πάγου, ισχυρή μειοψηφία των μελών της οποίας έκρινε ότι αυτή ήταν μια απαγορευμένη για τον νομοθέτη αμνηστία, μιας και τα όποια αδικήματα, ακόμη και αν αφορούσαν σε διεκδικήσεις πολιτών απέναντι στο κράτος, δεν ήταν πολιτικά. Στο μεταξύ το δικαστικό σύστημα παρατηρεί αμήχανο τη διαρκή αναζήτηση λύσεων για επιτάχυνση των δικών που δεν καταφέρνει παρά να συσσωρεύει ματαιώσεις και να εκταμιεύει απογοητεύσεις. Παραφορτωμένο όπως είναι και από τις αρμοδιότητες που του αναθέτει το μη λειτουργικό μας κράτος, και για τον λόγο αυτό μη αποδοτικό, στερεί από το δικαστικό σώμα το λαϊκό του έρεισμα, δηλαδή τον πολίτη που το εμπιστεύεται και προσφεύγει σ' αυτό με αίσθημα ασφάλειας δικαίου.

Κι ενώ η αναποτελεσματικότητα του συστήματος λειτουργεί απαξιωτικά για τη λειτουργία της Δικαιοσύνης, μια σημαντική μερίδα των πολιτικών δικαστών συνδράμει τον ριζοσπαστισμό της κοινωνίας την εποχή της οικονομικής κρίσης, με συνεχείς διακοπές των συνεδριάσεων, οι οποίες στην πραγματικότητα συνιστούν απεργία, κατά παράβαση του Συντάγματος. Την ίδια εποχή αρκετά δικαστήρια του πρώτου βαθμού κρίνουν αντισυνταγματικούς τους νόμους που ψηφίζονται για την εφαρμογή των μνημονίων, θέλοντας να προστατεύσουν τις θέσεις εργασίας όσων απασχολούνται στον δημόσιο τομέα ή τους αδύναμους δανειολήπτες, με τις αποφάσεις τους καταδικασμένες σε εφήμερο βίο, αφού τα ανώτερα δικαστήρια τις ανατρέπουν.

Θα αποδώσουμε στη νέα γενιά δικαστών τη διαφορά στην αντίληψη ως προς την πρόσληψη παρόμοιων γεγονότων μέσα στη διαδρομή του χρόνου ή θα θεωρήσουμε υπαίτιο το φρόνημα που επικρατεί κοινωνικά, και από ένα σημείο και μετά και πολιτικά, και χαρακτηρίζεται από την αμφισβήτηση των θεσμών μας που θεωρούνται και αυτοί χρεωκοπημένοι; Παραδείγματος χάριν, το 1954 το Συμβούλιο Πλημμελειοδικών επικύρωσε την κατάσχεση του Δεκαήμερου του Βοκάκιου, επειδή με αυτό διαπομπευόταν η Εκκλησία. Το καλοκαίρι του 2016, αντιθέτως, η Εκκλησία αντιμετωπίστηκε ως μια συστηματικά ισχυρή οντότητα που δεν έχει ανάγκη ιδιαίτερης προστασίας. Ομάδα νεαρών εισβάλλει σε ναό και διακόπτει την κυριακάτικη λειτουργία. Οι νεαροί δεν βιαιοπράγησαν, αλλά περιορίστηκαν να φωνάξουν συνθήματα και να πετάξουν τρικάκια μέσα στον ναό, θέλοντας να διαμαρτυρηθούν για την εκκένωση και κατεδάφι-

ση κτηρίου που ανήκε στην Εκκλησία και τελούσε υπό κατάληψη. Στον χώρο του στεγάζονταν πρόσφυγες που με πρωτοβουλία της Εκκλησίας εκδιώχθηκαν τις παραμονές της διαμαρτυρίας. Επρόκειτο για μια ομάδα αυτοοργάνωσης δομών φιλοξενίας προσφύγων, με διεθνή, ευρωπαϊκή σύνθεση. Το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η πράξη τους δεν ήταν υβριστικά ανάρμοστη και ότι η ολιγόλεπτη διακοπή δεν συνιστούσε ουσιαστικά διακοπή της λειτουργίας, αφού οι κατηγορούμενοι αποχώρησαν μόνοι τους. Και στην περίπτωση αυτή, το αδίκημα της διατάραξης της θρησκευτικής συνάθροισης αντιμετωπίστηκε, σιωπηρά, ως πολιτική πράξη, μιας και η ομαδική διαμαρτυρία ως έκφραση κοινωνικής αλληλεγγύης έχει σαφώς ιδεολογικό πρόσημο, και, όπως υπονόησε το δικαστήριο, δεν θα μπορούσε, λόγω του κινήτρου της, να είναι υβριστική, ακόμη κι αν εκδηλώθηκε σ' έναν χώρο προορισμένο για ιερούργια. Εξ άλλου και από τον τότε υπουργό Δικαιοσύνης είχε διατυπωθεί η άποψη (όχι με αφορμή τη συγκεκριμένη υπόθεση, αλλά εκφράζοντας το κλίμα των ημερών) πως το πολιτικό αίτημα είναι βαρύνον, όταν οι προσβολές ατομικών αγαθών είναι ελάχιστες. Σαν τον διαδηλωτή (είναι το παράδειγμα που χρησιμοποιήσε) που διαδηλώνοντας για κοινωνικοπολιτικά ζητήματα προβαίνει σε πράξεις που θίγουν ελαφρά μόνο την έννομη τάξη, όπως η απείθεια και η διατάραξη της κοινής ειρήνης και γι' αυτό δεν πρέπει να τιμωρείται.

Θα πρέπει να προβληματιστούμε; Είναι το κυρίαρχο φρόνημα ένας παράγων εξωνομικός που καθορίζει την πορεία των υποθέσεων των πολιτών στις μέρες μας; Όχι, γιατί οι δικαστές, που εργάζονται πολύ περισσότερο απ' ό,τι θα συμπεραίνε κανείς βλέποντας τη συνολική απόδοση του έργου τους, στην πλειοψηφία τους υπερασπίζονται τη νομιμότητα και φιλτράρουν την κοσμοθεωρία τους μέσα από το κοινό μέτρο και την αρχή της αναλογικότητας. Και έχουμε δείγματα πως, όταν χρειάζεται, αντιστέκονται στη ρητή ή άρρητη πίεση του κυρίαρχου φρονήματος. Στην υπόθεση της αίτησης παροχής άδειας από τις φυλακές που υπέβαλε πολυϊσοβίτης και στέλεχος της 17 Νοέμβρη, παρά την εκφρασμένη και σύστοιχη με την του τότε κυβερνώντος κόμματος ιδεολογία που τον θεωρούσε πολιτικό εγκληματία, αλλά και με σημαντική μερίδα του Τύπου και της κοινωνίας να λειτουργεί υπέρ αυτής, τα μέλη του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Βόλου εκφράζουν την άποψη ότι οι καταδικασμένοι σε πολλές φορές ισόβια δεν δικαιούνται να λάβουν άδεια και, εφαρμόζοντας τον νόμο όπως ερμηνεύουν το γράμμα του, την αρνούνται, αφού δεν πληρούνται οι τυπικές

προϋποθέσεις για τη χορήγησή της. Προσθέτουν, όμως, και μια επάλληλη αιτιολογία επί της ουσίας, η οποία στηρίζεται στη διαπίστωση ότι ο κατάδικος εξακολουθεί να ενστερνίζεται την ιδεολογία που λειτούργησε ως κίνητρο για τις πράξεις του και από αυτό συμπεραίνεται ότι δεν θα κάνει ορθή χρήση της αδείας του. Το βούλευμα αναιρείται, αφού γίνεται δεκτή η αίτηση αναίρεσης που άσκησε η τότε Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, με την αιτιολογία ότι ο πολυϊσοβίτης δικαιούται άδεια σύμφωνα με τον νόμο, αλλά και για τον λόγο ότι το συμβούλιο παρέθεσε επάλληλη αιτιολογία επί της ουσίας. Κρίνει, μάλιστα, αντιφατική την αιτιολογία του συμβουλίου γιατί ενώ δέχεται ότι στην έννοια του σωφρονισμού δεν περιλαμβάνεται η καθ' οιονδήποτε τρόπο ιδεολογική μεταστροφή του καταδίκου, στη συνέχεια δέχεται ότι ο κρατούμενος δεν είναι πρόθυμος να αλλάξει στάση ζωής και να μεταμεληθεί, αλλά εμμένει στην άποψή του περί ένοπλης ανατροπής «του κρατικού μονοπωλίου της βίας».

Είναι σωστό να εντάσσουμε την ιδεολογία στο ανέγγιχτο από τον δικαστή πεδίο. Τι γίνεται, όμως, όταν κρίνουμε πως η ιδεολογία συνεκφράζει πρόθεση μη συμμόρφωσης στους νόμους μιας δημοκρατικής πολιτείας; Όσο εκκρεμεί η έκδοση του νέου βουλεύματος στο συμβούλιο της παραπομπής, ακόμη και από εκπροσώπους του συνδικαλιστικού μας οργάνου εκφράζεται δημόσια η άποψη ότι δεν είναι επιτρεπτό να ζητείται από έναν κρατούμενο να αποκηρύξει τις ιδεολογικές του πεποιθήσεις και να συμμορφωθεί με το αξιακό σύστημα που επικρατεί. Αυτή η άποψη, ιδιαίτερα κρίσιμη επειδή εκφράστηκε όσο η έκδοση του βουλεύματος εκκρεμούσε, κατέτασσε αναπόφευκτα, ακόμη κι αν δεν υπήρχε αυτή η πρόθεση, τα εγγλήματα του κρατουμένου στα πολιτικά και όχι σε αυτά του κοινού ποινικού δικαίου. Τους προσέδωσε τον αξιακό χαρακτήρα, που δεν θα μπορούσε ποτέ να διεκδικήσει ένας κοινός, κατά συρροήν δολοφόνος, για τον οποίο λογικά θα θέλαμε να διαπιστώσουμε ότι έχει σωφρονισθεί πριν του επιτρέψουμε να κυκλοφορεί ελεύθερος. Ο χαρακτηρισμός ενός εγγέλματος ως πολιτικού μάς απασχολεί εκ νέου. Η νέα σύνθεση του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών βρίσκεται εν μέσω της διατύπωσης ενός φερόμενου ως σφάλματος, δηλαδή της εκτίμησης της ιδεολογικής μεταστροφής ή μη του δράστη, που πρέπει να αποφύγει να επαναλάβει, της ίδιας όπως και πριν περιρρέουσας ατμόσφαιρας και της αίσθησης της συναδελφικής μοναξιάς. Παρ' όλα αυτά, το Συμβούλιο, δεχόμενο την εισαγγελική πρόταση, αλλά και με εκτενή δική του αιτιολογία απορρίπτει εκ νέου την αίτηση,

για λόγους ουσιαστικούς αυτή τη φορά. Όπως μου είπε αργότερα ένα μέλος του Συμβουλίου σε κατ' ιδίαν συζήτηση: «κάναμε όλοι οι δικαστές του Βόλου το καθήκον μας. Αυτό που πιστεύαμε ορθό. Νιώθαμε τότε μεγάλη ευθύνη, μεγάλη χαρά, έναν παράξενο πυρετό που μας διακατείχε και μας ενέπνεε». Με την αναφορά σ' αυτό το φρόνημα, δηλαδή στο σθένος του δικαστή που πράττει σύμφωνα με τον νόμο και τη συνείδησή του, και που, όσο περισσότερα είναι τα εμπόδια που βρίσκει στον δρόμο του, τόσο περισσότερο ενεργοποιείται, θα ήθελα να ολοκληρώσω την εισήγησή μου και να σας ευχαριστήσω που με ακούσατε.

Η ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ,
ΩΣ ΕΓΓΥΗΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ

Χριστόφορος Κοσμίδης

ΕΠΙΤΙΜΟΣ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ

Σας ευχαριστώ για την πρόσκληση: είναι τιμή προς έναν συνταξιούχο δικαστή, το να θέλουν οι ενεργοί πολίτες να ακούσουν την εμπειρία του, αρκετά χρόνια μετά την αφυπηρέτησή του!

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ

Στον βαθμό που το δημοκρατικό πολίτευμα προϋποθέτει διάκριση των τριών λειτουργιών αυτού,¹ η διαπίστωση ότι η Δικαιοσύνη λειτουργεί [αληθώς] ανεξάρτητα μέσα σε ένα κράτος δικαίου, υποδηλώνει ότι και το πολίτευμα είναι [πραγματικά, όχι κατ' επίφαση] δημοκρατικό.² Θα μπορούσαμε να πούμε ότι («διάκριση λειτουργιών») σημαίνει αυτοτέλεια μιας εκάστης εξουσίας και ελαχιστοποίηση της επιρροής, την οποία επιτρέπε-

¹ Της νομοθετικής, της εκτελεστικής και της δικαστικής εξουσίας ή λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος (άρθρο 26 του Συντάγματος· στη συνέχεια του κειμένου, κατά τις παραπομπές στο Σύνταγμα χρησιμοποιείται η συντομογραφία «Σ»), μετά την οποία ακολουθεί ο αριθμός του άρθρου).

² Βλ. σχετικά την Έκθεση 2021 της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για το κράτος δικαίου, στον σύνδεσμο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52021DC0700&from=EN>, όπου διατυπώνεται η κρίση ότι («Η προώθηση και η προάσπιση του κράτους δικαίου απαιτεί επαγρύπνηση και συνεχή βελτίωση, επειδή υπάρχει πάντα κίνδυνος οπισθοδρόμησης») επίσης, Ε. Κρουσταλάκης, «Η Δικαιοσύνη σε σχέση με τις άλλες λειτουργίες της Πολιτείας/ο μύθος για το «κράτος των δικαστών», *Ελλάγη* 36[1995], 1218=Δικαιοσύνη και Κοινωνία σε διάλογο [1998], εκδόσεις Α. Ν. Σάκκουλα, 69 επ., όπου και πρόταση για ένα νέο σύστημα επιλογής της ηγεσίας των ανώτατων δικαστηρίων.

ται να έχουν επ' αυτής οι άλλες δύο. Οφείλουμε, όμως, να ομολογήσουμε ότι η αυτοτέλεια των λειτουργιών δεν μπορεί παρά να είναι σχετική. Αυτό λέγεται με την έννοια ότι, σε μια δημοκρατική πολιτεία, η διάκριση των λειτουργιών ούτε μπορεί ούτε πρέπει να αποκλείει τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση! Και λέγεται, διότι όλες οι εξουσίες οφείλουν να συνεργάζονται και να αποβλέπουν στην επίτευξη του ίδιου, κεντρικού πολιτικού³ στόχου: στην καλή λειτουργία του [ενιαίου] κράτους δικαίου, και στην ευημερία [όλων] των πολιτών, υπέρ των οποίων αυτό υφίσταται.

Αποδεχόμενοι, λοιπόν, τη σχετικότητα της αυτοτέλειας, δεν μπορούμε να βλέπουμε [ή να θέλουμε] τη Δικαιοσύνη ή τους δικαστικούς λειτουργούς ξεκομμένους από το πολιτικό γίγνεσθαι⁴ σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Η αλληλεπίδραση, για να μην καταλύει τη διάκριση των λειτουργιών, πρέπει να γίνεται, επίσης, με διάκριση,⁵ εντός των υφιστάμενων συνταγματικών ορίων και της νομιμότητας. Όταν, αντί του μέτρου, επικρατεί η ιδιοτέλεια, ατομική ή συλλογική, τότε η αλληλεπίδραση, σε αναφορά προς τη Δικαιοσύνη, προκαλεί έλλειμμα στη δικαστική ανεξαρτησία, ματαιώνει την πραγματική διάκριση των λειτουργιών και, με τον τρόπο αυτό θέτει σε αμφιβολία τη («δημοκρατικότητα») του πολιτεύματος. Έτσι δικαιολογείται ο τίτλος της συζήτησής μας.

ΟΡΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΕΙΣ

Στο Σύνταγμα αναφέρεται ότι οι τακτικοί δικαστικοί λειτουργοί «απολαμβάνουν λειτουργική και προσωπική ανεξαρτησία» (Σ: 87 παρ.1). Σύμφωνα με τα λεξικά, το ουσιαστικό «ανεξαρτησία» αποδίδει την ιδιότητα του επιθέτου «ανεξάρτητος». Και, περαιτέρω, ανεξάρτητος είναι ο απαλλαγμένος από κάθε μορφής εξάρτηση· ο μη επηρεαζόμενος από συμφέροντα ή οποιαδήποτε άλλη επίδραση· ο όντως ελεύθερος.

Επομένως, αληθώς ζητούμενο είναι το να μάθει κάποιος να παραμένει

³ Η λέξη «πολιτικού» χρησιμοποιείται με την ευρεία έννοια του όρου. Ο στόχος, δηλαδή, δεν πρέπει να νοηθεί ως κομματικός, αλλά ως δραστηριότητα της οργανωμένης κοινωνίας, που αποβλέπει στην επίτευξη του «κοινού καλού» και στην επίλυση των συγκρούσεων ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες.

⁴ Την «ενιαία κρατική βούληση», σύμφωνα με έκφραση του Ι. Μανωλεδάκη, 7 *Θέσεις για το Δίκαιο και τη Δικαιοσύνη* [1992], 6: Η πολιτική εξάρτηση του δικαστή, 89 επ.

⁵ Με τη φιλοσοφική έννοια του όρου, δηλαδή με μέτρο και διακριτικότητα.

ανεπηρέαστος, άσχετα προς το αν υφίσταται ή όχι απόπειρες επηρεασμού, είτε από το περιβάλλον του είτε από τον ίδιο τον εαυτό του.⁶

Στην πραγματικότητα, η ανεξαρτησία των δικαστικών λειτουργών δεν είναι «απόλαυση» (πρβλ. Σ: 87 παρ.1)- είναι ευθύνη βαριά! Ο δικαστής οφείλει αφ' ενός να πείθει, με την αιτιολόγηση των αποφάσεών του (Σ: 93 παρ.3), ως προς την ορθότητα του τρόπου με τον οποίο διαχειρίζεται την ανεξάρτητη εξουσία του και αφ' ετέρου να αυτοελέγχεται διαρκώς, ώστε να παραμένει πάντοτε μέσα στα όρια που καθορίζονται από τη συνείδησή του και τη νομιμότητα. Παράλληλα προς τον αναγκαίο αυτοέλεγχο, ο δικαστής υπόκειται [και] σε θεσμικό έλεγχο. Στο Σύνταγμα προβλέπεται ότι όλοι οι δικαστικοί λειτουργοί επιθεωρούνται (Σ: 87 παρ.3) και λογοδοτούν⁷ ενώπιον των αρμόδιων πειθαρχικών συμβουλίων (Σ: 91). Επομένως, θα ήταν λάθος για κάποιον δικαστή να υποθέσει ότι η ανεξαρτησία αφήνει σ' αυτόν περιθώρια για αυθαιρεσία!⁸ Ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα συνιστούσε συνταγματική εκτροπή, εξ ίσου σημαντική με τον αθέμιτο περιορισμό της ανεξαρτησίας του.

ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ

Η λειτουργική και προσωπική ανεξαρτησία των δικαστικών λειτουργών θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σαν «εξωτερική» ανεξαρτησία. Εξωτερική, με την έννοια ότι ασφαλίζει τους δικαστές απέναντι σε κινδύνους που θα μπορούσαν να επέλθουν από παράγοντες ευρισκόμενους έξω από την προσωπικότητα του καθενός.

Ως περιεχόμενο της (λειτουργικής ανεξαρτησίας) νοούνται δύο πράγματα:

(α) Με **θετική διατύπωση**, νοείται το ότι όλοι οι δικαστές, κατά την

⁶ Όχι μόνο από τις πάσης φύσεως πεποιθήσεις του, οι οποίες δεν πρέπει να υπεισέρχονται στην κρίση του, αλλά και από την προσωπική του ματαιοδοξία ή ιδιοτέλεια, οι οποίες τον καθιστούν ευεπίφορο σε παρεμβάσεις ή ενοχλήσεις.

⁷ Για το ότι η (λογοδοσία) συνιστά μια πολύ ευρύτερη υποχρέωση όλων όσων διαχειρίζονται δημόσια εξουσία στο κράτος δικαίου, επομένως και των δικαστών, βλ. Μ. Πικραμένος, *Η Λογοδοσία των Δικαστών στη Δημοκρατία/Η δημόσια εμπιστοσύνη στη Δικαιοσύνη* [2022], εκδόσεις Ευρασία.

⁸ Ο «αυθαίρετος» κάνει αυτό που νομίζει σαν σωστό [αιρούμαι, αίρεση]· ο «ανεξάρτητος» κάνει αυτό που πρέπει, ως συνάδον προς τη συνείδησή του και τη νομιμότητα, χωρίς επηρεασμό ή εξάρτηση από εκείνο που νομίζει κάποιος άλλος.

άσκηση του δικαιοδοτικού έργου, υπόκεινται «μόνο στο Σύνταγμα και στους νόμους» (Σ: 87 παρ.2, πρώτη περίοδος) πράγμα που, εξ αντιδιαστολής, σημαίνει ότι **δεν** υπόκεινται σε κανενός είδους κατευθυντήρια οδηγία ή υπόδειξη, **κατά τη διαμόρφωση της δικαιοδοτικής κρίσης**,⁹ από οποιονδήποτε κι αν προέρχεται.

(β) Με **αρνητική διατύπωση**, νοείται το ότι όλοι οι δικαστές, κατά την άσκηση του δικαιοδοτικού έργου, «σε καμμιά περίπτωση δεν [πρέπει να] συμμορφώνονται σε διατάξεις που έχουν τεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος» (Σ: 87 παρ.2, δεύτερη περίοδος) πράγμα που σημαίνει ότι ούτε ο κοινός νομοθέτης έχει τη δυνατότητα να επηρεάσει τη δικαιοδοτική λειτουργία, στο μέτρο που ο επιδιωκόμενος επηρεασμός βρίσκεται σε αντίθεση προς την εκφρασμένη βούληση του συνταγματικού νομοθέτη.

Ως περιεχόμενο της «**προσωπικής ανεξαρτησίας**» νοούνται όλες οι συνταγματικές εγγυήσεις και οι σύμφωνες προς αυτές κανονιστικές ρυθμίσεις, οι οποίες αναφέρονται στη διαδικασία επιλογής, κατάρτισης, διορισμού, τοποθέτησης, μετάθεσης, επιθεώρησης, προαγωγής, πειθαρχικού ελέγχου και οριστικής παύσης απάντων των δικαστικών λειτουργών (Σ: 88 παρ.1 και 90). Επίσης, νοούνται και οι προβλέψεις για ισοβιότητα (Σ: 88 παρ.1) και για αναλογία των αποδοχών των δικαστών προς το λειτουργήμα που ασκούν (Σ: 88 παρ. 2).

ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ

Από την ως άνω, εξωτερική ανεξαρτησία αντιδιαστέλλεται η αποκαλούμενη «εσωτερική» ανεξαρτησία: εκείνη, δηλαδή, η οποία είναι ανάλογη προς την ποιότητα και την αξιοποίηση των ψυχικών δυνάμεων ενός εκάστου δικαστικού λειτουργού.¹⁰ Αυτή, η εσωτερική ανεξαρτησία, **δεν** υπόκειται σε νομοθετικές ρυθμίσεις: αποτελεί ζήτημα προσωπικού, δικαστικού ήθους!

Πράγματι, έχει γραφεί ότι το ζήτημα της δικαστικής ανεξαρτησίας

⁹ Είναι προφανές και δεν χρειάζεται σχολιασμό το ότι **δεν** συνιστούν απειλή κατά της δικαστικής ανεξαρτησίας οι οδηγίες ή οι υποδείξεις των ιεραρχικώς προϊσταμένων, που αναφέρονται σε ζητήματα σύνταξης ή διάρθρωσης των δικαιοδοτικών κειμένων ή ολοκλήρωσης των συναφών έργων μέσα στα νόμιμα χρονικά όρια ή τις εύλογες υπερβάσεις αυτών.

¹⁰ Σύμφωνα με άλλη εννοιολογική προσέγγιση, ως «εσωτερική» νοείται η ανεξαρτησία των δικαστικών λειτουργών έναντι των ιεραρχικώς προϊσταμένων, ατομικών ή συλλογικών οργάνων διεύθυνσης των δικαστηρίων και των εισαγγελιών.

«είναι, προεχόντως, ζήτημα δικαστικού ήθους· προσωπικό χρέος και ηθικό πρόβλημα του κάθε δικαστή».¹¹

Εάν αυτή η διαπίστωση γίνει αποδεκτή, αναδύονται κάποια νέα ερωτήματα:

(α) Ποιος και πώς προσδιορίζει το **προσήκον** δικαστικό ήθος;

(β) Πώς είναι εφικτό να διαπιστωθεί το δικαστικό ήθος στο πλαίσιο της διαδικασίας **επιλογής** των υποψήφιων προς εισαγωγή στην Εθνική Σχολή Δικαστικών Λειτουργών;

(γ) Σε ποια έκταση είναι δυνατό να διαμορφωθεί, περαιτέρω,¹² το δικαστικό ήθος στο πλαίσιο της **κατάρτισης** ή της επιμόρφωσης των δικαστικών λειτουργών, μετά την επιλογή ή τον διορισμό τους;

(δ) Με ποιον **μηχανισμό**, με ποιες εγγυήσεις αντικειμενικότητας και με ποιες συνέπειες θα μπορούσε να διαπιστωθεί, κατά τη **διάκριση** της δικαστικής υπηρεσίας, το τυχόν έλλειμμα ως προς το προσήκον δικαστικό ήθος;

Είναι γνωστό ότι η αξιολόγηση, στις εκθέσεις επιθεωρήσεως απάντων των δικαστικών λειτουργών, αρχίζει με την απάντηση στο ερώτημα εάν το ήθος, το σθένος και ο χαρακτήρας του επιθεωρούμενου είναι «τα προσήκοντα». Η απάντηση, που δίνεται, είναι [σχεδόν] πάντοτε καταφατική! Παρά ταύτα, υπάρχουν αιτιάσεις που εστιάζουν σε παραδείγματα, τα οποία δείχνουν το αντίθετο.¹³ Τι γίνεται ή τι θα μπορούσε να γίνει;

¹¹ Π. Δημόπουλος, «Η επιθεώρηση των Δικαστικών Λειτουργών και η ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης», *Ελλάγη* 32 [1991], 718 επ. και 725.

¹² Δηλαδή, να βελτιωθεί ή να διαφθαρεί.

¹³ Κατά τα εννέα χρόνια που ο γράφων υπηρέτησε ως αρεοπαγίτης, είχε κληρωθεί δυο φορές για να ασκήσει ενιαύσιο έργο επιθεωρητή. Συνέταξε περίπου 500 εκθέσεις επιθεωρήσεως. Μόνο σε μία από αυτές αισθάνθηκε ότι δεν μπορεί να αποφύγει την αρνητική απάντηση στο παραπάνω ερώτημα. Έγραψε, λοιπόν, ύστερα από προκαταρκτική πειθαρχική εξέταση που διενεργήθηκε από τον οικείο πρόεδρο εφετών και επιβεβαίωσε τις καταγγελίες που είχε δεχθεί ο επιθεωρητής, ότι το ήθος κ.λπ. συγκεκριμένου δικαστή είναι «μη προσήκοντα!». Κατόπιν, παρέλειψε, ως περιττή, την αξιολόγηση στα υπόλοιπα κριτήρια: ο δικαστής που δεν έχει ήθος, αποπέμπεται! Παρά ταύτα, ο συγκεκριμένος εξακολουθεί να υπηρετεί στο σώμα· πήρε μια ανώδυνη πειθαρχική ποινή, παραλείφθηκε μια-δυο φορές κατά τη διαδικασία παραγωγής στον δεύτερο βαθμό δικαιοδοσίας και, πρόσφατα, προήχθη ύστερα από προσφυγή του στην Ολομέλεια του Αρείου Πάγου, με 33 θετικές ψήφους έναντι 32 αρνητικών. Το γεγονός σχολιάζεται δυσμενώς σε ηλεκτρονικό δημοσίευμα, που έχει τον εύγλωττο τίτλο «Άφεση αμαρτιών από τον Άρειο Πάγο σε... ζωηρό δικαστή, που τελικά προήχθη»!

ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ

Έχει γραφεί¹⁴ ότι η εξωτερική δικαστική ανεξαρτησία **«απειλείται»** [κάποτε άμεσα, αλλά κατά κανόνα έμμεσα] από:

(α) Τον τρόπο επιλογής της ηγεσίας των ανωτάτων δικαστηρίων [παλαιότερα, με το ζήτημα επιλογής της ηγεσίας συνδεόταν και η επιλογή των προϊσταμένων των μεγάλων δικαστικών υπηρεσιών, του προϊσταμένου της Υπηρεσίας Επιθεώρησης και των προέδρων των Πειθαρχικών Συμβουλίων, που, εδώ και κάποια χρόνια, γίνεται είτε με εκλογή είτε με κλήρωση].

(β) Την κακή πρακτική του πρόσκαιρου διορισμού δικαστικών λειτουργών σε διοικητικές θέσεις· [στο σημείο αυτό θα μπορούσε να προστεθεί και η εκ μέρους της πολιτικής ηγεσίας, χωρίς διαφάνεια ή αντικειμενικά κριτήρια, χορήγηση εκπαιδευτικών αδειών ή ανάθεση της εκπροσώπησης του Κράτους σε διεθνείς φορείς ή οργανισμούς, με τρόπο που δημιουργεί ηθικές ή άλλες δεσμεύσεις στους ευνοούμενους δικαστικούς λειτουργούς].

(γ) Τη δυνατότητα της εκτελεστικής λειτουργίας να παρέχει ή να αφαιρεί, με απλούς νόμους, εξουσίες, οι οποίες – ανάγονται στην οργάνωση και διεύθυνση των δικαστικών υπηρεσιών, και – θα έπρεπε να ασκούνται αδιατάρακτα από τη φυσική ηγεσία εκάστου δικαιοδοτικού κλάδου.

(δ) Την [ενίοτε] σκόπιμη αναβλητικότητα εκ μέρους του υπουργού Δικαιοσύνης ως προς την εκτέλεση των αποφάσεων των ανώτατων δικαστικών συμβουλίων.

(ε) Τη μη αντικειμενική πληροφόρηση της κοινής γνώμης και την κακής πίστεως κριτική για ζητήματα που αναφέρονται στην απονομή της Δικαιοσύνης ή στους λειτουργούς της.

(στ) Τη μη πρόβλεψη οικονομικών πόρων, τους οποίους οι διοικούντες τα δικαστήρια θα μπορούσαν να διαχειρίζονται ευέλικτα, με δική τους ευθύνη, για την αντιμετώπιση επειγουσών, λειτουργικών αναγκών.

Κάποια από τα παραπάνω αναφέρονται ως πιθανές αιτίες διαπλοκής δικαστικών λειτουργών με την εκτελεστική εξουσία, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ελλείμματος ανεξαρτησίας σε «ευαίσθητες» υποθέσεις.¹⁵

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να αναρωτηθεί κάποιος: εάν υπήρχε τρό-

¹⁴ Σ. Μαθίας, «Ακηδεμόνευτη Δικαιοσύνη», *Ελλάνη* 39[1998], 741 επ.

¹⁵ Σε υποθέσεις, των οποίων η δικαστική έμβαση ενδιαφέρει ζωηρά εκείνους, που συμβαίνει να ασκούν την εκτελεστική εξουσία σε δεδομένη χρονική στιγμή.

πος να εξαλειφθούν [ας πούμε, «μαγικά»] όλες οι παραπάνω «απειλές», θα είχαμε εξασφαλίσει, πραγματικά, μια Δικαιοσύνη περισσότερο ανεξάρτητη; Σας παρακαλώ, προσέξτε ότι στο κείμενο υπάρχουν εισαγωγικά στις λέξεις «απειλείται» και «απειλές», που χρησιμοποιούνται στην ενότητα αυτή: ο γράφων δεν είναι σίγουρος για το αν πρόκειται για πραγματικές απειλές ή, απλά, για («εν δυνάμει») απειλές¹⁶ και, αντίστοιχα, για το αν όλα αυτά, σε κάποιες περιπτώσεις, θα μπορούσαν να θεωρηθούν [και πάλι («εν δυνάμει»)] σαν «ευλογία»!¹⁷ Διότι, το «καλό» ή το «κακό» προκύπτει από τη χρήση ή την κατάχρηση των ευκαιριών, εκ μέρους των ανθρώπων.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ

Εν όψει της παρούσας συζήτησης, συντάχθηκε και κυκλοφόρησε μεταξύ συναδέλφων ένα σύντομο ερωτηματολόγιο, με στόχο να φανεί η εμπειρία και η προοπτική των δικαστικών λειτουργιών της ουσίας σε αναφορά προς τη δικαστική ανεξαρτησία.¹⁸ Από τις απαντήσεις που δόθηκαν, επισημαίνονται τρία θέματα.

¹⁶ Δηλαδή, για κανονιστικές ρυθμίσεις ή διοικητικές πρακτικές οι οποίες, καθ' εαυτές, δεν είναι κακές, αλλά ενέχουν τη δυνατότητα να λειτουργήσουν με τρόπο βλαπτικό για τη δικαστική ανεξαρτησία.

¹⁷ Με την έννοια ότι κάποιες από τις παραπάνω επισημάνσεις, που αναφέρονται ως «κίνδυνοι» για τη δικαστική ανεξαρτησία, συνιστούν στην πραγματικότητα εκδηλώσεις της αλληλεπίδρασης των λειτουργιών του πολιτεύματος και, σε κάποιες περιπτώσεις, μπορούν είτε να αμβλύνουν αστοχίες των διευθυνόντων τις δικαστικές υπηρεσίες (π.χ. η καθυστέρηση στην εκτέλεση μιας διευθυντικής απόφασης, που θεωρείται εσφαλμένη, παρέχει χρονικά περιθώρια για τον επανέλεγχό της) είτε να προφυλάξουν τους δικαστικούς λειτουργούς από την εμπλοκή σε ζητήματα που δεν συνδέονται με τα κύρια καθήκοντά τους (π.χ. η ευέλικτη διαχείριση οικονομικών πόρων εμπεριέχει τον κίνδυνο δυσμενών σχολίων ως προς τη διαφάνεια ή την αναγκαιότητα των σχετικών δαπανών).

¹⁸ Το ερωτηματολόγιο, με τη χρήση σχετικής εφαρμογής της Google και με ηλεκτρονική διανομή, έφθασε σε περισσότερους από 250 παραλήπτες. Δυστυχώς, πήρε μόνο 79 απαντήσεις· η ανταπόκριση, δηλαδή, ήταν περίπου 30%. Προφανώς, κάποιοι δυσκολεύτηκαν από το γεγονός ότι, για να απαντηθεί το ερωτηματολόγιο, χρειαζόταν το e-mail με το οποίο ένας χρήστης είναι πιστοποιημένος στη Google ή, για όποιον δεν είχε πιστοποιηθεί ή έχει ξεχάσει το password, η δημιουργία νέου e-mail, ως username, με το αντίστοιχο password. Ίσως, όμως, η μικρή συμμετοχή υποδηλώνει και το ότι το ζήτημα ή ο τρόπος της έρευνας δεν κίνησε το ενδιαφέρον των περισσότερων παραληπτών.

ΘΕΜΑ ΠΡΩΤΟ: ΑΘΕΜΙΤΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

Οι συνάδελφοι ρωτήθηκαν εάν έχει συμβεί να δικαιοδοτήσουν κάτω από συνθήκες, οι οποίες συνιστούσαν απόπειρα αθέμιτου¹⁹ επηρεασμού της κρίσης τους. Οι απαντήσεις ήταν σε ποσοστό 45,6% «ουδέποτε», 53,2% «σπανίως» και 1,2% συχνά. Από τις απαντήσεις αυτές, ως πρώτο συμπέρασμα μπορεί να συναχθεί το ότι οι αθέμιτες παρεμβάσεις δεν αποτελούν τον κανόνα, αλλά την εξαίρεση, η οποία δεν μπορεί να θέσει, βάσιμα, σε αμφισβήτηση τη δικαστική ανεξαρτησία.

Παρά ταύτα, ίσως πρέπει να μας ανησυχήσει η επισήμανση ότι αναφέρονται παρεμβάσεις προερχόμενες [πέραν των άλλων και] από την πολιτική ηγεσία (σε ποσοστό 11,3%) ή τη φυσική ηγεσία (σε ποσοστό 13,2%) της Δικαιοσύνης, από την Υπηρεσία Επιθεώρησης των δικαστηρίων (σε ποσοστό 1,9%) και από τον προϊστάμενο του οικείου δικαστικού σχηματισμού (σε ποσοστό 22,6%).²⁰ Ως περισσότερο συχνή ενόχληση κατά την εκφορά δικαστικής κρίσης αναφέρεται η παρέμβαση τρίτου προσώπου, είτε εκ του κοινωνικού περιβάλλοντος²¹ (σε ποσοστό 43,4%) είτε εκ του συναδελφικού περιβάλλοντος²² (επίσης, σε ποσοστό 43,4%). Τα επί μέρους ποσοστά δίνουν συνολικό ποσοστό 86,8%.

¹⁹ Θεμιτός επηρεασμός πρέπει να θεωρηθεί αυτός που γίνεται με επιχειρηματολογία, κατά τη διάρκεια της διάσκεψης, προκειμένου είτε να βρεθεί η σωστή νομική και ουσιαστική λύση σε συγκεκριμένη υπόθεση είτε να καμφθούν οι επιφυλάξεις κάποιου μέλους της σύνθεσης, το οποίο δεν είναι, προσκαίρως, ώριμο για να ψηφίσει.

²⁰ Αν ληφθεί υπόψη ότι εδώ και αρκετά χρόνια οι προϊστάμενοι των μεγάλων δικαστικών σχηματισμών είναι αιρετοί, το ως άνω σημαντικό ποσοστό παρεμβάσεων από την εν λόγω πηγή πρέπει, ίσως, να οδηγήσει σε προβληματισμό για το κατά πόσο η εκάστοτε ελογική διαδικασία ευνοεί τη λειτουργία σχέσεων που τις διευκολύνουν.

²¹ Συγγενικού, φιλικού ή και ευρύτερου, αλλά όχι πολιτικού ή υπηρεσιακού.

²² Συνήθως, με τη μορφή της άμεσης ή έμμεσης εκδήλωσης ενδιαφέροντος υπέρ συγκεκριμένου διαδίκου ή με τη γνωστή προτροπή «να προσεχθεί» κάποια υπόθεση, χωρίς, όμως, να συντρέχουν χαρακτηριστικά υπηρεσιακής υπεροχής του παρεμβαίνοντος. Αυτό το τελευταίο διαφαίνεται από το ότι οι παρεμβάσεις αυτές, κατά κανόνα, δεν φέρονται συνδεδεμένες με κάποια επίπτωση ή απειλή επίπτωσης στην υπηρεσιακή κατάσταση αυτού που δέχεται την ενόχληση. Το σχετικό ερώτημα είχε διατυπωθεί ως εξής: «Η τυχόν γενομένη απόπειρα επηρεασμού ήταν ή θα μπορούσε να υπονοηθεί συνδυασμένη με κάποια δυσμενή εξέλιξη της προσωπικής σας κατάστασης ως δικαστικού λειτουργού»; Οι απαντήσεις κυμάνθηκαν: σε ποσοστό 63,3% «ουδόλως», 27,8% «ενδεχομένως» και 8,9% «οπωσδήποτε».

Διευκρινίζεται ότι στο ερώτημα ως προς την προέλευση των ενοχλήσεων επιτρεπόταν να αναφερθούν περισσότερες από μία πηγές παρεμβάσεων. Η ορθή στάση απέναντι στο ενδεχόμενο τέτοιων ενοχλήσεων θα μπορούσε να οδηγήσει στη διαμόρφωση μιας καλής πρακτικής και να αναχθεί σε κανόνα δικαστικής δεοντολογίας. Ο ορθός τρόπος διαχείρισης των ενοχλήσεων αυτών, όταν εκδηλώνονται, θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης· όπως αναφέρθηκε, το ζητούμενο είναι να παραμένει κάποιος ανεπηρέαστος, αποφεύγοντας, κατά κανόνα, τις ανοικτές συγκρούσεις, που ενδέχεται να οδηγήσουν σε ανεξέλεγκτη δυναμική. Όλα αυτά είναι εφικτό και σκόπιμο να αποτελέσουν αντικείμενο καταγραφής και διδασκαλίας.

ΘΕΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΒΕΛΤΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΘΕΣΜΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ

Οι περισσότεροι από αυτούς, οι οποίοι έχουν ασχοληθεί στο παρελθόν με το ζήτημα της δικαστικής ανεξαρτησίας συμφωνούν ως προς το ότι το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο κατοχύρωσης της εξωτερικής ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης και των δικαστικών λειτουργιών είναι [σχεδόν] επαρκές.

Η διαπίστωση αυτή, με την οποία ο γράφων συμφωνεί, αναφέρεται με **επίγνωση της σχετικότητας** οποιασδήποτε νομοθετικής ρύθμισης: όλες οι ρυθμίσεις μπορούν να γίνουν καλές, στο μέτρο που οι άνθρωποι, οι οποίοι καλούνται να ενταχθούν σ' αυτές και να τις εφαρμόσουν, ενδιαφέρονται, πράγματι, για νόμιμα και αγαθά αποτελέσματα. Κι αντίστροφα: ακόμη κι η αρτιότερη, η σοφότερη ρύθμιση ενδέχεται να λειτουργήσει στρεβλά και να ματαιωθεί, εφ' όσον οι ενδιαφερόμενοι κινούνται από ναρκισσισμό ή ιδιοτέλεια.

Περιμένοντας, λοιπόν, να επιβεβαιωθεί η εκτίμηση ότι προέχει η καλλιέργεια του δικαστικού ήθους και, μάλλον, έπεται η αναμόρφωση του θεσμικού πλαισίου, μπήκε στο ερωτηματολόγιο το ακόλουθο ερώτημα:

- «Εκτιμάτε ότι ένα διαφορετικό, σε σχέση προς το ήδη υφιστάμενο, θεσμικό πλαίσιο κατοχύρωσης της λειτουργικής και προσωπικής ανεξαρτησίας των δικαστικών λειτουργιών θα μπορούσε να αποτρέψει τις τυχόν αθέμιτες παρεμβάσεις κατά την άσκηση των δικαστικών καθηκόντων»; Τα απόλυτα «όχι» πήραν ποσοστό 24,1%! Αντίθετα, τα «ναι» ανήλθαν σε ποσοστό 27,8%, που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ενισχύεται από την απάντηση «ενδεχομένως», που πήρε ποσοστό 48,1%.

- Δεν ζητήθηκε γνώμη για το ποια θα μπορούσε να είναι η βελτίωση στο υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο.

- Ποιες θεσμικές βελτιώσεις θα μπορούσαν να γίνουν;

Είναι προτιμότερο να συμφωνήσουμε στο **πού** πρέπει να αποβλέπουν οι βελτιώσεις. Κάποιοι, ως βελτίωση, βλέπουν την αύξηση της ενδοστρέφειας, τη μείωση του φόρτου εργασίας, την αύξηση των αποδοχών, τον πολλαπλασιασμό των οργανικών θέσεων, την ταχύτερη υπηρεσιακή εξέλιξη, με μοναδικό κριτήριο την αρχαιότητα.

Θα μπορούσε να αναρωτηθεί ένας άλλος: με όλα αυτά, οικοδομείται η εμπιστοσύνη προς τη Δικαιοσύνη; και χωρίς την εμπιστοσύνη του λαού, υπάρχει δικαστική ανεξαρτησία; Ο γράφων πιστεύει ότι, με στόχους σαν τους παραπάνω, η εμπιστοσύνη στη Δικαιοσύνη αποδομείται!

Περαιτέρω, ερωτάται: Είναι εφικτό να συμφωνήσουμε ότι χρειάζεται να αυξηθεί το κύρος της Δικαιοσύνης και των λειτουργών της, να πεισθούν οι αποδέκτες του έργου της Δικαιοσύνης ως προς την αμερόληπτη, ορθή και ταχεία απονομή της, και να δημιουργηθεί η πεποίθηση ότι η προσφυγή στη Δικαιοσύνη συνιστά τον μόνο αποτελεσματικό και νόμιμο δρόμο για την επίλυση των συγκρούσεων, την κοινωνική ειρήνη και την οικονομική πρόοδο; Εάν συμφωνήσουμε, τότε οι βελτιώσεις του θεσμικού πλαισίου πρέπει να συγκλίνουν σ' αυτά, τα παραπάνω!

Και, ακόμη, ερωτάται: Είναι εφικτό να συμφωνήσουμε ότι χρειάζεται να καλλιεργηθεί η συνείδηση στους ίδιους τους δικαστές και στον λαό που τους εμπιστεύεται περί του ότι η ανεξάρτητη Δικαιοσύνη βρίσκει τη δημοκρατική νομιμοποίησή της μέσα από την εκπλήρωση της υποχρέωσης για διαρκή **λογοδοσία** εντός του κράτους δικαίου;²³ Εάν συμφωνήσουμε, τότε οι βελτιώσεις του θεσμικού πλαισίου πρέπει να προβλέψουν με πιο συγκεκριμένο τρόπο την εκπλήρωση της υποχρέωσης αυτής.

Η εκπλήρωση της υποχρέωσης για λογοδοσία εκδηλώνεται με:

(α) Την πλήρη, εμπειριστατωμένη και επιμελημένη²⁴ **αιτιολόγηση** των δικαιοδοτικών κρίσεων.

²³ Μ. Πικραμένος, συνέντευξη στην Ιωάννα Μάνδρου, *Η Καθημερινή*, 23.01.2022, 14, με τίτλο «Οι δικαστές λογοδοτούν σε πολιτεία και κοινωνία» και υπότιτλο «Ο λαϊκισμός οδηγεί σε υπαλληλοποίηση του δικαστικού σώματος».

²⁴ Αρκετά συχνά, σε όλα τα επίπεδα δικαιοδοσίας, η αιτιολόγηση είναι άστοχη! Είτε περιέχει περιττές νομικές αναλύσεις είτε περιορίζεται σε ελλειπτικές [αν και φλύαρες] ουσιαστικές παραδοχές.

(β) Την τακτική ή έκτακτη υποβολή σε αντικειμενική και ουσιαστική **αξιολόγηση** πάντων των δικαστικών **λειτουργιών** παράλληλα, χρήσιμη θα ήταν και η συγκριτική²⁵ αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας όλων των δικαστικών **υπηρεσιών**. Η αξιολόγηση επιχειρείται ήδη μέσα από την Επιθεώρηση, αλλά ο θεσμός, για να λειτουργεί αποτελεσματικά και να διασφαλίζει την αξιοκρατική υπηρεσιακή εξέλιξη, χρειάζεται διοικητική αναμόρφωση²⁶ και σύγχρονη μεθοδολογία.²⁷

(γ) Τη διαμόρφωση συγκεκριμένων και σαφών κανόνων **δεοντολογίας**,²⁸ που θα προσδιορίζουν τα όρια της ανεκτής συμπεριφοράς των δικαστικών προσώπων εντός και εκτός υπηρεσίας και το πλαίσιο του διαλόγου με τα ΜΜΕ, της εκφοράς δημόσιου λόγου, της ανάληψης μη δικαστικών έργων, του κοινωνικού ακτιβισμού κ.λπ., εκ μέρους των δικαστικών λειτουργιών.²⁹

(δ) Την αναμόρφωση των ουσιαστικών και δικονομικών κανόνων του **πειθαρχικού** δικαίου των δικαστικών λειτουργιών.

Η πειθαρχική διαδικασία λειτουργεί, αλλά δεν πείθει ως προς την αντικειμενικότητα και την αποτελεσματικότητά της.³⁰

²⁵ Όστε να εμφανίζονται οι μη φυσιολογικές αποκλίσεις και να αναζητούνται αίτια και ευθύνες.

²⁶ Επικουρία του επιθεωρητή αρεοπαγίτη ή αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου από πρόεδρο εφετών και εισαγγελέα εφετών [για την αξιολόγηση των λειτουργιών του δευτέρου βαθμού] ή από εφέτη και αντεισαγγελέα εφετών [για την αξιολόγηση των λειτουργιών του πρώτου βαθμού], επί θητεία συμμετοχή εκπροσώπων του οικείου Δικηγορικού Συλλόγου στον κύκλο των προσώπων που παρέχουν γνώμη και πληροφορίες για τους επιθεωρούμενους, λειτουργία αυτοτελούς γραφείου σε κάθε περιφέρεια Επιθεώρησης προς παροχή οργανωμένης γραμματειακής υποστήριξης.

²⁷ Πλήρης μηχανοργάνωση ως προς τη συλλογή και επεξεργασία του προς επιθεώρηση πραγματικού υλικού και χρήση ειδικών προγραμμάτων για τη συγκριτική απεικόνιση της παραγωγικότητας ενός εκάστου. Τέλος, θα πρέπει να απαιτείται η σύνταξη ετήσιας έκθεσης λογοδοσίας όσων πλαισιώνουν την Υπηρεσία Επιθεώρησης.

²⁸ Βλ. τη σχετική επισήμανση στην Έκθεση 2021 της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για το κράτος δικαίου, στον σύνδεσμο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52021DC0700&from=EN>

²⁹ Προς το παρόν, δεν υπάρχει κώδικας δεοντολογίας για την πολιτική και ποινική Δικαιοσύνη.

³⁰ Σήμερα, η πειθαρχική δίκη είναι μονόλογος του εγκαλούμενου, που έχει την προηγούμενη δυνατότητα να επηρεάσει τους κριτές του, περιερχόμενος τα γραφεία τους. Ο καταγγέλλων δεν ακούγεται, όχι μόνο όταν είναι εξωδικαστικό πρόσωπο, αλλά ακόμη και όταν υπήρξε αρμόδιος προϊστάμενος ή επιθεωρητής. Επιπλέον, ίσως άξιζε να διερευνηθεί

ΘΕΜΑ ΤΡΙΤΟ: ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Είναι γνωστό ότι οι υποψήφιοι δικαστικοί λειτουργοί εισάγονται στην Εθνική Σχολή Δικαστικών Λειτουργών μετά τη συμπλήρωση του 28ου έτους. Σ' αυτή την ηλικία, σε κάθε άνθρωπο, η διαμόρφωση του ήθους και του χαρακτήρα έχει ολοκληρωθεί. Εύλογα αναρωτιέται κάποιος: πώς θα ήταν εφικτό, η δικαστική εκπαίδευση να έχει συμβολή ως προς την καλλιέργεια ανεξάρτητου φρονήματος στους υποψήφιους δικαστές;

Έχουν πει ότι «το ήθος, στον άνθρωπο, δεν διδάσκεται: είτε το έχει κάποιος είτε δεν το έχει»! Θα μπορούσε να απαντήσει ένας άλλος ότι, ακόμη κι αν η άποψη αυτή είναι σωστή, αυτός που έχει το καλό ήθος, γίνεται καλύτερος, ενώ εκείνος που δεν το έχει, γίνεται χειρότερος, ανάλογα προς τον δάσκαλο, δίπλα στον οποίο θα καθίσει! Επομένως, βλέποντας το ζήτημα από την αισιόδοξη πλευρά, θα μπορούσαμε να δεχτούμε ότι η σωστή εκπαίδευση και το καλό παράδειγμα θα παραμένουν πάντοτε σημαντικές συνιστώσες για την καλλιέργεια του προσήκοντος ήθους, του σθένους και του χαρακτήρα των υποψήφιων δικαστικών λειτουργών.³¹

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η δικαστική εκπαίδευση³² θα μπορούσε να έχει συμβολή ως προς:

- τον προσδιορισμό και την εμπέδωση του **αληθούς νοήματος** της δικαστικής ανεξαρτησίας· ανεξάρτητος δικαστής δεν είναι αυτός που μπορεί να κάνει ό,τι θέλει, αλλά εκείνος που αποφασίζει ακούγοντας μόνον τη συνείδησή του και πειθαρχώντας στη νομιμότητα.

- την **αυτοσυγκράτηση** απέναντι στις προσωπικές τάσεις για προβολή ή ιδιορρυθμία, οι οποίες κατ' αποτέλεσμα οδηγούν στη δικαστική αυθαιρεσία.

- την κατανόηση της υποχρέωσης **λογοδοσίας** [μεταξύ άλλων και] των δικαστικών λειτουργών, ως φορέων εξουσίας κατά τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Είναι χαρακτηριστικό το ότι από τις απαντήσεις στο ερωτηματολόγιο συνάγεται εμπιστοσύνη στη δικαστική εκπαίδευση ως προς την καλλιέρ-

---

η συμμετοχή θεσμικών εκπροσώπων στα πειθαρχικά συμβούλια. Τέλος, θα πρέπει να προβλεφθεί η σύνταξη ετήσιας έκθεσης λογοδοσίας των μελών των πειθαρχικών συμβουλίων.

³¹ Ε. Κρουσταλάκης, «Η δικαστική εξουσία, η ανεξαρτησία της και η κοινή γνώμη», *Ελλάμη* 27 [1986], 36 επ.

³² Η [προεισαγωγική] κατάρτιση και η [διαρκής] επιμόρφωση που παρέχονται στο πλαίσιο της ΕΣΔι.

γεια του προσήκοντος δικαστικού ήθους, χάρη στο οποίο θα μπορούσε να ενισχυθεί η δικαστική ανεξαρτησία.³³ Μακάρι, να αναδεικνύονται καλοί δάσκαλοι και φωτεινά παραδείγματα!

ΕΠΙΛΟΓΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ

Απειλείται, λοιπόν, στις μέρες μας η ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης; Ναι ή όχι; Το ερώτημα επιδέχεται εξ ίσου θετική και αρνητική απάντηση! Όταν κάποιοι δικαστές θα βάζουν ως μοναδικό στόχο ζωής να περνούν καλά και να ακούνε επαίνους, να γίνονται ευχάριστοι και να προσβλέπουν σε ανταπόδοση, η ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης θα κινδυνεύει— διότι πάντοτε θα βρίσκονται εκείνοι, που θα θέλουν να επωφεληθούν! Είχε πει κάποιος παλαιότερος, σε αντίστοιχη εκδήλωση:³⁴ «Αν δεν κρεμάσεις κόκκινο φανάρι, δεν σου κτυπούν την πόρτα, τη νύκτα!» Σαν (κόκκινο φανάρι) λειτουργούν οι απροσεξίες μας στην καθημερινότητα και η ματαιοδοξία στη ζωή μας.

Όταν κάποιοι άλλοι Δικαστές θα αντιστέκονται, θα κάνουν τη δουλειά τους με αυταπάρηση και ανιδιοτέλεια, θα αναζητούν την αλήθεια και θα υπακούουν μόνο στον νόμο και τη συνείδησή τους, η ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης **δεν** θα κινδυνεύει διότι κανείς δεν θα προσπαθεί να τους ενοχλήσει! ή, αν τυχόν το επιχειρήσει, θα παίρνει, ευγενικά και σταθερά, τη σωστή απάντηση! Αυτοί, οι άλλοι Δικαστές, θα γίνονται δυσάρεστοι, αλλά δεν θα σκύβουν το κεφάλι, θα υφίστανται συνέπειες, αλλά θα αρκούνται στην εσωτερική ανάπαυση, την οποία εξασφαλίζει η επιτέλεση του καθήκοντος, με ανεξαρτησία και αυταπάρηση!

Τέτοιους δικαστές θέλει η Δημοκρατία! Διαθέτει τέτοιους δικαστές η Δικαιοσύνη. Δεν είναι εύκολο, όμως, να αναδεικνύονται πολλοί τέτοιοι δικαστές, από μια κοινωνία που επιχειρεί να στηρίζεται στην «επιστήμη», αλλά όχι στην «αρετή», από κάποιες πολιτικές που προβάλλουν τα λάθος («παραδείγματα»).

³³ Το σχετικό ερώτημα ήταν διατυπωμένο ως εξής: «Στο μέτρο που η δικαστική ανεξαρτησία συνιστά ζήτημα προσωπικού ήθους και κύρους του δικαστικού λειτουργού, εκτιμάτε ότι η κατάρτιση και επιμόρφωση, που παρέχεται στο πλαίσιο της ΕΣΔι, δύναται να έχει συμβολή στην ενίσχυσή της»; Οι απαντήσεις κυμάνθηκαν σε ποσοστό 6,3% ουδεμία· 26,6% ελάχιστη· 45,6% σημαντική και 21,5% σπουδαία. Ένα συνολικό ποσοστό 67,1%, δηλαδή, εμπιστεύεται τη δικαστική εκπαίδευση.

³⁴ Ο επίτιμος αντιπρόεδρος του Αρείου Πάγου, Θεόδωρος Λαφαζάνος, το 2006, στη Λάρισα, σε ομιλία που είχε διοργανώσει ο οικείος Δικηγορικός Σύλλογος.

Ο ΤΟΜΟΣ «Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΣΤΑ ΔΙΑΚΟΣΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ» ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ, ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΕΠΕΤΕΙΑΚΩΝ ΤΗΣ ΔΡΑΣΕΩΝ ΓΙΑ ΤΑ 200 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ. ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ ΣΕ ΧΑΡΤΙ ΣΑΜΟΥΑ 100 ΓΡΑΜΜΑΡΙΩΝ. ΒΙΒΛΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΟ LIBRO D'ORO ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2023
